Недељко БОГДАНОВИЋ

НЕКЕ ОСОБИНЕ ГОВОРА ВЕЛИКОГ АЛАША

Говор српског живља у селу Велики Алаш код Липљана (Космет) налази се између призренско-тимочке говорне зоне на истоку и косовско-метохијско-ресавских говора на западу. То га чини прелазним, јер у себе укључује и неке особине источних и неке особине западних говора. Као и код других српских говора на овом подручју, у говору Великог Алаша има и утицаја арбанашког језика у фонетици и, мање, у лексици.

Запажања о говору села Великог Алаша код Липљана стекли смо током прикупљања материјала за Српскохрватски дијалектолошки атлас, током лета 1987. године. Радило се са више информатора, а највише са Александром Радићем (1921).

На дијалекатским картама (Белић, Ивић, Симић)[1] Алаш је на самој граници говора призренско-тимочке, са десне, и косовско-метохијско-ресавске зоне, са леве стране. Код проф. Барјактаревића[2] Алаш је на самој јужној граници средње зоне његовог косовског говорног типа.

Наша глобална сазнања не поричу овакав положај Алаша и његовог говора, а више одлика једнога или другога типа чине тај говор прелазним. Овде ће бити указано само на неке појединости за које нам грађу даје Упитник СХДА, и то оне које највише „маркирају" говор наших информатора.

1. Акценат је и квалитетом, и квантитетом и местом непреврела мешавина у којој смо ми, „по слуху", могли регистровати један дуги акценат силазног тона и, чини нам се, интензиван у речима: *вô, грôм, стô, штô, твôр, стôг, плôт, спацôв, прко-нôћ, два-нôћа, којô, заштô, пацôв, орлôви, волôви, снêг, девôјка*. Вокал у слоговима под наведеним акцентом увек је затворен (o̩, e̩), о чему види ниже. Исти акценат забележен је и у следећим речима: *ôн,*

---

1 А. Белић, *Дијалектолошка карта српскога језика*, Санктпетербург 1905. (на руском), П. Ивић, *Српски народ и његов језик*, СКЗ, Београд 1971, и *Дијалектологија српскохрватског језика*, Нови Сад 1956, и Р. и Б. Симић, *Наш језик и ми*, Завод за издавање уџбеника и наставна средства, Београд 1985.

2 Данило Барјактаревић, *Историјски развој косовско-метохијских говора*, АНУК, Приштина 1986, с. 47.

рȗс, рȗјси (=мрвице), *ме-јȅ* (сврби ме), *жȅлька, темȇљ, белâц, жутâц, зелембâћ, бумбâр, пешкȋр, курвâр, летȇрка* (лептирица), *соквл.* Такође се доста упечатљиво региструје дуг и узлазан тон у речима попут: *грéда, врéме, бéре, трéсе, вéнац, прéде.* Истина и ове речи су са затвореним вокалом (в. ниже). Све остало, с великом флуктуацијом и без довољне изразитости и диференцијације доживљавали смо, у глобалу, као експираторан акценат који овде бележимо знаком

2. Вокали Е и О

а) Отворен изговор вокала *е* забележен је у речима: *двȩ́ста, жȩ́тва.*

б) Отворен изговор вокала *о* забележен је у речима: *одéло, донéсен, човéку, вол'éла, сирома́, сиротиња, снегови́т, ролакáти се* (п. 692 мења се време), *рођáци*, и само једном у слогу иза акцента: *вáрош*[3].

в) Затворен изговор вокала *е*, као *ȩ* или као *ie* чује се у више речи и у различитим позицијама:

ћȩ́рка, ћȩ́ро, Г *ћȩ́рке,* Нпл *ћȩ́рке,* сас *ћȩ́рке, трȩ́ће, цвȩ́ће;*

сечи́м[4]*, сечȩ́ју, печȩ́, печȩ́ју;*

цȩ́р;

осȩ́бе, осȩ́бла;

звȩ́зде;

жȩ́дан, жȩ́дна, жȩ́лька;

јȩ́ж, јȩ́жови;

пл'ȩ́те, л'ȩти́ју; корȩ́ње, камȩ́ња, љуштȩ́ње;

грȩ́да, трȩ́се, брȩ́с, бȩ́ре, берȩ́мо, прȩ́де, брȩ́гови, прȩ́ко, врȩ́ме;

пȩ́сто;

бȩ́ло, бȩ́ла, дебȩ́ла;

---

3 Мислимо да ову појаву треба посматрати у склопу понашања вокала изван акцентованог слога. О утицају акцента на вокале у говорима југоисточне Србије види: А. Белић, *Дијалекти источне и јужне Србије*, СДЗб I, Београд 1905, с. 31-41.

4 О представљању гласа ч са зубном фрикацијом в. ниже.

снȇг, снȇгови

дȩвôјка, дȩвôјко, дȩвôјке, у једном случају и: *дивôјка;*

сȩкира.

р^{ј}ȇч, у *р^{ј}ȇч*, сас *р^{ј}ȇч*, *р^{ј}ȇчи*, *вр^{ј}ȇме*, *пр^{ј}ȇсно*, *тр^{ј}ȇса се* (= дрхтао), *ср^{ј}ȇда*, код *р^{ј}ȇке;*

в^{ј}ȇнац, *в^{ј}ȇзем*, *дв^{ј}ȇ*, *цв^{ј}ȇтови;*

м^{ј}ȇста Нпл;

н^{ј}ȇћемо;

по б^{ј}ȇла;

п^{ј}ȇтла;

д^{ј}ȇвер, *д^{ј}ȇвет.*

Ова појава бележи се на целом сектору од Метохије до Ђердапа, где више где мање, и то углавном у оном појасу где се једноакценатска зона додирује са зоном која има више од једног акцента. Тумачена је на више места[5]. Што се наше зоне тиче, и овде се потврђује утисак који смо стекли у Алексиначком Поморављу да се консонант пред *^{ј}е* осећа умекшаним. Због тога неки аутори овакве случајеве бележе као: *в'еза* и сл.[6].

3. Финално *л* прелази у *а* и вероватно се у позицији *-ил* (бил) развија *-иа>-и^{ј}а>-ија*, после чега се *-ја* осамостаљује: *доби́ја, удари́ја, тури́ја, каза́ја, казува́ја, баца́ја, воле́ја, узе́ја, чу́ја, изу́ја се, дигну́ја се, шапну́ја, штипну́ја.* По нека од ових реализација може бити и са^{ј}, *дакле, доне́^{ј}а, завол'е́^{ј}а.* Изван

---

5 Ми смо се са овом појавом срели у Алексиначком Поморављу и о томе има нешто записаног материјала и претреса запажања са других страна, и од других аутора, у: Н. Богдановић, *Говор Алексиначког Поморавља*, СДЗб XXXIII, Београд 1987, с. 68-78. Види: П. Ивић, С. Реметић, *Рефлекси акцентованих вокала* е *и* о *у говорима призренско-јужноморавског дијалекта на земљишту косовске покрајине*, Косовскометохијски зборник, I, Београд 1990, с. 163-173.

6 Види: Миливој Павловић, *Говор Јањева*, Нови Сад 1970, с. 22, где се каже: „У примерима *с'естра, м'есо*, појачана палатална артикулација и изразитији артикулациони импулс дају утисак 'ј', тако да се добија 'псеудојекавски изговор". За лесковачки крај, под „умекшавање" Ј. Михајловић, на с. 22 *Лесковачког говора* (Лесковац, 1977) даје: *б^{ј}еж, д^{ј}евет.* Код Д. Барјактаревића, у над. делу, на стр. 59 читамо: "... у јужном делу чује се рефлекс *ие* - једна врста дифтонга у којем је први елеменат врло кратак: *л^{ј}епо, н^{ј}есмо, с^{ј}евер* (...). Ова дифтоншка комбинација чује се место вокала *е* примарног или секундарног порекла: *с^{ј}стра, П^{ј}етар, ж^{ј}ена, п^{ј}етак, д^{ј}евет.*

категорије радног придева чули смо: *цéа нôћ, дéја, пéпија* (= пепео), *Бéјаград, жијáвка* (= жиока), а забележили смо и: *сéлски, стéлна.*

4. Глас л у позицији испред вокала предњега реда умекшава се:

сл'епоóчница, гл'едéнац, гл'éдај, вол'éла, кол'éна, кл'éчите, кл'ечáла, вол'éја, вол'éла, дл'éто, да *издл'éтим* (= да издубем), *л'éгну, л'éга, л'éгнýја, л'éба, кал'еница, тел'ећо, л'етéју, пúл'е, л'етúрка, сунчогл'éд, л'éшњак, зел'ениш, пл'éтим, пл'éте, пл'éла, гýсл'е, прокл'éта,* од *Мúл'ета, л'éпа, гол'éма;*

пл'úк, пл'úкови, живéл'и, гол'úне, ћил'úм, посéкл'и, имáл'и, л'úсте, вóл'ија, дóшл'и, мóл'им, цул'úвају, исцул'úвају, л'úстови, пáл'и л'úсте, Вел'úгдан, мл'úн, дéл'имо, л'ивáда, вршúл'и, л'ипцóтина, л'исúца, гл'úста.

У неким случајевима имамо *љ*: *сазрéљи, сљéпи-миш, детљић.*

Испред вокала *а* и *о* забележили смо неколико случајева тврдог *л*:

бељâц (беланац), крúља, чљáнак, пчéља, сéља, пúља (тестера), *кобúља; крúљо, сéљо, љóнац,* као и:

сокóљ, колjшнúк (= колесник, „карусел").

Јасна разлика *л' - љ* уочава се у неким паралелним примерима попут ових: *смејáл'и се - смејáља се,* или кад се у истој речи нађу оба гласа: *л'ипцáља, кл'éља* се према: *кл'éл'е се.*

Појава ремећења артикулације *л* на Космету бележи се на многим местима и приписује утицају арбанашког језика[7].

4. За умекшавање *н* у истој позицији имамо само: *гусéн'ица.*

5. У истој говорној зони поремећен је и однос између африкатских парова *ћ, ђ - ч, џ.* Ми смо нашли следеће стање:

ћ м. ч: ћобáнин, овћáре, вýћу (3. л. пл. през. вучу), *мјаýће, врапћúћи.*

ђ м. џ: ђигéрица, пéнђе, пéнђови, ђéп, ловђúја.

Међутим, нама се чини да је много шира појава изговора гласова *ч* и *џ* као зубних гласова. Можда би тачније било рећи да се *ч, џ* спуштају ка денталима а да се *ц, s подижу у субдентални положај. За ову прилику наводимо само неке примере, означавајући ове гласове као ч', џ',* дакле:

---

7 Д. Барјактаревић, н. дело, стр. 57.

ч'ӣр, ч'ӣтамо, ч'ешљӓ се, кӣч'ма, трч'и, ч'овӗк, оч'ӗви, оч'ӗвина, венч'ӓла се, ч'арӓпа, ч'ӓња, клӯпч'е, цр̄вч'е, бӓјчӓ, пч'ӗл'е;

џ'ӓм, џ'ӓк, патлиџ'ӓн, џ'ӓде, пӗниџ'ер.

6. У малом броју случајева чули смо и *s* (дз): *сӗбим, осӗбе, осӗбла, осӗбосмо, звӗзда, звӣњска* (= двиска, овца у другој години), али: *зӣд, звӗр.*

7. Чули смо и неколико примера са метатезом група *сј, зј: пӓјса, пӓјси, кӧјзина, кӧјзи,* затим: *рӯјси* (Нпл од им. *рӯс* = мрвица), док се реч *бајрак* увек јавља са овим ликом.

8. Именице које имају *к, г, х* у основи, у А/ОП аналошки задржавају сибиланте *ц, з, с* из Нпл: ја имам *врсни́це, унӯце, рођӓце, опӓнце, вӯце, ђӓце, потӧце, бајрӓце, мртвӓце* (Нсг мртвак); *бубрӗзе; орӓсе.*

9. Према *и́ме*, пл. *и́мена*, стоји: *пи́сма*, пл. *писме; рӓма*, пл. *рӓмења.* Тако је и *кӓмен*, пл. *кӓмења*, док према именици *др̄во*, стоји пл. *др̄ва* и *дрвиња.*

10. Деклинација има обележја више падежних система.

Уочава се продор општег падежа, уз задржавање неких облика из старије или новије деклинације, али са извесним специфичностима у односу на аналитичку деклинацију призренско-тимочке зоне.

У функцији општег падежа множине користе се облици акузатива и то не само код именица женског и средњег рода:

Г из кӯће, И са рӯке, Л у кӧске ме бол'и;

Г из рӗбра, И *сас рӗбра,* Л *у сӗла,* итд., већ и код мушкога рода:

Г: од зӯбе, нӧкте, бећӓре, пл'и́кове, дӯбове, л'и́сте, цвӗтове, вӯце, из пр̄сте, лактӗве;

И: сас зӯбе, нӧкте, пр̄сте, конӧпце;

Л: нӧси га у зӯбе, на нӧкте, у пр̄сте,

а овако ће бити и са речју *груди*, која овде има Нпл *грӯде, из грӯде*, ме бӧл'и *у грӯде.*

У призренско-тимочкој зони ОПпл једнак је Нпл, дакле: од момци, сас момци и сл.

Чувају се генитив једнине именица женског рода: *од мӓјке, жӗне, код кӯће, од грби́не;* и датив ових именица на -е: *девӧјке, сӗстре, мӓјке.*

Познати су облици Дпл на *-ма: љӯдима, бећӓрима, би́ковима, волӧвима, гӧлубима, стӓрима; кӧњи ^{е}ма, прасӣћи ^{е}ма, прӗтељи ^{е}ма; децӓма, женӓма, свӣња ^{е}ма, кокӧшкема, ћӗркема.*

11. Познати су облици заменица *нами, вами* у Дпл, као и енклитике: *гу, ги*, и *ни, ви* за датив и *не, ве* за акузатив множине. Такође су познати заменички ликови с партикулама: *мојéјзе, њójзин, овéјзе, тójзе*. У дативу чују се облици: *мојéму* брату, *нáшему, моéма* децáма итд.

12. У систему глаголских облика занимљиво је уједначавање глаголских основа, не само типа: *ћýтим - ћутúјy; пýштим - пýштијy*, већ: *úдим, úдиш, úдимо*, или: *вр̀шим, вр̀шијy; вр̀шила, вр̀шисмо*.

Тако се велики број глагола више глаголских врста подводи под образац VI и VII Стевановићеве врсте *(носим, држим)*, али преузимањем *-jy* из обрасца за V врсту (носијy):

пл'éтим, вéзим, вр̀шим, рáстим, трéсим се;
кáшљим, кáжим, сéјим, сúшим, опéрим;
удéним, покúсним, кýним се, брúним се, пáдним, отúдним, дúгним, шáпним;
пресаћýјим, казýјим, смéјим се,
сáзрим, ýмрим, ýзним.

13. Имперфекат: *иђáсмо, иђáсте, иђáдоше*.

14. Глаголски прилог садашњи: *скидájyћи, држájyћи, носájyћи, трчájyћи, зборájyћи, играјући се*.

15. Неколико лексичких појединости: *жáч* - жаока; *запóнац* - копча; *úнка* - левак; *кýжаљ* - клип кукуруза (коломбоћа); *кужљúца* - део кукурузног клипа у који су усађена зрна; *кójштип* - ровац; *летúрка* - лептирица; *врњéж* - падавине (оно што *врне*: киша, снег); *лáга* - лаж; *међенúк* - међаш, сусед на поседу; *мрзлýћ* - зимогрожљив човек, човек осетљив на студ; *обед* - ужина, други оброк у дану; *првéнац, попóрак, трећáк* - назив за рођеве по редоследу рођења; *póб* - чељаде, укућанин; *тáла* - шаша, кукурузовина; *тáлка* - струк кукуруза без листова, стабло кукуруза; *трóњ* - кревет; *ýрза* - плаз на плугу.

*
* *

Велики Алаш, као и друга места на Косову, смањује своје становништво српске националности и број људи којима је српски језик матерњи. Овде изложене одлике њиховог говора, као и многе друге неизложене, или недовољно запажене, својом занимљивошћу и значајем за укупну слику говора Косоваца, упућују на потребу неодложног пописа, и описа.

Nedeljko Bogdanović

CERTAIN CHARACTERISTICS IN VELIKI ALAŠ'S DIALECT (SPEECH)

During his work, the author points out significant characteristics of Veliki Alaš, Lipljan commune, Kosovo region dialect. This is an intermediate Serbian speech between two dialects zone. The autor emphasizes the opening and closing of vokals *e* and *o*, the change of *-l>-a* (bija), softening of *l + e*, *i (l'ep, kol'iko)*, and the loss of difference among *Č, Dž,* and *ć, đ;* then, certain characteristics of declination and conjugation. Certain lexical specifications are given, too.

Жељко ЋУПИЋ

ФИТОНИМСКЕ ОСНОВЕ У КОСОВСКОМЕТОХИЈСКОЈ ТОПОНИМИЈИ

Захваљујући Одбору за ономастику САНУ, његовом председнику академику *Павлу Ивићу* и секретару др *Светозару Стијовићу*, у последњих петнаестак година ономастика Косова и Метохије испитивана је више него иједна на подручју не само Србије већ и целог нашег језичког подручја. У Одбору за ономастику САНУ постоји грађа која захвата ономастичке податке свих косовскометохијских простора, у целини оних на којима још живе Срби, а *Ономатолошки прилози*, Академијина публикација за ономастику, објавили су велики део косовскометохијске ономастичке грађе. Поред Ивића, главног уредника и оснивача ове публикације, за испитивање овдашње ономастике посебне заслуге има др Светозар Стијовић, који је организовао солидну екипу истраживача, тако да она делује као добро уигран тим и систематски обрађује ономастикон Косова и Метохије - у синхроном аспекту, надовезујући се, тако, на податке које на основу турских дефтера и других писаних извора истражују њихове старије колеге, углавном лингвисти (Ивић, Урошевић, Пешикан, Грковић и др).

Сакупљена и објављена ономастичка грађа са подручја Косова и Метохије толико представља ово подручје да се већ могу правити разноврсне ономастичко-лингвистичке анализе и класификације. А ономастикон Косова и Метохије је заиста богат и разноврстан. Историјске прилике су учиниле да се на овом подручју - поред супстратског и основног, словенског ономастичког слоја појавио и онај који је наметнуо вишевековни живот под Турцима, а извесну улогу у томе је имало и албанско становништво, које је, посебно од краја 17. века, почело да продире на косовскометохијско подручје, и, наравно, оставило извесне трагове у ономастици. Па ипак, и даље је основни и најдебљи ономастички слој овде словенски, што потврђује било која, чак и најповршнија, анализа. Наравно, ми говоримо о грађи која је испитивана у селима где је живело, или где још живи, српско становништво. Снимања албанских ономастичара, наших Шиптара са Косова и Метохије, свакако би дала нешто другачију слику, али се са великом сигурношћу може тврдити да би и ти снимци, уколико би, наравно, били реални, показали

основни слој словенски, а албански би имао углавном ова обележја: а) највећи број албанизованих назива је такође словенски при чему је прилагођен албанском изговору и фонетизму, б) доста је калкова (тип: Ујмир: Добра Вода), в) трећи је слој - албанска новоименовања, најчешће - преименовања бивших словенских ознака. Но, то је тема којом овде не можемо да се бавимо, па остаје за друга истраживања и друге систематизације. Напоменућемо само, касније, још нешто о словенско-албанској симбиози.

Овом приликом смо се определили да из грађе са подручја Косова и Метохије која је објављена у првих десет књига *Ономатолошких прилога* издвојимо оне топономастичке јединице које су настале на фитонимској основи, тј. у чијем именовању на било који начин суделује биљка, односно њено литерарно или народно име. При томе смо сву расположиву (објављену) грађу класификовали првенствено по именовањима биљака.

Обухватили смо, наравно, све структуре именовања: неизведена именовања (тј. топоним изједначен са именом биљке), сложенице у чијем саставу је име биљке, најчешће као део основе, без обзира на префиксално-суфиксална образовања везана или невезана за име биљке, двочлана или вишечлана именовања у којима је име биљке или главни именски део вишечланог именовања, или његов атрибутски део, или је пак на други начин „прикључено" синтагматском именовању.

Из техничких разлога нисмо означавали из ког дела објављене грађе је које именовање. Али, будући да је грађа коју смо користили уазбучена (било по селима било по већим просторним целинама), надамо се да читалац неће имати већих тешкоћа да податак који га интересује пронађе у радовима из којих смо црпли податке. Простор би нам заузело чак и навођење одговарајуће књиге, а камоли рада или његове странице, и сл. Нисмо се бавили ни статистичком анализом, али се из грађе види да ова врста ономастичких јединица заузима висок проценат; биљка је снажан мотив за именовање земљишних реалија, што је сасвим логично, посебно када је реч о сеоским просторима, где су биљка и животиња незаобилазна саставница свакодневног живота и рада човека. Нисмо назначили ни фреквенцију имена насталих по одређеној биљци, односно не за сва именовања[1]. Видели смо, међутим, да топономастичка именовања мотивишу како распрострањеност (садашња или ранија) неке биљке тако и њена издвојеност (по боји, висини или чему другоме) у простору.

Извршили смо и деривациону анализу, тј. дали смо спискове префикса и суфикса, а на основу тога се види, нпр., да је суфикс *-иште* најфреквентнији.

Радови из којих је узимана грађа су следећи:

1. С. Стијовић, *Ономастика источног дела Метохијског (Пећког) Подгора*, Ономатолошки прилози (даље ОП) I, 1979, 237-381.

---

1 Најчешће се у топонимима јављају дуб (храст), винова лоза, леска, дрен, граб, буква итд.

2. С. Стијовић, *Ономастика средишњег дела Метохијског (Пећког) Подгора*, ОП II, 1981, 197-338.

3. М. Букумирић, *Ономастика дела Прекорупља омеђеног рекама Мирушом, Белим Дримом и Клином*, ОП II, 1981, 339-404.

4. С. Стијовић, *Ономастика западног дела Метохијског (Пећког) Подгора*, ОП III, 1982, 193-302.

5. М. Букумирић, *Ономастика Прекорупља* (II део), ОП III, 1982, 303-418.

6. А. Цоговић, *Топонимија југословенског дела Проклетија* (I део), ОП IV, 1983, 225-344.

7. М. Божовић, *Ономастика села Бановог Дола код Звечана*, ОП IV, 1983, 453-467.

8. С. Стијовић, *Ономастика једног дела поречја Кујавче*, ОП V, 1984, 313-412.

9. М. Букумирић, *Из ономастике јужне Метохије*, ОП V, 1984, 413-604.

10. А. Цоговић, *Ономастика Дечана и околних села*, ОП VI, 1985, 439-509.

11. А Цоговић, *Ономастика североисточних огранака Проклетија*, ОП VII, 1986, 247-436.

12. А. Цоговић, *Ономастика Ђаковице и суседних села*, ОП VIII, 1987, 221-304.

13. М. Букумирић, *Ономастика Сиринићке жупе*, ОП IX, 1988, 253-470.

14. В. Цветановић, *Из ономастике Гњилана*, ОП IX, 1988, 517-542.

15. Љ. Ћирић, *Ономастика Изморника*, ОП X, 1989, 365-496.

Посебно напомињемо следеће:

1. У грађи се појављују два типа акцентуације: троакценатски систем косовскоресавског типа и једноакценатски - призренскотимочког типа. У случају када се појављују топоними истог лика у оба акценатска система - бележени су као један топоним, осим у случајевима када је различит акценат условљавао различита значења, а ради занимљивости и још понегде.

2. Нисмо такође обележавали изједначавање латерала *л* и *љ*, на основу којега, у одређеним позицијама латерала *л* (испред самогласника *е* и *и*) и

скоро увек латерала *љ*, ови гласови имају посебну, заједничку вредност, при чему је *л* палатализовано а *љ* веларизовано, и оба сведена на неки „средњи" полупалатални глас. Прецизнији подаци о овој појави наћи ће се у изворној грађи која нам је служила за овај рад, па заинтересованог читаоца упућујемо на њу.

3. Тзв. секундарна вредност фитонима у косовскометохијској топонимији о којој је реч у раду није навођена. Није, заправо, обрађивана грађа типа *Брезовачки пут* (јер се полази од претпоставке да је име ове реалије добијено не према фитониму *бреза* већ према насељу *Бреза, Брезовица* и сл), али је зато обрађиван тип *Брезовички поток* и сл., јер је фитонимско порекло ту извесније.

4. Такође треба напоменути да је, у сваком случају, при ексцерпирању грађе из изворника морало доћи и до пропуста, па је могуће да није у обзир узет сваки релевантан податак из радова штампаних у Ономатолошким прилозима из којих је грађа узимана.

5. Латински називи биљака су наведени само понегде, а узети су из *Ботаничког речника* Драгутина Симоновића, Београд 1959.

ГРАЂА

АРПАЏИК (Allium cepa): Арпаџи̏ково.

БАГРЕМ (Robinia psedacacia): Багремâр.

БОБ (Vicia faba): Бобо̀вњак.

БЉУШТУР (Rumex crispus): Бљештȗр, Бљоштȗр/Бљештȗр, Бљештȗр.

БОР (Pinus): Бе̏ла бори̏ка, Бо̑р, Бо́рек, Бори̏кић[2], Бо́рје/Бо̑јре, Боровâр, Бо̑рови, Борȏвље, Бо́рче, Бо̑рчиште, Будȉмскӣ бо́рак, Ва̀лски бо̀рови, Го̀лем бо́р, Го́рњо бо́рје, Го́рњи бо́р, До̀њи бо́р, До́вно бо́рје, Забори̏че, Код бо́рче, Крȉви бо̑р, Ма̀ло бо̀рче, Сре̑дње бо́јре/бо́рје, Сȗво бо̑рје, Цр̂на бо́рја, Цр̂ни бо̑р, Ча̑дор-бо̑р[3].

БОРОВНИЦА (Juniperus communis): Боро̄вни̏че, Боровња̑к.

БОСТАН (Citrullus vulgaris): Бостàниште.

БРЕЗА (Betula): Бре̑жђе[4], Брѐза, Брези̏ка, Брѐзӣн кр̏ш, Бре̑зје, Брѐзнӣ кр̏ш, Брѐзова лива̀да, Брѐзовачко бр̏до, Брѐзовица, Бре́зовица/Бре́зојца, Брѐзовички по̀ток[5], Брѐзово бр̏до, Зако́ва бре́за, Кӣло̀во бре̑жђе.

---

2 Означава њиву у којој је био један борић.

3 Бор који личи на кишобран.

БРЕКИЊА (Sorbus torminalis): Бре̏киња, Брекѝње/Бре̏киње.

БРЕСТ (Ulmus): Бре̏з, Бре̑с, Бре̏сја, Бре̏сје, Брести̏ће, Брестова̀ доли̏на, Брестовѝк/Брстовѝк, Бре̏шче, Бре̑ćа̑, Вѐлики бре̑с, Ву̏ксанов бре̑с, Го̀лем бре̏с, Голѐми бре̏с, Дуга̑чки бре̑с, Код бре̑ста, Крста̀нин бре̏с, Њи̏ва код бре̑ста, Под бре̏с, То̀шин бре̏с/Трѝ ли̏пе[6].

БУКВА (Fagus silvatica): Бу̏ка, Бу̏ква, Бу̏кве, Бука̀вац, Бу̏ке, Бу̏кељ, Буковѝк, Бу̏кова̄ стра̀на, Буко̀вац, Бу̏ковача, Бу̏ков до̑, Бӯко̀ве, Бу̏кове ру̏пе, Бу̏ковик, Бу̀ковић, Буко̑р, Бӯча̑, Бу̏че, Вѐлико бу̏че, Висо̀ка бу̀ка, Дѐда-Са̀вина бу̀ква, До̀бро̄ бу̏че, Дуга̑чко бу̏че, Ко̄ји̏но бу̏че, Ку̑се бу̏кве, Ра̑внӣ буковѝк, Са̀ђене бу̀ке.

БУЊАК (Polygonum hydropiper): Буњѝк.

БУСЕЊАЧА: Босењѝча/Бусењѝча.

ВИНОВА ЛОЗА (Vitis vinifera): Више ло̀јзе[7], Врањско ло̀јзе, Деаса̀вино ло̀јзе, Дѝнино ло̀јзе, За̀једничко ло̀јзе, За̀пис у ло̄јза, Са̀кино ло̀јзе[8], Ло̑за, Лозбѝр, Лози̏ште, Лозни̏ца, Ло̀јза/Ло̑јза, Ло̄јза̑[9], Ло̑јзе/Ло̀јзе, Лојзи̏ње, Лојзи̏ште, Њи̏ва код ло̀јза, Пе̏кића ло̀јзе, Под ло̑јзе, Ста̑ра ло̀јза/ло̑јза, Ста̀ри лојзи̏ња, Ста̑ро ло̑јзе, Сто̀јково ло̀јзе, Сто̀јчево ло̀јзе.

ВИСИГАЋА (Galanthus nivalis): Ви̏сигаће[10].

ВИШЊА (Phaseolus coccineus): Ви̏шњево, Ви̏шњица.

ВРБА (Salix): Вр̀ба, Вр̀бе, Врбена̀чки по̀ток[11], Врбе̏штица[12], Врби̏ца, Врби̏це, Врбљѝк, Врбља̀нскē ливѝде, Врбља̀нскӣ до̑, Врбља̀чо, Вр̀бље,

---

4 Осим ако није у питању апелатив *брег*. Исти је случај и са топонимом Килово брежђе.

5 Овај и слични називи за воде су добили имена према насељеним местима или областима кроз које воде теку, али их ипак можемо убројити у именовања фитонимског порекла. Уп. и Д. Вујичић, *Хидроними (имена вода) у лијевом сливу Дрине*, АНУБиХ, Дјела, кн. LVIII, Одјељење друштвених наука, кн. 33, Сарајево 1982, 193.

6 Раније је ту био брест, а сада су три липе.

7 Секвенца *зј* у косовскоресавским говорима обично се метатезира.

8 И косовскоресавски и призренско-јужноморавски говори знају за африкату S.

9 „Понеки од примера дати су у облицима који у историјској перспективи не представљају номинативе него, нпр., генитиве". Овакви примери се „никада не јављају у очекиваним номинативним ликовима". В. С. Стијовић, *Ономастика источног дела Метохијског Подгора*, ОП I, 1979, 244.

10 Висигаћа = висибаба.

11 Б. нап. 5

Врбо̑вик, Ди́вља вр́ба, Кри́ва вр́ба, Кри́ве вр́бе, Ми́шина вр́ба, Под вр́ба, Свињарска вр́ба, Фр́бе[13], Фрбо̑ица, Црве̑на вр́ба.

ГЛОГ (Crataegus): Гло̑г, Глого̑вац, Глого́ви, Глого́вце, Гло́кче, Гло́кчики[14], Код гло́га, На гло̑г.

ГРАБ (Carpinus): Га́бар[15], Габари́ти пото́к, Габарчи́ћи, Га́бер, Габри́че, Гра̏б, Граба̑жда, Гра̏бац, Граба̑чка че̏шма, Гра́бља, Гра̏бовина, Гра̏бов кр̏ш, Грабо̑ш, Гра̏пчић, Грапчо̑р, Гу̑сти гра̏б, Под гра́б, По́ткаћ гра́б, Ра́ван гра̏б, Радо̑нков гра̏б, Три̑ гра̏ба, Црни гра́б.

ГРАХ: Гра́шиште.

ДАФИНА: Дафи́на.

ДРАКА/ДРАЧА: Дракано̑вац, Дра̏че, Дра̏чиновац.

ДРЕН (Cornus mas): Ба́бин дре́н, Дре̑н, Дре́нак, Дрени́ће, Дрени́це, Дрени́че, Дрени́чки пото́к, Дре́новато падинче, Дрено̑вац, Дрено̑вача, Дренова́че, Дре̏новачке шу̑ме, Дрено̑ве, Дрено̑ве ја̑ме, Дренове шу́ме, Дреновр̑ик/Дрновр̑ик, Дрено̑во, Дрено̑во̄ гу́вно (*Loma e Drenit*)[16], Дрено̑во по̑ље, Дрено̑вце, Дрено̑вчић, Дре́ња,Дрења́не, Дрења́че, Дре́ње, Дрењи́че, Дри̑јен, Дрни́ће, Код дре̑на, Њи̑ве код дре̑на, Њи̑ве код дре̑нова.

ДУБ (Quercus): А̏лкаљеви ду̑бови, Бу̑гарскӣ ду̑б, Вака̏фски ду̑бови, Ве́лика че́ста ду́бица, Горе́ли ду́б, Горе̏ли ду̑бови, Да̏бин ду̑б, Двѐ дубице, Ду́б, Ду̑бић, Ду́бички, Ду́бља/Ду̑бља̑, Ду́бљане, Ду̑бље, Ду́бљине, Дубљи́че, Ду̑бница, Ду̑бовац, Дубовр̑ик, Ду̑бово, Дубо́јна, Ду́пче, Јеремр̑ино ду̑бље, Ко ду̑бова, Ко дубо́ве, Ку́си ду́б, Ма́ла че́ста ду́бица, Мора́вски ду́б, Њи̑ве код ду̑ба, О̄рљи ду́б, О̄рло̑в ду̑б/О̄рлов ду́б, Пе̏цки ду̑б, По ду́б, По ду́пче, Ра̏ин ду̑б, Расла́нов ду́б, Ре́тке дубице, Ро́сји ду́б, Ћу̑п ду́бови, Четири̑ ду́ба, Шӯњи̑н ду̑б, Шу́пљи ду́б.

---

12 О наставку *-штица* в. З. М. Павловић, *Суфиксални творбени модел -штица и његове варијанте у српскохрватској хидронимији*, ОП I, 1979, 119-127.

13 У српским дијалектима ређи је случај замене *в* са *ф*.

14 „Доста је продуктиван наставак *-ики* за грађење множинских облика именица средњег рода образованих наставком *-че*: Глокчики" (...), Љ. Ћирић, *Ономастика Изморника*, ОП X, 1989, 369.

15 Овај облик је равноправан са обликом *граб*.

16 Ово је „неадекватан превод (требало би: Јелење гувно". Алб. дрени = јелен. „На овом потесу не расте дрен, а у народу је *Loma e Drenit* схваћено као Дреново гувно." А. Цоговић, *Топонимија југословенског дела Проклетија*, ОП IV, 1983, 236.

ДУЊА: Ду́јње[17], Ду̏ња, Дуњи́вче, Дуњи́че, Ду́њчики.

ВИНЂЕР: Ви́ђер.

ЗДРАВАЦ: Здра́вац.

ЗОВА (Sambucus nigra): Базали́ца[18], Бојза̀ча/Бо̄јза̀ча, Голозо́вац, Де бо́з,[19] Обсо̀вача/Обсо̀вача.

ЗУКВА (Heleocharis): Су̏ка[20], Су̏ква, Су̏кве, Су̏квица/Су̏квица.

ИВА: Ивови́к.

ЈАБЛАН: Ја̀бланица.

ЈАБУКА (Malus pumila): Бла́га ја́бука, Бла́ге ја́буке, Ја̀бука, Јабӯка̂, Ја́буке, Ја́буче, Ја́бучики, Ја̀бучица, Јабу̏џе, Ја̀бучњак, Црвѐна ја̀бука.

ЈАВОР (Acer): Вѐлика јаво́рја, Ду́пни ја́вор, Јавор̄је[21], Јавōјра̂/Јавōрја̂, Ја̀вор, Јаво́рак, Ја̀ворац, Јавори̏ковица, Ја̀ворѝште, Ја̀ворни̏к, Ја̀ворови, Ја̀воровица, Јаво́рче, Подја́ворак, Ша̄ко̂ф ја̀вор, Шу̏пљи ја̀вор.

ЈАГОДА (Fragaria): Јагоди́ште, Ја̀годин[22] вр̂.

ЈАСЕН (Fraxinus): Ја̀сен, Ја̀сеница/Јѐсеница, Ја̀сенова во̀да, Ја̀сеновача, Јасеновѝк, Јасе̂ње, Јесе̄ња̂, Јесе̂ње, Код ја̀сена, Ливàда код ја̀сена, Ливја́сен, Њи́ва код ја̀сена.

ЈАСИКА (Populus tremula): Јаси́ке, Јаси̏ковица/Иси̏ковица/Си̏ковица, Јаси́че, Јеси́ке, Код јаси̏ке.

ЈЕЖЕВАЦ: Је̄жѐвац.

ЈЕЛА (Abies alba): Вѐлика јѐла, Го́рња јели́нка, Го́рњо јели́че, До́гњо јели́че, До́ња јели́нка, Зу̏ко̀вскē јѐле, Је̂ла, Јѐла плу̏нска, Јела̀ше/Јела̀ше, Јѐле/Је́ле, Јели́нак, Јелењā̀к, Јѐлеч, Јели́ка, Јелова̂к, Јело̀вац, Кр̏ш код је̄ла̂,

---

17 Вероватно је у питању случајна метатеза или аналогија према *лојзе, јавојре.*

18 Више је назива за зову: абзов, баз, бозовина, обзовина итд.

19 Означава њиву поред зове.

20 Б. нап. 8.

21 Иста врста метатезе и у *борје/бојре.*

22 Могуће је фитонимско, али и антропонимско порекло.

Ма́ла је́ла, Митро́вска је́ла, О̏стрā је́ла, Подјели́ка, Стоје́лац[23], Су́ве је́ле, ча̏дор-је́ла.

ЈЕЧАМ: Јечми́чки ри́д, Јечми́шта, Је̏чмиште, Сḕјдо̂ф је̏чам.

ЈОВА (Alnus): Бајчи́на јо́ва, Зеле̏нā јо́ва, Је̏вица, Јо́ва, Јовӣк, Јовӣће, Јохо̀ваче/Јоховā̀че, Јо̄шā[24], Јо̀шаница, Јо̂ше.

ЈОРГОВАН: Јо̀рговā̀н.

КАЈСИЈА: Кајси́че.

КАЊУНАК: Каӈӯнскā̀ главӣца.

КЕСТЕН (Castanea sativa): Коштā̀н, Коштā̀ни, Коштā̂нски пото̀к, Коштā̀ње, Крӣви ко̀штан, Мӣкини коштā̀ни.

КИСЕЛИЦА: Кӣселица.

КЛЕКА (Juniperus communis): Вѐлике клѐке, Клѐке, Кле́ча/Клē̄чā̂, Кле̂че/Кле́че, Мā̂лē̄ клѐке, Сӯвē̄ клѐке, Сӯхē̄ клѐке, Хā̄по̀во кле̂че.

КОВИЉЕ: Кофи́ље, Ковиљѐвина.

КОНОПЉА: Конопā̄ља̂, Коно́паница, Коно̀пљиште, Кудељинац.

КОПРИВА: Копри̏вник[25].

КРАСТАВАЦ: Кра̏ставац.

КРНА: Ђӯри̏ћа кр̏на, Шабајри̏зова кр̏на.

КРУГЛИЦА: Крӯгли̏це.

КРУШКА (Pirus): Ве́лика Кру́ша, Грби̏на кру̏шка, Гу́сте кру́шке, Дӯпӣћа кру̏шка, Копи́не кру́шке, Кру̏шка,Крушē̄вѐље, Кру̏шка брѐзина, Крушка́ри, Кру̏шке, Крушкē̄вља̂, Криво кру́шче, Кру́шче, Кушē̄вља̂,

---

23 Ради се о потесу на којем је некад било сто јела (в. А. Џоговић, у: ОП VII, 409).

24 В. нап. 9.

25 Наишли смо на неколико топонима који су повезани можда са биљком жара (коприва), а можда, бар неки од њих, са биљком жар (барска биљка - *Carex*), па ћемо их навести: Жар, Жарска река, Дајко жар, Длуги жар, Станкоин жар, Жара/Жара, Жарина.

Ла̑нића кру̏шка, Лива̑да код кру̏шке, Ма̀ла Кру̀ша, Њи̏ва код кру̏шке, Пѝтома кру̀шка, Пот кру̀шка, Три кру̏шке.

КУН (Acer campestre): Код ку̑на, Ку̑н, Ку̀нићи, Ку̀нички, Ку̀нчики, Ку̏ња̑, Ку̏њеви.

КУПУС: Купу̏с-вр̑х, Купуси̏на, Купу̏с-маха̑ла, Купу̏сне ба̑кче, Љу̑кна[26].

ЛАН (Linum): Го̀рња ланѝшта, До̀гња ланѝшта, Лани̏шта/Лани̏шта Коле̏нска̄, Ла̄ни̏ште, Лени̏шта̑.

ЛЕСКА (Corylus): Вр̏шко ле̏ше, Го̀рња лѐска, Го̑рња ле̄ша̑, Го̀рња лѐшејца[27], Гу̀ста лѐска, До̀вња лѐска, До̀вња лѐшејца, До̑ња ле̄ша̑, Загорѐна лѐска, Кр̀чева лѐска, Лѐска, Лѐска пѐтровица, Лѐска сѐлачка, Лѐска Ша̀бићева, Лѐске, Лесково̑р, Лескова̏ц, Лескова̏че, Лескова̀ шу̀ма, Лесковѝца, Лескова̑ кла̏денац, Ле̄шја̑, Лѐшје, Лѐштар, Лијескѝн до̑, Ли̏јешће, Љу̀сков по̀ток, Љешта̀к, Љешта̀р, Мицалѐшће, На вр̑ лѐска, Над лѐску, Нѐшина лѐска, Њи̏ве код ле̏ске, Ри̏јеткē ли̏јеске, Сѝтна лѐска, Сла̀вкове лѐске, Шир̏о̀ка лѐска.

ЛИПА (Tilia): За̄ли̏пље, Лива̑да код ли̏пе, Ли̏па, Липа̀р, Ли̏пе, Липе̏тковача, Ли̑пља, Ли̑пље, Липо̀вац, Лѝпов ри̑д, Трѝ ли̏пе/То̀шин брѐс.

ЛИСАЦ: Лѝсац/Ли̏сац.

ЛОЖЊАК (Pisum sativum): Ло̑жњак.

ЛОПУХ: Лапу̀шња.

МАЛИНА: Малѝна,Мали̏њак.

МАСЛАК: Масла̀ко дов.

МАЧКОВИНА: Ма̄чко̏вац, Мачко̏вље, Ма̄чко̏вци.

МЕДУНАК: Меду̀нак.

МЕЂЕРИЦА: Код међери̏це.

МЕТЛА: Мѐтлин кр̀ш.

---

26 Означава ливаду у планини; „Мештани мисле да је овде некада сађен купус (на албанском се за *купус* каже *lak/ër*, -ra, а за *купусиште laknisht/ë*, -a, *f.).*" С. Стијовић, у ОП III, 238.

27 У неким случајевима се сонант *в* супституише сонантом *j*: Лешејца, а тако и у примеру Брезовица/Брезојца.

МЕТЛИКА: Метли́ка.

МНАКОВИНА: Млако̏вине, Мнако̏ва глави́ца, Мнако̏вина, Мнако̏вине.

МОЛИКА: Моли́ке, Моли́кишта, Моли́киште.

МУРВА/ДУД: Код мури́ке, Мури́ндов, Под мури́ку, Све́ћена мури́ка.

ОВАС: О̏всиште, Овшани́к.

ОМАН: Ма̏новине, О́ман, Ома̏ништа, Ома̄но̏ве/Ма̄но̏ве.

ОМАРА/ОМОРИКА: Бо̄јо̑ф хома̑р[28], Ја̄њо̏вића ома̑р, Јечми̑нскӣ ома̑р, Ке̄ро̑в хома̑р, Медо̏кӣн хома̑р, Ома̏ра/Омо̏ра, Ома́ри/Хома́ри, Ома̑рска̄ глава́, Су̑хӣ хома̑р, Тетребињскӣ ома̑р, Хома́р, Хома̏ре, Хома́ри, Хомо̏ра, Хомо̏ре, Ча̏корскӣ ома́ри.

ОРАХ: Ора̏си, Орахо́вац/Ра́овац, Ора̑ш, Ора́шак, Ора̑ше, Ора̑шје, Ора́шовац, Ора́шче.

ОРИЗ: Ори̏зи.

ПАПРАТ: Попради́на, Папрадљи̏ви ла̏з, Папрадни́ца, Папраћи́ште, Па̏прат, Папра̏тӣште, Па̏праћанска шу̏ма.

ПАСУЉ: Пасуљи́ште.

ПЕРУНИКА: Перуни́ка.

ПИРЕВИНА: Ве̏лики Пира̑к, Ма̑ли Пира̑к, Пира̏ча, Пиро̏вине.

ПРОСО: Про̏сиште/Проси́ште.

РАЖ: Ржани̑ поток, Ржа́но, Ржи́шта, Ржи́ште, Ржа́нко ка́мен.

РАКИТА: Кр̀чеве раки̏те, Под раки̏те, Раки̏та, Раки̏те, Раки́ће/Раки̑ће.

РЕПА: Ре̏пишта, Ре̏пиште.

РЕПУХ: Рапуши́на[29], Ре̏пиште, Репуши́на, Репушни́ца.

---

28 Фонема *х* не чини саставни део гласовног система ових говора (косовскоресавских и презренскотимочких). Међутим, изгледа да се задржала код (неких) Муслимана, а информатори припадају њима (в. ОП IV, 314).

29 Аугментатив од репух (рапух).

РЕСУЉА: Ресу́ље.

РУДАК: Руда̑к.

РУЈ: Руј̏ева стра́на, Ру̏јевик, Ру̏јеви ла̑з, Ру̏јице, Ру́јиште, Ору̏јница/Ру̏јишта/Ру̏јиште/Ру̏јница.

САРИЈАЧА: Ве̏лика̄ сарије̑ча/серије̑ча, Ма̑ла̄ сарије̑ча/серије̑ча[30].

СИБА: Си̑бље.

СИП: Си́п, Сипе́љ.

СМРЕКА: Вр смре́ке, Ву̏четине смр́че, Ре̄ши̏но смр́че, Ристи́не смре́ке, Смре́ка, Смрека̑че, Смре̏ква, Смре́ке, Смрекичи́ћи, Смр́че.

СТРИЈЕМОША: Стри̏јемошки по̏ток.

СТРЖ: Стржеви̑к, Стржи̏ште, Стр̑жна гла́ва, Стршни̑к.

ТИКВА: Ти̏квеш, Ста́јтиквеш.

ТИПАЦ: Ти́пац, Ти̏пчев до̑.

ТОПОЛА: Отопо́ље, Тапали̑ће, Топо̏ла, Топо̏ле, Тополи̏че.

ТРЕПЕТЉИКА: Код трепетљи́ке, Тре́петљике, Трепетљи́ковача, Трепетљи̑че.

ТРЕШЊА: Код црешā њâ/црешá ња/цре̏шања, Тре̏шња, Цре̏шња, Цре̏шњице[31].

ТРН: Ве́лико тр́ње, Висо́ки тр́ња[32], Гу́сти тр́ња, Кру́пна тр́ња, Ни́ћа тр́ња, По тр́н, Ра̏дичино тр̑ње, Тр́н, Трна̏ва, Трна̏вскē ливā̏де, Трна́та пади́на, Трни́ке, Тр́ница, Трно̏вача, Трнов лаз, Трново, Тр́ња, Трња̑к, Трња̑че, Тр̑ње, Тр̏њица.

ТРСКА: Жи̏ванова тр̏ска, Тр́с, Тр̏ска/Тр́ска, Тр̏ске, Тршљи́че.

---

30 Означава ливаду. Се́руша = вуна, али и нека врста лоше дивље траве (в. А. Јоговић, у: ОП IV, 312).

31 И косовскоресавски и призренскотимочки говори чувају *цр-* у *црешња* (в. П. Ивић, *Дијалектологија српскохрватског језика*, Суботица 1985, 106.

32 „Као збирни наставци именица које се овде осећају као именице мушког рода користе се и: *-ја* и *-ња*: Високи трња (...)", Љ. Ћирић, *Ономастика Изморника* (ОП VII, 1986, 44).

ФАНГА: Фа̑нгиште[33].

ХРАСТ: Ма̑ло̄ хра̑шће, Ра̏ставица/Ра̄ста̏вица[34].

ЦЕР: Ма̑рков це̏р, Це̏р, Цери́ке, Цери́ћ/Це̏рић, Це̄рја̑, Це́ровац, Це́рови, Церо́вик, Церо́вице, Церо́ња, Це̏рски по̏ток.

ЧЕМЕРИКА: Чемери́ка.

ЧЕШЉИК: Чешљи́кова доли́на.

ШАВРАН: Шавра́ни, Шавранѝшта̑, Ша̄вра̏ниште, Шевра̏ниште.

ШЕВАР: Лу́г шева̄ро̑в, Шава̑р, Шева̑р, Шева̄ра̑, Шеварѝка, Шавари́ке, Шева̑рни ла̏зови, Шава̄рни́ца.

ШЉИВА: Код шљи́ва, Сли́ва/Бе̑ла сли́ва[35], Шљиве.

ШТАВАЉ: Шта̑ваљ, Шта̑ваљ-во̏да, Штави́њак, Шта́вица, Шта̄вна̑.

ШИПАК: Шипа́ци[36].

У посебну групу смо издвојили топониме за које нисмо сигурни, али нам се чини да би могли имати фитонимско порекло: Ба̑зња (: баз[37]), Ба́рдовац (: бардуља), Белу́ха (: белушина), Биволчи́ћ (: биволчић), Бо̏ка (: бока), Брѐкче (: брекиња), Бро́тња (: брођ), Буна̑рка (: бунарка), Буса̏ча (: бус, бусика, бусењача), Бучи́на (: бучевина - расковник; бучина - тиква), Варова́рица (: варица; варовница), Вашљи́вица (: вашљивка), Ве̏лико зе̏ље (: зеље), Ву́чак (: вучак), Глави́чица (: главичица), Глаша́новац (: глашник), Глуше́вац (: глушак), Гр́бин вече́рник (: вечерница), Гр́м (: грм), Гу́кош (: гука), Ду́деш (: дуд), Дафи́на (: дафина), Ђу́лићи (: ђул), Жутељи́ца (: жутелица), Зубо́јца (: зубовак), Иве̏та (: ива), Карафи́љке (: карафиол), Ки́киница (: кика бела), Кле̏нташ (: клен), Ко́лке (: колика), Кр́вавце (: крвавац, крвавка и сл.), Лаћори́ште (: леђа), Ме̏телиште (: метиљ, метла), О̏шљак (: ошљак), Паму́ка̑

---

33 Означава ливаду „у којој има највише траве коју зову *фанга*" (в. М. Букумирић, *Ономастика дела Прекорупља*, ОП II, 367).

34 Ранији назив села Раставица је Храстовица (в. М. Пешикан, *Стара имена из Доњег Подримља*, ОП VII, 1986, 44).

35 Можда се ради о особини донесеној из црногорских говора.

36 „Иза сингуларног *шипак* а се уопштава и у плуралу: Шипаци". Љ. Ћирић, *Ономастика Изморника*, ОП X, 369.

37 У заградама је име биљке (најчешће народно) према којој је највероватније топоним формиран.

(: памук), Плавéник (: плавет и сл.), Стáрац (: старац), Сливичи̏ћи (: шљива), Смакáрче (: смакнеж), Смиљéвица (: смиље), Смрдáн (: смрдан), Цáровац (: царевац и сл.), Шáр (: шар), Ши́б, Ши́бове (: шиб), и још много других који би, понављамо, могли имати фитонимско (али и неко друго) порекло. Посебно се то односи на топониме типа *Говедак*, или *Којзача*, где бисмо пре говорили о зоонимском пореклу, без обзира на то што постоје траве са таквим називом. Ова група би могла бити анализирана у посебном раду.

Осврнућемо се на још једну појаву. Ради се о топонимима словенског порекла који су албанизовани[38]. Поделићемо их у две групе:

1. топоними прилагођени албанском фонетизму, тј. изговору: бор: *Crrnobora*; боровница: *Boronice Colit, Brie Boronics, Lledina e Boronicës, Lugu i Boronic's*; бреза: *Breza, Brezat, Brezat e Bel' Colit, Brezat e Hajdar Smake, Brezishtat, Lugu i Brez's*; клека: *Kleka e Met' Nezirit, Klekat*; липа: *Lipovicat*; молика (оморика): *Bregu i Milik's;* топола: *Topollat;* хељда: *Hejdishta, Kodre Hejdisht's*; цер (алб. *qarr*): *Kërshi Qarrisht's*[39].

2. калкови, тј. непосредни преводи словенских назива на албански: Чкоза, Чкоза/Шкоза (уп. алб. *shkozë* - граб[40]), Ульзаја (*ulzë* - жешља), Душкаја (*dushkajë* - храстовик). Осим ових, у грађи наилазимо и на топониме који су или калкови или, пак, изворни албански: буква (алб. *ahtë*): *Ashti i Gjor's, Kërshi Ahit, Llazet e Ahisht's* (при чему је наставак: *-isht* = -иште, очигледно словенски); дрен (алб. *thanë*): *Kërshi Thane*; папрат (алб. *fier*): *Firza* ; храст (алб. *lis*): *Lici* ; џанарика (алб. *kumbull*): *Kumila te jezeri.*

Најзад, имамо нeколико топонима који се могу разрешити на другачији начин: *Bregu i Hormoqe* - назив је за брег под храстом; међутим, у речницима смо нашли само облик *harmoç* = питоми бор (облика *hormoqe* нема). Топоним Рогопеч се јавља неколико пута и означава кестенову шуму. Могуће је овај облик повезати са обликом *rogovecë* = багрем.

Остаје чињеница да је основни топономастички слој на овим просторима словенски, те се албанске форме и називи морају посматрати у овом светлу.

Нешто ћемо сада рећи о структури ових именовања.

1. Једночлани топоними (прости, сложени и изведени) чине 57 процената свих именовања овог типа.

2. Другу категорију чине двочлана и вишечлана именовања, која могу бити структурирана на следећи начин:

---

38 То је посебно карактеристично за Проклетије. „Албанско становништво прихватило је словенску топонимију и њоме се служило у међусобном језичком комуницирању." А. Џоговић, *Топонимија југословенског дела Проклетија*, ОП IV, 229.

39 Тако је и са топонимима *Joshanica, Maçkovina.*

40 Податке о албанским именовањима узели смо из: Mikel Ndreca, Albansko-srpskohrvatski rečnik, Rilindja, Priština 1976.

а) придев + фитонимски облик: Бела борика, Голем бор, Велики брес, Висока бука, Стара лојза итд.;

б) прилог за место + фитонимски облик: Горње борје, Догњо јеличе, Средње борје и сл.;

в) предлошке/префиксалне сложенице: Забориче, Подјаворац, Подјелика, Залипље;

г) предлог + фитонимски облик: Више лојзе, Вр смреке, Код бреста, На глог, Над леску, Под раките; На вр леска (предлошка конструкција + фитонимска реч);

д) полусложенице: Чадор-бор, Ћуп-дубови, Купус-врх итд.;

ђ) присвојни придев од фитонимске речи + апелатив: Брезин крш, Брестова долина, Врбеначки поток и сл.;

е) број + фитонимска реч: Три липе, Две дубице...;

ж) апелатив + предлог + фитонимски облик: Њива код бреста, Ливада код јасена, Крш код јела итд.

НАСТАВЦИ

-авица: Раставица;
-ажда: Грабажда;
-ак: Борак, Дренак, Јаворак;
-ане: Дрењане, Дубљане;
-ар: Багремар, Боровар, Крушкари;
-ац: Грабац, Јаворац;
-ача: Обзовача, Бојзача; Трњаче, Смрекаче;
-аша: Јелаша;
-ек: Борек;
-ељ: Букељ;
-еч: Јелеч;
-еш: Тиквеш;
-ивче: Дуњивче;
-ик: Јовик;
-ика: Брезика, Јелика; Трнике;
-икић: Борикић;
-ина: Купусина;
-иња: Лојзиња; Лојзиње;
-ињак: Штавињак;

-ић: Церић; Дубићи, Куниħи;
-иће: Брестиће, Дреniће;
-ица: Врбица, Јабучица; Дренице, Црешњице; ово је један од најчешћих наставака;
-ница: Дубница, Јошаница, Папрадница;
-иче: Боровиче, Габриче, Дуњиче;
-ичић: Смрекичићи;
-ички: Дубички, Кунички;
-иште: Бостаниште, Лозиште, Ржиште, Репиште; Јечмишта, Ланишта; већ смо рекли да је ово најфреквентнији наставак;
-чиште: Борчиште;
-је: Јабучје, Јаворје; Бресја, Церја;
-(ј)е: Брешче, Јабуче, Ракиће, Отополье;
-ље: Липље, Сибље; Дубља;
-љак/њак: Врбљак, Јабучњак;
-ник: Јаворник, Стршник;
-аник: Овшаник;
-ињак: Штавињак;
-ојна: Дубојна;
-ојца: Брезојца;
-оња: Цероња;
-ор: Букор;
-ош: Грабош;
-че: Глокче, Јаворче, Крушче;
-чор: Грапчор;
-чики: Глокчики, Дуњчики, Јабучики, Кунчики;
-чић: Габарчићи;
-штица: Врбештица.

-ев- +

-и: Куњеви (множински облик);
-ик: Рујевик, Стржевик;
-ина: Ковиљевина;
-ље: Крушкевље, Крушевље;
-о: Вишњево (присвојни придев);

-ов- +

-ак: Буковак, Јеловак;
-ар: Лесковар;
-ац: Буковац, Глоговац, Дреновац;
-ача: Јасеновача, Трепетљиковача;
-е: Букове, Дренове (множински облик);

-ица: Брезовица, Јасиковица, Лесковица; Церовице;
-и: Борови, Глогови, Јаворови (множински облик);
-ик: Брестовик, Дреновик, Ивовик;
-ина: Грабовина; Мановине, Пировине;
-ић: Буковић;
-ље: Боровље, Мачковље;
-њак: Боровњак;
-о: Арпациково, Дреново, Трново; ово је присвојни придев;
-це: Глоговце, Дреновце;
-чић: Дреновчић.

Префикси су ретки, ако се немају у виду различите префиксалне морфеме (иза којих следи фитонимска основа), типа: Под брес, Под врба, Подјаворак, Подјелика и сл., што у ствари, представља предлошке сложенице или полусложенице.

Željko Ćupić

THE PHITONOMIC BASES IN THE KOSOVO-METOHIAN TOPONYMY

The author describes the toponymies of the phitonomic origins in the area of Kosovo and Metohia. The data are excerted from the material which was published in the first ten volumes of the ONOMATOLOGICAL SUPPLEMENTS.

Although there are some traces left by the Albanian population in the onomastics of this area, the basic and the great onomastic layer hear is Slavic. The statistic analysis have not been done, but it could still be said that this sort of onomastic species takes a great in part the compleat strukture. It is olso clear that the toponystic namings influence both the diffusion (present or previous) of a plant and its particularity (according to its colour, height or something else) in the area.

КЊИЖЕВНОСТ

Чедомир РЕБИЋ

ОД ЕТИЧКОГ ДО ЕСТЕТСКОГ У ДЈЕЛИМА СТАРИЈЕ СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

Ако се пође од врлина које се могу подвести под појам „добротољубије" или „лепотољубије", врлина које чине везивну нит етике и естетике, онда ће се моћи схватити зашто су толико распростртe њихове умјетничке пројекције у дјелима старије српске књижевности. Семантичка исходишта и заједничка пољна својства ових врлина изводе се из ријечи „филокалиа", грчка реч која значи 'љубав према лепоти'; на словенском 'доброта' значи 'лепота'[1]. Циљ ових врлина јесте да човјек духовним радом крене путевима савршенства, да чистим разумом и просвијећеном душом усваја божанствену науку.

Схватање да човјек у неким тренуцима не може опстати без помоћи „врховне Доброте", јер „биће човеково је такво да ни у једном стању свога постојања не може опстати и остати у категорији човечности без промисла Божјег"[2], запао би у беспућа и таму зла, - добило је естетску конкретизацију још у старим српским биографијама.

> *„Јер нас најпре обнови крштењем својим, вером и духом, а потом нас испуни пречистом својом крвљу, и све народе сакупи под једно божанство, и под једну власт, и у једну веру. Шта више, и онима који га љубе даје преизобилну богату милост своју неисказаним својим милосрђем, и висином својега божанства хођаше земноме јестаству придодати од небеских силâ, изабрав по сазнању неке за свете мужеве, другима, према трудима њиховим, дајући венце, а некима, да, од рођења матерâ њихових, буду земаљски господари као угодници његови, који*

---

1 Константин Каварнос, Византијска мисао и уметност, „Православље", Српска патријаршија, Београд, 1978, бр. 1-2, стр. 32.

2 Јеромонах др Јустин, Догматика православне цркве, Издаје манастир Ћелије код Ваљева, 1980, стр. 328.

се не старају само за земаљске власти, него који угађају Господу, чинећи му по вољи са страхом, па и са слободом".

(„Живот Стефана Немање" од Стефана Првовенчаног)

Овдје се налазе такви духовни садржаји на којим се може припремати ум за схватање светих врлина - молитве, милостивости, љубави и свега што је неопходно за спасавање духа од зла; овдје је истакнута тајна крштења у којој се човјеков дух чисти од гријехова и живот подводи под вјечне Христове законе; овдје пробијају снажна осјећања према Богу и према свијету. Такве етичке идеје, својом свеобухватношћу и непролазношћу, траже естетске пројекције; естетско таквим идејама даје стваралачку силу.

На неким мјестима пресијецају се линије „унутарњег тиховања" и спољне доживљене стварности. Да би се проводило молитвено богословље, потребно је саградити цркву. У цркви се човјек охристовљује и у својој богочежљивости напаја бесмртном божанственом истином, правдом, љубављу и вјерношћу. У таквим замислима Стефан Немања зида манастир Свете Богородице у Тополици.

„И томе, браћо, нека се не почуди ум ваш, што га цареви љубљаху царском љубављу и што му множаху почасти и дарове. И други га владаоци марљиво слушаху, јер га вишњи Господ Исус Христос љубљаше. О драги, нека је знано свакоме створу, да онима који љубе Бога свим срцем све полази за руком. Јер, иако овога Светога љубљаше цар, и он гледаше царске љубави, срце се његово распаљиваше божанственим огњем како ће угодити Господу и градити храмове угодника светих".

(„Живот Стефана Немање" од Стефана Првовенчаног)

У црквеним молитвама ум проналази путеве који га воде спасењу; у цркви се „точи живот свему свету", православним гласовима призива милост Божија и у посебном надахнућу сазнаје моћ светих тајни и врлина којима се отварају путеви кроз Божије свјетове. Између етичке равни и естетске пројекције у наведеном тексту налази се филозофија православља из које сазнајемо „сву мудрост живота: савладати небиће у себи и око себе и утонути сав у Свебиће".[3]

У духу јеванђељске мисли - „старајте се не за јело које пролази, него за јело које остаје за вјечни живот, које ће вам дати син човјечиј, јер овога потврди отац Бог" (Јн., 6, 27) -, у којој се истичу естетске категорије уздржљивост и презир према тјелесним страстима, "јер царство Божије није јело и пиће, него правда и мир и радост у Духу светоме" (Римљ. посл., 14, 17),

---

3 Јеромонах др Јустин, Догматика православне цркве, књига прва, Бесград, 1980, стр. 9.

св. Саво напушта царство и славу земаљску и одлази на пут који га води према вјечним врлинама.

Када је он био васпитан у великој љубави и доброј вери и чистоти, и када је био научен сваком богољубљу и доброј нарави, дадоше му један крај царства свога у област му и на весеље његовим слугама. Не домишљаху се недомисливој тајни Божјој због њега, но шта више надаху се у њему да ће царевати на престолу оца свога, и не известише никоме тајне Божје коју су видели на њему у те дане, но га положише на срца своја, рекавши: „Шта ће учинити на њему повесник и провидац тајана?"

А он, истинито семе Божје, од младости своје не преда се ни ка једној слави од земаљских, но само молитвама и постом из млада приону Господу, по речи пророка: „Блажен је муж који се боји Господа" и кога ће Господ узети од младости његове, и почеће заједно работати један једноме.

(„Живот Светога Саве" од Доментијана)

Из овакве пројекције садржаја, о намјери св. Саве, израста естетско; изнад естетске равни распростире се шира религиозна раван у којој су садржане вјечне врлине, на којим се преплићу сазнања о етичком и естетском.

У духу светих списа о поновном доласку спаситеља - „не ћу вас оставити сиротне; доћи ћу к вама" (Јн., 14, 18) - развијала се мисао о потреби преноса мошти св. Симеона, да би се српски род просветио. У том светом чину преноса мошти васкрснуће многе духовне вриједности и многе земаљске тегобе ишчезнути. Са тако снажним осјећањем благодати и врлина, помоћу којих се човјек сједињује с Богом, са јаком жељом да се сав српски род управи ка небесним тајнама и силама које га спасавају од гријехова, „брат његов, који царује на престолу оца свога светога Симеона" пише Сави „много љубазно, и много молбено, и много сузно". То су најљепша мјеста цијеле наше духовне поезије.

„О љубазни души мојој, о преподобни оче наш Саво, послушај мољење моје и не презри гласа који ти шаљем из дубине срца мога. Учини с нама милост и, пожуривши се, скупивши донеси добромирисне мошти светога и преподобнога оца нашега, и сам дођи, о богоносни, да се наше отачаство просвети доношењем његових светих моштију и твојим доласком. Јер када сте ви отишли од нас, оскврни се наша земља безакоњима нашима и постаде убијена крвљу, и упадосмо у плен ин-

оплеменика, и непријатељи наши исмејаше нас, да не би ли се умилосрдио Владика наш Христос и пречиста његова мати, молитвама тога Светога и твојим, о преподобни, и сабрао нас од незнабожаца и од руке иноплеменика, и посетио наше немоћи и болести, и избавио нас од противних, заштићујући нас од сваког неугодног дела".

(„Живот Светога Саве" од Доментијана)

У овом „љубазном" и „молитвеном" писму отварају се неки нови етички погледи на битне моменте човјечијег живота. Схватање које се истиче у православном молитвословљу да „има у човечјем животу још много других момената, у којима човек осећа потребу благослова и помоћи Божје и Господа Исуса Христа"[4], - засновано је на светим списима у којима Исус заповиједа апостолима: „Болесне исцјељујте, губаве чистите, мртве дижите, ђаволе изгоните". (Мат., 10,8). Богослужбени чин преноса моштију побуђује етичка схватања и естетска надахнућа, напаја срце и загријава душу за дјеловање у духу светих врлина.

Психолошке законитости етичке структуре личности могу се откривати у умјетнички обликованим дијалозима чије се реплике дотичу граница монолошког исказа. Јеванђељска мисао да једини пут спасења налази онај који пође за Оним који је рекао - „ја сам пут и истина и живот" (Јн., 14,6) - добила је естетску пројекцију у тексту:

„А старац се дивљаше његовој топлој љубави према Богу и божанственом огњу, који је тако зажегао душу његову, слушаше његове речи пуне чедности и узбуђености, па му рече: „Видим, чедо, да ти је душа зашла дубоко у Божју љубав, него се пожури да извршиш своју добру жељу, да не би како сејач зла посејао куколь у срце твоје, који би, укоренив се, угушио пшеницу твоју, добру мисао, те би се одрекао такве намере, и задржан љубављу према телу и љубавним сластима, како кажем, ништа нећеш постићи, него ћеш подлећи пороку и срамоти, које у Јеванђељу осуђујемо, као они који се ради течења имања, и јармова волова, и новобрачне жене одрекоше слатке вечере и бесмртне хране, и праведно се назваше недостојнима изабраног звања и весеља небеског цара Христа. Ја ћу ти за такво дело послужити, и с помоћу Божјом спровешћу те до Свете Горе, камо желиш отићи, само нека буде коњ и за мене, како бисмо могли одбећи од ока твога". А он, чим ово чу од старца, одмах се покори вољи његовој и рече: „Хвала ти, Господе, што ми срце увери оним странцем".

---

4 Протопрезвитер Др Лазар Мирковић, Православна литургика или наука о богослужењу православне источне цркве (други, посебни део), Свети архијерејски синод, Београд, 1983, стр. 149.

Старцу пак рече: „Оче, да си Богом благословен, што укрепи душу моју".

(„Живот Светог Саве" од Теодосија)

Ова чежња да се прими вјечна енергија која ће омогућити да се срце напоји Божијом љубављу, јер, „по речима богомудрог Григорија Ниског, човеково усавршавање у Христу има један крај, а то је бескрај"[5], - одвела га је у просторе гдје се сазнаје божанствена наука и презире свака сласт привремених земаљских уживања.

Један „савјечан" етички проблем - колико на структуру понашања личности утичу неке урођене склоности и процес раног васпитања - естетски је обухваћен још у раним српским биографијама. У биографији „Живот краља Милутина" од архиепископа Данила II налазимо главне етичке компоненте естетски пројектоване у личности краља Стефана Уроша. „Крепки краљ Стефан Урош" био је „син славних родитеља, великога српскога краља Уроша и матере своје христољубиве Јелене", младић који је био „Богу мио од своје младости", јер је био „означен Духом благодати силе Владичине". Њега је „породила премудрост, задојила благодат, а узрастао Свети Дух", а „сама десница силе Владичине венчала његову главу венцем који не вене и дала га као многосветли светилник своме отачаству, који напредује Божјим промислом, да се прослави богоугодним делима и да сабере оно што је расточено од државе његова отачаства". „Добар пастир умних оваца целе своје области, и њихов добри учитељ и наставник, ненаситни зидатељ божанствених цркава, и не само зидатељ, но и палих обновитељ, у намери да све приведе ка истинитој вери" - он стече углед и брзо се „прочуло његово име у све народе и царства".

Личности које пролазе кроз сурова земаљска искушења потпуније схватају Христово спасење и милост. Стефан Урош доживљава горке тајне овога свијета, јер „многе напасти поднесе у својој младости од многих инославних царева и од осталих других". У свему томе Стефан се понаша по неким законитостима чија су исходишта веома дубока. Проход кроз његове родословне димензије, трагање по тим родословним дубинама, помаже да се открију неке одреднице етичке природе са којих се могу сагледати шири хоризонти православља.

Овдје се сусрећемо са једним вјечним проблемом на коме се развлачи човјекова мисао: или кренути путевима који воде према вјечном, бесмртном, спасу душе, или кренути путевима на које наводе неке одреднице иманентне неразумном дијелу људске природе и управљају према варљивој слави и пролазним страстима. Када Стефанова сина властела „превратише ласкавим ријечима од љубави свога родитеља, говорећи му: „Достојно ти је да узмеш

---

5 Епископ Данило (Крстић), О обожењу човека, у дј.: Вера-љубав-нада, Православна народна хришћанска заједница, Крњево, 1983, стр. 207.

престо оца свога' ", он, „благочастиви краљ Урош", схвати откуд се код сина појављују такве црне мисли које га од онога што је добро и божије воде према ономе што је зло и ђавољско, па се његов ум издиже изнад граница мрачне стварности до граница сазнања и разумијевања. Очеве ријечи: „Чедо моје мило и срдачно, зовем те, и не одзиваш ми се. У жалости мојој изгледа ми да си близу мене, но пружам руку и не налазим те. Многе сузе чине ми слепоћу, и љутим болом цепа ми се срце због твога разлучења и дели ме пламеновима од многих уздисања. Зар то беше, чедо моје, чему се не надах од тебе? Но дођи, драги сине мој, да се утеши старост моја!" - уздижу дух до просвјетљења и сазнања из којег се рађа моћ за праштање таквог гријеха.

Из неких мјеста, у којим је дат шири етнопсихолошки профил, могу се конституисати битне етичке компоненте. Изглед и положај земље има снажан утицај на формирање етнопсихолошког профила и у садјејству са историјским, културним и др. факторима моделује етичку структуру. Зато се у биографији „Живот деспота Стефана Лазаревића" Константина Филозофа даје, прво, опис земље, њених љепота, опис становника те земље, па се тек онда описује породична лоза и поједини владари из ње, који су, у тој лијепој земљи и међу њеним добрим становницима, владали по премудрој правди, вољи Божијој, и који нису своја срца приклонили пролазним, земаљским добрима. Све је то урађено са таквом способношћу проницања у унутрашњу душевну нужност да би се што потпуније открили они моменти на којима се могу сагледати циљеви добротољубија и путеви који воде према духовном узрастању. „Овај (деспот)", истиче се у наведеној биографији, „засија од земље Далматије Дакије (земље) сада названих Срба, где многи у последња времена процветаше, о којима ће родослов објавити. И ова (земља) не само да слично оној обећаној точи мед и млеко, но као да (је) у себе примила и везала четири времена и ваздух, и из себе (их) даје осталима. Јер у целој васељени не може се наћи земља да има сва добра сабрана у једно и на све стране, но (имају) нека (добра) делом, и (само) на неким местима..." То је земља у којој су „извори река и студенаца" у „хармонији предела једнога са другим", „слика лепоте тако да једни (предели) превазилазе друге красотом и плодовитошћу".

У таквој земљи живе људи „храбри", „добропотребни у послушности, да им нема равних у васељени", понашају се онако као што захтијевају предања и учења светих апостола - „брзи су на послушност, а спори на говор" (Јак., 1,19).

У таквом становништву, „милостивом и дружељубивом", налазе се они који су „све красно (света) знали заменити са једним красним Христом, којим се красе". Ови народи породише најмудрије и најдуховније, „велике Симеона и Саву, велико и часно слушање и причање, који су превазишли сву човечју природу, тиме што су је презрели" и код којих је „свако изумљење (занос) људске природе у Богу и врлине, чијим се подвизима од почетка венчаше сами они". Њихов снажан разум, вођен вољом Божијом, крену за оним што не пролази, што је вјечно и што је духовно. Они не оставише само

села и домове но оставише и „толику власт; вођење војске и ризнице и висину престола", а „узеше на раме крст, радујући се Ономе који их води на неко друго царство, боље од овдашњега".

Божанствене мисли преводили су у дјело ови свети оци православља. Христове заповиједи: „Идите и научите све народе крстећи их у име Оца и Сина и Светога Духа, учећи их да све држе што сам вам заповедио" - ови великани православља су, унутрашњим тиховањем и спољном дјелатношћу, као и другим светим врлинама, - схватили као тајну спасења, Божију љубав, и на њој изградили једну моћну филозофију православља код Срба.

Шта чини истински живот православља, куда воде путеви према вјечним тајнама и врлинама, како су божанствене промисли љубав, мудрост и доброта обухватили становнике ове земље, како је успостављен склад између природе земље и духовне моћи становника и како се изнад земаљских циљева уздижу виши, божанствени - дато је свеобухватним естетским средствима.

Етичко и естетско у српским биографијама мора се извлачити не само из текста него и контекста, конситуације у којој је дјело настало. Зато је потребно укључити више интелектуалне енергије да би се такве вриједности откриле. Такве вриједности успјешније откривају они који их посједују.

Схватања да се у филозофским размишљањима долази до сазнања о јединству етичког и естетског и да сам појам доброте обухвата истину и љепоту, морала су полазити од ширих душевних просвјетљења у којим је складно сједињена топлота срца и благодат Божија као највећа врлина. Писци старих биографија били су отворени према врлинама садржаним у појму добротољубије. Отвореност према истини садржана је у исказу: „Ако постоје неки који више знају његова (Стефанова дела) и који су тамо били сажитељи његови, или су веома писмени и оштроумни, добро је ваистину" („Живот деспота Стефана Лазаревића"). Отвореност према љепоти у исказу: „А ако се до данас нико не буде потрудио и овде (нађе) које недостатке или излишно, што није потребно или је грубо, пошто је дошла заповест и начин дан, нека се све доведе на своје место" (н. дј.). А само сазнање писца да је у томе успио садржано је у изјави: „Точио је речи слађе од меда и саћа, као из запечаћенога извора, који је (мед) уједно и мирис и храна, ако се са мером црпе (једе)".

Читање оваквих дјела захтијева шире познавање религијске мисли и православне филозофије умјетности. На таквој равни пројектују се етичке и естетске врлине. Зато се значење оваквих текстова не може откривати без конституисаног котекста, конситуације, јер би се појавиле многе логичке празнине. Такве празнине морају се савладати аналогијама и замислима које се уписују у контекст. Моћ духовног зрачења етичких врлина и естетских конкретизација зависи од временског искуства читања.

За откривање етичких вриједности и естетских конкретизација у оваквим текстовима потребно је изградити одговарајуће „матрице". Само развијеном духовном опремом могу се испунити „празнине" које се појављују

када се дјело почне тумачити без адекватног контекста или конситуације. Од ширине духовних хоризоната читаоца зависи како ће се етичке вриједности преломити у естетске конкретизације, шта ће се у одређену естетску чињеницу учитавати.

Све се у дјелима своди на живот по захтјевима које чине тајне божијег спасења. Бескрајна божија савршенства наткриљују сав човјеков живот, преображавају га и обесмрћују. Учење о спасењу захтијева да се жеље овога свијета замијене благодатима божијим, да се крене путевима који воде кроз цјелокупна богочовјечанска дјела, где се изнад чулног и земаљског налази мисаоно и небеско. Такве ријечи добиле су естетску пројекцију, етичко је преломљено у естетско, дјело у ријечи, а ријечи се опет враћају у дјело. Из таквих ријечи излазе силе које чисте човјекову душу од њеног терета - тјелесних наслада.

Кроз естетске чињенице прелама се дјелатност у духу светих врлина и Божијих тајни. У духу учења светих отаца и хришћанског богословља да се свака молитвена мисао изрази кратко, садржајно, искрено, узвишено је приказивана унутарња љепота, све по „схватању да је душа претежнија од тела, и да је Бог узвишенији од космоса".[6]

Трагање за коначном истином захтијева да унутрашњи погледи прођу преко шаренила овога свијета, да се човјек склони од свега што доноси уживање, славу и земаљско богатство. Пут душе побуђене вјечном истином прелази преко чулних привида и свијета тренутка да би дошла до непролазног и узвишеног. На књижевној пројекцији таквих врлина прелама се етичко у естетско, добро прелази у љепоту.

---

6 Константин Каварнос, Византијска мисао и уметност", "Православље", Београд 1978, бр. 1-2, стр. 54.

Чедомир Ребич

С ЭТИЧЕСКОГО К ЕСТЕТИЧЕСКОМУ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ СТАРШЕЙ СЕРБСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Семантический источник и совместные дублеты понятий „добролюбие" и „красотолюбие" составляют связочную нить этики и эстетики вообще, особенно обладают расширенной художественной проекцией в произведениях старой сербской литературы, когда исходится из религиозного содержания.

В старых сербских биографиях и житиях святых: „Жизнь Стефана Немани" - Стефана Первовенчаного, „Жизнь святого Савы" Теодосия и „Жизнь святого Савы" - Доментияна, существуют эти духовные содержания в духе евангельской мысли святых документов, на плоскости веры, являющейся вечным достоинством, обладающим своими психологическими законностями, в высказываниях художественно оформленны диалогами и монологами. Эти этические и эстетические пункты назначения определяли жизнь настоящую, жизнь православную, божественних провидений, добродетели, любви, мудрости и добра. До познания о единстве этического и эстетического можно прийти философскими раздумиями. Эти произведения надо толковать более широким познанием религиозной мысли и православной фолософии искусства.

Никола ЦВЕТКОВИЋ

КОСОВСКИ МИТ И ВИДОВДАНСКИ КУЛТ У „ВИДОВДАНСКИМ ПЕСМАМА" МИЛОША ЦРЊАНСКОГ

Сложен је, на моменте противречан и слојевит однос Милоша Црњанског према традицији, митској прошлости и култу уопште. Као заговорник концепције о свеповезаности, сматрао је да су сва песништва, како је метафорично истицао: „једно море око земље" („Наша лирика"). У истинском нагону да се песничке судбине повезују и прожимају и да се ствара непрекидна књижевност која би оличавала стваралачки континуитет, он је видео основе животворне традиције, јер, прошли животи сједињују се и спајају у садашњем - мислио је елиотовски. А највиши домашаји су када се плодови песниковог дела оживотворавају у духу и крви нових покољења и нових пролећа. Тада су, и оне најдаље и прастаре слике и мисли, као и узајамни утицаји и везе духа, у вечном и непрекидном кружењу кроз живот.

Посебно је значајно што се он током двадесетих година овог века, у периоду настајања, бујања и ницања различитих књижевних покрета, праваца и модернистичких „изама", уз сваковрсне афектације и претеривања, изјашњавао за *добру традицију*[1]. У то време сваковрсних помодарских налета и наплава, Црњански се опредељивао за истински животворну и стваралачку традицију, насупрот неприхватљивом традиционализму који је одлучно порицао.

У контексту таквог односа према традицији и миту је и његово виђење косовског мита и видовданског култа у „Видовданским песмама", од којих су неке усмерене и ка стваралачкој демитологизацији српске прошлости.

Време првог светског рата и касније, у драматичним друштвено-историјским околностима војевања и страдања, у борбено подстицајном смислу, поново оживљава сећање и успомене на Видовдан. Из богате епске народне традиције наврела су сећања на тај дан борбеног и јуначког огледања, а после кумановске битке Видовдан ће постати и званични народ-

---

1 Милош Црњански, *Нови покрет*, Књижевни југ, Загреб, 1919, IV, 1, стр. 45.

ни и црквени празник, када ће се обнављати успомене на пале ратнике, и према древном обичају делити храна за њихову душу.

Видовдан, који се у свом прапореклу везује за свечаности у част паганског бога Вида, касније и за кнеза Лазара, као дан јуначког огледања, и у овом нашем веку, добио је значајно место у српској националној историји. На Видовдан 1914. године Гаврило Принцип је у Сарајеву убио аустријског престолонаследника Фердинанда. А Милош Црњански је написао песму „Спомен Принципу" која има централно место међу „Видовданским песмама".

Милош Црњански је у раној, младалачкој фази књижевног стварања знатно допринео оживљавању косовског мита и стварању новог видовданског култа. Иако је Косово и Косовски бој релативно ретко експлиците помињао, ипак је косовски мит у његовом духовном животу и уметничким представама био видно присутан. Поред тога што је први циклус у знаменитој „Лирици Итаке" именовао као „Видовданске песме", имајући у виду свеколику разуђеност симболике тог судњег дана јуначког огледања, коју је стваралачки дограђивао и преобликовао и у неким другим прозним, књижевно-критичким и есеистичким текстовима, садржани су одјеци косовског мита и видовданског култа, чиме ћемо се посебно позабавити.

Милош - симбол небеског обасјања

Чудно опора „Гротеска" налази се у првом делу циклуса набојитих и гневних „Видовданских песама", одмах иза нихилистичке и горке „Здравице", која наздравља гробљу и смрти, и најављује, као и „Химна", младалачки бунт и отпор против лажних идола и светиња, против грађанског миропомазанија и сваковрсних друштвених заблуда, самообмана, наплава прошлости, легенди. Већ ту је песник у силном обрачуну са својим, али и општедруштвеним заваравањима, наврелим илузијама, заносима, недомашним хтењима, државотворном идеологијом.

У том смислу „Гротеска" и „Спомен Принципу", уз „Здравицу", „Химну", „Војничку песму", „Нашу елегију" и друге сличне, захваљујући дубљем митском и антимитском утемељењу, представљају упоришну тачку песниковог побуњеног и дубоког резигнираног стања духа.

У средишњем делу „Гротеске" М. Црњански помиње Милоша и Марка откривајући тако да су трагови косовског мита били живо присутни у његовој песничкој свести. Милош Обилић као јунак епских народних песама о Косовском боју ту узраста до симбола обасјања. Упадљиво је да се овај јунак више од свих других доводи у непосреднију везу са Видовданом па му наш песник, поред осталог, зато и даје значајно место у својим „Видовданским песмама". Милош је, према неким тумачењима, косовска супституција паганског бога Вида, бога рата, светлости и обиља. Марко, као историјска личност, српски средњовековни владар, исто тако је прослављени епски јунак, један од најпопуларнијих у српској народној поезији. Милош као

косовски јунак, и Марко као омиљени јунак народне песме и историјска појава, јесу хероји-симболи у „Гротески". Са поетичког становишта њихово присуство се може тумачити и као имплицитно указивање на преплитање митског, легендарног, видовданског (Милош) и историјског, епског, витешког (Марко).

Посебно је драгоцено што се Милош (и Марко) ситуирају у контексту песничке визије којој је „храм био ко манастир" етеризовани симбол митске хероике; а печати, устави, закони и штатути, али и привилегије и обећања - оличење цивилизацијског раста, нове државности, на вишем ступњу од оне из немањићског времена, као и из доба кнеза Лазара. Црњански је, модернизујући овде косовски мит, на песнички оригиналан начин, коме чак није страна ни самонегација и превазилажење митске основе, смело потиснуо и занемарио Милошев нож који је према народној песми распорио цара Мурата, као и сву бојовничку борбеност тог момента. Песник светачки прочишћено позива да се „у храму над Милошем и Марком", уоквире златом, дакле оплемене, „на олтару жарком", том најважнијем, светилишном делу храма, - печати плави и румени, жути, и црни и зелени, љубичасти и шарени, како наглашеније пародично и гротескно стоји у првој верзији ове песме[2]. На тај начин Црњански у извесном смислу људски и цивилизацијски осмишљава и иновира неке видове косовског мита, који сада укључује у процесе стварања нове државности. Ту он стваралачки надограђује и функционално ангажује видовдански култ придајући му и нека нова идеолошка својства примерена новом времену. Тако он не само што обнавља, оживљава косовски мит, већ га и животворно, у складу са својом поетиком традиције, приближава нашем времену.

И даље, позива да се зида храм над легендарним Милошем и Марком, те да уоквире златом:

„Печате устава, и права,
печате закона и штатута
привилегија хиљаду пута,
обећања са свих страна
народа мог
Да види Бог."[3]

Печати, ти симболи моћи, поседништва, нису сада само обојени, плави, румени, жути, црни и тд. већ су у синтагми везани за *уставе* као основна државна и правно-политичка документа, *за права* као скуп

---

2 М. Црњански, *Гротеска*, Савременик, Загреб, 1918, XIII, стр. 333. Касније, прештампавајући ову песму у књизи „Итака и коментари" (Београд, 1959, стр. 19), песник је, уз неке правописне интервенције, мало другачије компоновао ову колористичку палету, у два маха истичући (печате) „шарене", на рачун „зелених", како би појачао утисак гротескне шароликости.

3 Ибид, стр. 333.

зајамчених правила и прописа који се односе на друштвени и јавни живот, за *законе* као прописе суверене државне власти, и *„штатуте"* као одредбе које регулишу живот и односе у некој заједници, можда са извесном алузијом на прописе које су, у давно феудално доба, доносиле поједине територије и градови. Уз то, он сада печате везује за *привилегије*, то јест повластице које су у периоду феудализма даване одабраним појединцима, или црквама, манастирима и сл. Те привилегије које су могле бити правно-имовинске, у погледу прихода и богатстава, али и у смислу друштвеног положаја, ранга - даване су „хиљаду пута", у смислу мноштва и превеликог броја. Истичући те привилегије „хиљаду пута", уз „обећања са свих страна", како стоји у првој верзији из „Савременика" (1918), песник само још више апострофира претерано мноштво лажних обећања.

Приликом прештампавања ове песме у књизи „Итака и коментари" (1959) М. Црњански премешта у наредни стих: „са свих страна", па уз обећања додаје:

„и фермана,
похвала са свих страна",

како стоји и у Сабраним делима (1966)[4]. Међутим, у књизи „Итака и коментари" коју је касније својеручно редиговао[5], заменио је реч „похвала" са *„и лажи* са свих страна", (подвукао Н. Ц), па је тим дотеривањем само још више појаснио поруку, вешто продубљујући гротескни моменат, уз пренаглашавање до комично карикиране представе. Јер сви ти печати, обећања, и касније додати фермани, похвале, као симболи неке важне државотворности били су лажни и нестварни, и дати:

„народу мом:
да види Бог"

како песник дословце каже у задњој верзији ове песме.

Но, и поред усиљено комичног, на моменте карикатуралног и гротескног, ипак ти печати, устави, закони и штатути као симболи државности, означавају известан хуманистички напредак у односу на првобитно видовданско виђење Милоша са крвавим ножем огледања у народној хероици. Црњански, и поред иронично-критичке ноте према државотворном, превазилази оне првобитне митске основе и видовданско-култне ознаке и открива један људски богатији, смисленији, хуманији свет. И у песми на свој начин стваралачки преобликује традиционалну епску представу о Милошу и Марку, које смешта у храм, узносећи их до етеричног и светачког прочишћења. У духу обликовања новог видовданског култа, он Милоша, тог

---

4 М. Црњански, *Поезија*, Сабрана дела, књ. IV, Београд, 1966, стр. 19.

5 Народна библиотека Србије, Специјални фондови, М. Ц. 73.

знаменитог јунака видовданске хероике, уместо са ножем у руци, види у небеском обасјању, олтарском саможртвовању и узношењу у бесмртност, из таме у светлост, („на олтару жарком"); додуше у окружењу државотворним симболима ауторитета и моћи („печати, устави"), што је, поред свега, и известан цивилизацијски искорак.

„Здравица" је у великој мери слична „Гротески". Сва је у гротескно пародијском духу, са наглашеним беседничким тоном. После поздрава суморном свету бледом „ко зимски дан у страху", следе стихови саздани на драматичном парадоксу:

„Још је весео народ један
у крви, пепелу и праху."

Песник, чини се, није могао да нађе бољи начин и снажнији израз да искаже свеопште страдање од овог „убојитог" контраста који има гротескно значење, а подтекстно и асоцијативно указује на косовска крварења, изгинућа и пепелишта.

Отимајући се епском, и сивом бездану, доследан свом поетичком ставу да је лирски однос према Богу велика „новост после Косова", па загледан у понорности нашег националног бића види „кад бели Лазар бира између царства земаљског и небеског и полази небу"[6] - Црњански пролећно, распевано узвикује:

„Вијај облаке пролетне, румене,
питај их за рај". (Подвукао Н. Ц)

Са поетичком представом да у „епском бездану нема биља, ни клијања", те да густа и мокра магла пада на све[7], а свестан залудности да се из румених облака сазна нешто о рају, песник негаторски закључује и поручује:

„Не треба нам жена кад цвета, ни кад вене.
Не бацамо децу у звездан бескрај."

Са искуством страдалника у првом светском рату, склон порицању „епског бездана", он у задњем наведеном стиху као да на известан начин доводи у питање и смисао косовског страдања и погибељности, јер не *бацамо децу у звездан бескрај*. Додајмо да су напред наведене негације, као и оне које следе, иначе веома карактеристичне за већи број „Видовданских песама". У сличном духу порицања песник наставља:

---

6 М. Црњански, *Есеји*, Сабрана дела, књ. X, Бгд. 1966, стр. 14.

7 Ибид, стр. 14.

„За наша срца ништа није доста.
За наша срца ништа не оста."

Из тог стања горчине, очаја и свеколике смућености песник ће крајње нихилистички вриснути:

„Да живи гробље!
Једино лепо, чисто и верно.
Да живи камен и рушевине!
Проклето што цвета у висине.

Ми смо за смрт!"

У овом тотално нихилистичком узвику на крају „Здравице" песник је снагом парадокса, и црнохуморном сликом изразио силовит бунт и отпор постојећем стању, али и митској прошлости и култовима сваке врсте, па и видовданском култу. Он узвикује: „Да живи гробље!" из дубоког очаја и безизгледа - у име народа који пати и страда у крви, пепелу и рушевинама првог светског рата, као и свих ранијих војевања. - Али, тај узвик не значи признање пораза, јер они који стоички страдају и одолевају - и јесу истински победници. Црњански се у многим поетичким текстовима залагао за хероизам патње, страдања, а против победничког усхићења и заноса. Песников узвик „Ми смо за смрт!" у исто време значи и негацију смрти. Смрћу против смрти!

Песма „Спомен Принципу", која је често присутна у сваковрсним изборима и антологијама, написана је „у славу убиства Принципа", како пише сам Црњански при крају коментара за ову песму[8]. У њој је, поред осталог, наглашен и *мотив освете*

„Освети, мајци нашој, нек се ори цик",

који се везује за подизање Косовског храма

„Раји рити, диште косовски храм",

а све у смислу горке побуне против отаџбинских митова, националних самозаваравања, заблуда и погибељности, као и против државотворног и социјалног тлачитељства

„А сјајна прошлост је лаж...
Властела, војводе, деспоти, беху срам".

---

8 Милош Црњански, *Итака и коментари*, Просвета, Београд, 1959, стр. 59.

Осветник Принцип, у једном ширем асоцијативном току, могао би да упућује и на осветника Обилића. „Убици диште Видовдански храм", поручује песник у том драматичном времену при крају првог светског рата када се помно говорило „о потреби подизања једног велелепног Косовског храма према нацрту Мештровића"[9]. Највећи број стихова у овој *видовданској песми* као да је испеван „у славу убиства и жртве", саможртвовања и видовданског огледања (Обилић-Принцип), у славу крвавог и гладног народа који је „јаук и гробље", у славу страдалачке *раје* и *рита* („зној и сиротиња.."), којима треба подићи Косовски храм, јер су мучки крварили као Принцип-Обилић новијег времена, коме је Црњански овом песмом подигао велелепни споменик и то када Принцип није био омиљена тема. (О свему овоме, као и о лирској и поетичкој основи именовања видовданског храма и доста честог помињања Мештровића у песниковим написима из 1919. и 1920. године, неком другом приликом).

Превладавање погибељног и отимање митској прошлости

За однос М. Црњанског према Косову, косовском миту и видовданском култу посебно је значајна песма „Куга", у којој се то бојно поприште експлицитe именује. Упадљиво је да се Косово помиње као симбол свеколиког страдања, велике погибије српске војске, са помало ироничном, па и циничном алузијом на пропаст старе српске државе, али и на рат, крвопролиће, страдање.

Песма „Куга", посвећена Ники Бартуловићу, настала је и објављена у приближно исто време кад и друге познатије песме из „Видовданског циклуса" („Војничка песма", „Спомен Принципу", „Гротеска", „Наша елегија" и др), у новосадском „Дану"[10], на истој страни са песмом „Раваница". По духу резигнације и револта, по тематској оријентацији и виђењу Косова, она скоро у свему припада „Видовданским песмама", и право је чудо што је Црњански није укључио у књигу „Лирика Итаке"; а касније као да је на њу потпуно заборавио, па је нема у потоњим збиркама, све до „Сабраних песама" у издању Српске књижевне задруге (1978)[11]. О разлозима зашто „Кугу" песник није

---

9 Ибид., стр. 59.

10 М. Црњански, *Куга* (Ники Бартуловићу), Дан, Београд - Нови Сад, 1919/20, I, 2, стр. 24.

11 Светлана Велмар-Јанковић је у „Сабраним песмама" „Кугу", чини се, погрешно уврстила у циклус „Нове сенке", иза песме „Госпођи Х", која је, узгред речено, изостала из Сабраних дела М. Црњанског 1966, са напоменом да је уз њу „везује сродна врста песничке фриволности", што је само делимично прихватљиво. При том она, вероватно да би умањила упадљиву политичку усмереност „Куге", наглашава да је „у једном слоју значења више мондена него политичка, али и политичка", што такође може да буде предмет за расправу. А потом пише: „Ова песма исказује нешто од оних политичких усмерења нашег песника што ће постати најизразитија тридесетих година. Како та усмерења нису никаква тајна, и како их је и сам песник одавно превазишао и није их крио, сматрала сам да *Кугу* треба уврстити у *Сабране песме*", са чиме можемо да се сложимо. - М. Црњански, *Сабране*

унео у прво, Цвијановићево издање „Лирике Итаке" (1919) можемо само нагађати. Можда због изразитије политичке ноте и извесне усмерености против ондашњег поретка? Или пак због изазова моралу, грађанству, државној идеологији? Или опет због наглашеније тенденциозности која може да засмета?

Под симболичним насловом „Куга", означавајући фигур[ативно велико зло и заразу, пошаст, Црњански пева о некој врсти помора и морије што се нагло ширила у то поратно доба. Тврђењем да се мења укус, али да се не мења „човек и кер", као и да су вечне само тамнице и вешала, песник, са извесним пркосним презиром, помиње Косово и јаук, уз скраћеницу „итд" којом подсмешљиво прекида набрајање речи које могу да означавају страдање. Жељан нечег новог, са горчином додаје да је све то била само шала и да му је дојадило помињање крви, срама и рата. Ту се Црњански на одређен начин супротставља ваздношењу прошлости, Косова, крви, ратног страдања. Настављајући у саркастичном духу пита се: зар све то није маскарада, уз истицање Христоса, Нерона и Лењина, са невеселим закључком да нас за нос вуку „песници, месије, цареви и комунисти", који се поетички сустижу на истој линији порицања.

Као што у „Дитирамбу"[12] из „Видовданских песама", пева о роду који весео мре, о благословеном болу, тако у првим стиховима из Куге" поручује да је све једно „родиш ли сина или кћер" и то у „славу окољења", што га је на свој начин обузимало. А потом, свестан несталности и променљивости укуса у времен, ритмички понавља став: „укус се мења, укус се мења". Да Црњански под укусом не подразумева само естетску осетљивост појединца и раздобља као реакцију на књижевно и уметничко стваралаштво свога времена, показује и наредни, помало опори стих: „не мења се човек и кер", који као чврста константа, у извесном смислу контрастира претходном исказу о променљивости укуса. Уз то, у другом делу песме, што је важније, променљивост укуса везује за цара и барикаде:

„данас је укус цар, а сутра барикада,
Христос, па Нерон, па Лењин.
Укус се мења, укус се мења..."

да би, следећи мисао о непроменљивости човека и кера, из уводне строфе, поново у контрастном смислу закључио: „само су хуље све исти".

У наведеној песниковој изричитој тврдњи да се не мења човек и кер[13], симболика кера је двосмислена, јер кер може да оличава верног човековог пратиоца и бдилаштво, али и злочесту и презира вредну животињу, и прок-

---

песме, приредила Светлана Велмар-Јанковић, Српска књижевна задруга, Београд, 1978, стр. 356.

12 Ибид., стр. 23.

13 Неки пса зову кер, па је кер - пас уопште.

летништво. Међутим, касније упућивање на хуље указује да је кер овде изгледа поменут у аксиолошки негативном и пежоративном смислу.

Но, свему томе претходи исказ о досади и настојање да се на нов начин, у духу новог времена, валоризује косовски мит и епопеја страдања, крви, јаука и то у светлу доживљаја првог светског рата; а да се при том не губе из вида и шири светскоисторијски, па и друштвено класни токови и процеси (цар - барикаде).

Док у „Куги" често помињана променљивост укуса зависи од личних природних склоности, естетске изграђености, моралних назора, друштвене атмосфере и сл., дотле се човек и кер веома мало, споро, а према Црњанском чак никако не мењају. Гледан у уже поетичкој равни, став „укус се мења" био је у пуној сагласности са песниковим модернистичким, авангардним опредељењем за превrат у речи, осећању, мишљењу, у форми, ритму расположења како би се досегла нова спиритуалност, чист облик екстазе.

Везујући у задњој строфи променљивост укуса непосредније за покољења („Што ти је жао нашег покољења/ укус се мења, укус се мења"), Црњански као да је хтео на лирски начин да укаже да је мењање укуса везано за промене покољења, за смену генерација, за друштвено-историјске токове, духовне заокрете и трансформације.

У том ширем поетичком контексту о свепроменљивости укуса, схваћеног као естетичка, али и као друштвено-етичка категорија, уз опоро и болно сазнање да се насупрот томе не мења „човек и кер", те да су вечне тамнице и вешала, а „хуље све исти", Црњански се на нов и особен начин одређује према Косову и косовском миту:

„И нама је досадно, зар не,
и Косово, и јаук, итд., све?
Та то је била само шала.
Треба већ нешто ново,
ко би још спомињао ово,
крв и срам и рат".

Дубоко резигнираном песнику и покољењу у име кога пева досадно је, па тај исказ још појачава упитном речицом, заједно са негацијом („зар не") која најављује нешто необично и помало хипотетично што ће уследити. И ту овај разочарани побуњеник, у сучељењу са национално-митским, отаџбинским, набраја оно што се није могло очекивати: „и Косово, и јаук, итд., све?" Косово доживљава као симбол страдања и бира реч (јаук) која ће бити у пуном сагласју са косовском погибијом. Заморен и презасићен страдалачким, погибељним јауцима, афективно прекида то ритмично ређање са овде саркастичним „итд", да би набрајање кратко закључио са тотализирајућим „све", иза кога ставља знак питања. А онда у наглашеном, изазовном тону узвикује обесвећујуће: „Та то је била само шала", поричући митску прошлост и национални занос. Тражећи „нешто ново" које неће

произилазити из већ знаног, он побуњенички поставља питање: ко би још спомињао крв и срам и рат, обрачунавајући се са наслеђеним представама и заблудама.

Мисао из „Дитирамба" да је живот за слуге част, песник као да продубљује у „Вечном слуги"; а то све опет стоји у присној вези са уверењем из „Куге" да су само вечни тамница и вешала, које може да понуди и брат. Ту је присутан пркосни отпор и према Косову, видовданском саможртвовању, крви, сраму, али и лажном братству и рату уопште.

Песник се овде противставља Косову као симболу крвавог страдања и окршаја, преплићући митско са суровом историјском реалношћу првог светског рата и његових страховитих одјека. То је вид песниковог ангажовања за превладавање оног крвавог и погибељног у косовском миту, као једној етапи у конституисању националне свести и духа, што се увек изнова актуелизује у околностима судбинског сучељавања и борбе за национални опстанак. Стављајући Косово у један шири контекст трансформисања и тражења нечег новог, изван крви, срама и рата, Црњански се истовремено бунтарски супротставља косовском миту као једном трајном и овековеченом стању духа, опредељењу и концепту. Он је за избављење из поништавајућег обухвата и загрљаја митске прошлости и онда када је историјска стварност датог тренутка поспешује или се са њом сустиче. У тим околностима псеудомитског васкрсавања онога што је минуло, Црњански је видео и отпоре и баријере новом, модерном, хуманом, прогресивном, као и могућности духовног, стваралачког и етичког сустајања.

Nikola Cvetković

THE KOSOVO MYTH AND THE VIDOVDAN CULT IN „VIDOVDAN POEMS" BY MILOSH CRNYANSKI

In his early youthul perod of the literal work Milosh Crnyanski much contributed to the revival of the Kosovo myth and to the creation of a new Vidovdan cult. Although the battle of Kosovo was acctually seldom mentioned, the Kosovo myth was evidently present in his spiritual life and in his artistic images. It is specially apparent in his „VIDOVDAN POEMS" from the collection „LYRICS OF ITACA". There are two important characteristics of poems: Milosh as a symbol of celestial reflection and the victory over the peril and mythological past.

Nikola Cvetković

THE KOSOVO MYTH AND THE VIDOVDAN CULT IN „VIDOVDAN POEMS" BY MILOSH CRNYANSKI

In his early youthul perod of the literal work Milosh Crnyanski much contributed to the revival of the Kosovo myth and to the creation of a new Vidovdan cult. Although the battle of Kosovo was acctually seldom mentioned, the Kosovo myth was evidently present in his spiritual life and in his artistic images. It is specially apparent in his „VIDOVDAN POEMS" from the collection „LYRICS OF ITACA". There are two important characteristics of poems: Milosh as a symbol of celestial reflection and the victory over the peril and mythological past.

Владета ВУКОВИЋ

ВУК ФИЛИПОВИЋ ЕСЕЈИСТ

Књижевним радом В. Филиповић почео је да се бави још у првим поратним годинама у књижевној секцији „Аца Маровић" у Приштини, односно од 1948. године, када је у „Јединству" објавио први књижевни есеј о стваралаштву младих. Ову делатност В. Филиповић наставља у Београду од 1949. до 1954. године, када је објавио око 30 приповедака са тематиком косовског живота у многим листовима и часописима (Народни студент, Млади борац, Млада култура, НИН, Наш одјек, Јединство, Јета е Ре, Рилиндија). Био је оснивач „Студентског књижевног листа" (1951), затим уредник књижевног листа „Видици" (1953). Као вишегодишњи одговорни уредник књижевног часописа „Стремљења" залагао се за садржаје који унапређују књижевне вредности прилога и естетичке критеријуме ове публикације. На конкурсу је награђена и успешно изведена драма В. Филиповића „Тамна одаја" 1956. године. Његов роман „Трагови" 1957. године награђен је на конкурсу за југословенски роман „Народне просвјете" у Сарајеву, где је и штампан, а наредне године преведен и објављен у издању „Рилиндије". Књижевна критика је истакла не само савремен експресивно-драматичан стил романа, већ и нешематичну визију и живот косовских рудара и верно индивидуализиране ликове. Роман „Стрма обала" штампао је у издању „Јединства" 1961. године. У уметничким структурама приповедне прозе, романа и драме Филиповић полази од психосоцијалних, историјских и етичких садржаја и одлика косовског амбијента. Гради упечатљиве уметничке ликове карактеристичне за живот многонационалне средине, ликове који су поникли из косовске равнице.

Познати су културна улога Вукашина Филиповића као једног од оснивача послератне српске књижевности на Косову и Метохији и његова стваралачка достигнућа у области југославистике, у сфери поетско-стилистичне анализе и интерпретације, методологије критичког испитивања и осветљења књижевноисторијских вредности. У савременом прилазу и начину интерпретације књижевно-уметничких дела Вук Филиповић је усмерен на преиспитивање конвенционалних тумачења књижевне историје, превазилажење импресионистичке произвољности и догматичних схватања. Испитује књижевно дело изнутра, у волумену његових суштинских значења, креативно-стилских етимона, садржаја и вредности

уметничке целине. Следствено томе, његове поетичко-стилистичке студије сведоче о иновацији критеријума сазнања и тумачења књижевне историје. У анализи стилистичке композиције дела наших и светских писаца примењује метод психостилистичке евокације искуства, који од 1964. године у многим огледима и студијама разрађује, примењује, дефинише и систематично продубљује. Као стваралац испољио је критичку доследност и постојаност у стилским погледима на свет. Савремени аналитички продор његових студија и открића стилске интерпретације више су будили интересовање зналаца и критичара, а његове су студије и монографије вредноване и цитиране у часописима и дисертацијама, студијама института итд.

У делокругу књижевне теорије Филиповић је упућен на фундаментална питања односа књижевности и друштва, садржаја књижевног дела, класичног наслеђа и савремених стилских формација, па су у том смислу вредноване његове студије „Књижевно дело и читалац", „Аутобиографија и структура књижевног дела", „Језик и поезија" и др.

Књига књижевних студија и огледа В. Филиповића „У свету књижевног дела", у неконвенционалном и по многим компонентама строгом избору, доноси књижевне вредности и новине. Наслов ове књиге као књижевно-естетска и психолошкоаналитичка ознака прикладно одражава смерове и преокупације дугогодишњег бављења аналитичким продорима и естетским сондирањем разноврсног света књижевних дела.

Већ од првог огледа „Кочићево књижевно дело", до завршне књижевне студије „Иво Андрић", читалац се среће са аутором коме је страна исхитрена импровизована фраза, далек свет ћаскаторско-козерске усмене критике и неодмерени вез лакореких књижевно-критичких асоцијација. Аутор овог прегледа то констатује, и посебно истиче, и због тога што је имао прилике да се суочи са две-три књиге управо оваквог безбрижно-ћаскаторског карактера које ни есејисте ни приказиваче не обавезује да обрате већу пажњу овом најесенцијалнијем у књижевно-критичким разматрањима, што се јавља у књижевном делу појединих писаца. Филиповић има особину књижевног историчара да деликатним естетским мерилом продре у дубинске сфере књижевног дела, да га саобрази социјално-културним релацијама и да га и књижевно-историјски одреди. Тај на први поглед двојни метод амалгамише и јединствено транспонује у чврсту композицију, стил и вредновање. Сваки интегралнији књижевно-историјски приступ, нарочито Станковићевом и Андрићевом књижевном делу, убудуће неће моћи да заобиђе ову Филиповићеву књигу, која - захваљујући одређеним компонентама којима је остварена - заслужује пажњу наше критике и читалачке публике. Он гаји критику прилагођену иманентном смислу света књижевног дела, са теоретском основом испитује општу структуру књижевног дела и делује на плану минуциозног психолошко-естетског вредновања као и понирања у социјалне и моралне проблеме избегавши прагматистичко-утилитаристичке нагласке. С јединственошћу изграђеног метода је обухватно

приступио писању које је проткано духовном радозналошћу за разноврсну књижевну материју.

У огледу о Кочићу ароматичним стилским ткањем открива унутрашњи динамизам Кочићеве непростране књижевне географије, њене духовне и емоционалне преносе, специфичну зону лирско-активистичке прозе као и слике природе. Филиповић ће доказним методом анализе и развијеним осећањем за склад и укус да се супротстави Скерлићевом мишљењу да је Кочићева проза „У магли" импресионистичка, јер је колористичка импресија овде секундарна, а њено је „примарно значење у рефлексивном исказу душевног стања... У њој преовлађују патетичне експресије у дијалогу и опису, као и полутамне, маглене, суморне боје предела и унутрашњих представа". Тачно ће запазити и даће правилну критичко-естетску оцену Кочићевог књижевног дела: „У тој стваралачкој хиперемотивности налазе се и унутрашњи узроци који унеколико оспоравају маштовито откриће најдубљег, акумулираног искуства и ширу транспозицију тога искуства у сложене, конкретне развијене епске мотивације човека и амбијента. Кратак лирско-приповедни фрагмент одговарао је природи Кочићева талента. С друге стране, један изразито епски романескни материјал живота који садрже његове приповетке МРАЧАЈСКИ ПРОТО, МРГУДА, ВУКОВ ГАЈ и она о СИМЕУНУ ЂАКУ он је тек скицирао или дао у лирски уопштеној форми". У закључку каже да тај плаховити приповедачки говор „у својој мекој душевности и лирско-исповедним тоновима носи једну искрену хуманизацију и осећање вишег, заједничког идеала слободе".

Бориславу Станковићу, о коме је написао опсежну студију, у овој књизи посвећује две расправе. У нашој књижевности пре Станковића можда нико није сондирао скривене сфере људске психе као он. Тим проблемима психолошке анализе у Станковићевим делима, специфичним феноменом уметничке креације, поред осталих карактеристичних елемената, бави се Филиповић у поменутим радовима. Овде није реч о најпознатијим Станковићевим делима, о „Нечистој крви", великој уметничкој слици дегенерације врањанске породице после ослобођења од Турака и психолошкој драми Софкиној под стегом патријархалности, нити о „Коштани", која трепери од чежње и севдаха, од песме која људима враћа живот и подмлађује их. Насупрот поетско-елегичној жељи за лепотама живљења севдалије Митка, чији су монолози посебно егзалтирано обојени, Филиповић у раду „Газда Младен" сматра да Младен представља „рационално-статичку стварност насупрот Митковој афективно романтичарској слободи. Отуда је дечак Младен у футроли патријархалне, хришћанске и сопственичке догме уистину мање дечак од Митка који следи зов срца, чувстава и маште и својим мотивом означава синовску побуну против патријархалних догми и тамница". Преломна тачка у Станковићевом „Газда Младену", испуњеном епски широким описом Младенове амбивалентне личности, није само у тренутку када је Младенов деда постао расипник, а баба све „узима у руке", утичући на потомке да крену у живот са више практичног

смисла, већ и у општем саомодрицању Младеновом (одриче се вољене девојке Јованке, ћерке његовог суседа, као што се одриче свих врста забава, свирке и песама). Тачно објашњава ову бизарну личност која није способна да се вине изнад и изван фосилизираних патријархалних норми, за коју нема излаза, јер је прати фантомски солипсизам, угашена животност и непрекидно заточеништво усамљености. Објашњава присуство ближих као уточиште код Младена, изостанак призора слободне дечје игре „тематске, имитативне, заједничке, - који би постојали као поједини уметнички призор или који би прожимали понашање личности", затим да дете Младен „делује веома хладно и затворено, видно изолован од дечјих кругова, и њихове динамике уличних и школских игара, удруживања или скитничких подухвата". Речи „првенство" и „првенац", потхрањују у Младену „жељу" за надмоћном, привилегованом ситуацијом која се жели да оствари из става имитације породичног идеала. Међутим, то освајање „првенства Младен налази само под околностима које подразумевају извесну изолацију од спољашње, чаршијске, друштвене средине, њених ривалитета, престижа, одмеравања снага, освајања дечјег угледа итд. Тај додир са спољашњим, светским, указује се овом детињству у знаку претње, неугодне и антагонистичке пресије".

Други рад посвећен Станковићу је „Мотив божјака". Сви ликови у збирци „Божји људи" иако имају заједничке особености, издиференцирани су личним преокупацијама људи са дна живота: ту је чудновата љубав Љубе и Назе, живот Митков који испрошен новац нуди пролазницима, Биљарица која тражи траву (расковник), Јована која испрошене намирнице расипа пред црквом или суманути или полусуманути Менко, Цопа, Марко, Стеван („Божјим људима" би по многим подударностима могла да припада и Станковићева „Прва суза" из збирке „Из старог јеванђеља", у којој блесасти Димитрије непрестано сања о Тоди, а на дан њене свадбе сумануто јури за колима младенаца). - Филиповић у овом раду налази различите перспективе сингуларног приповедања: афективно детињску (симболично дескриптивну) и садашњу (декларативно описну) које су изражене у неким приповеткама - сматра да су „божачке појаве наступиле у сећања писца кроз ситуацију игре, изазивајући степен афективног дејства и одраза, симпатије или чак и идентитете са секундарним узором (...) Услед крутог, затвореног породично-патријархалног живота а затим услед специфичног искуства Станковића, који рано остаје без родитеља и тиме без највиших примарних детињских узора, ово спољашње виђење и зближавање с бившим људима са врањске периферије, гробља и чифлука морало је бити необично живо и трајно по својој емотивној суштини". Добро одређује социјалну потку овог дела: „Личности из књиге ‚Божји људи' законита су пасторчад тога друштва у осипању и Станковић је њихове судбине видео у току менталне и етичке деградације, као просјачку генезу. Порекло њихова пада и комплекса он налази у недрима саме породице, у превирању друштва, сталешким привилегијама, деспотизму и изопачености међуљудских одоса у целини".

Филиповић је применио савремени метод књижевно-критичке обраде ових Станковићевих дела, од којих је посебно успео рад о „Газда Младену", у коме доследно прати еволуцију Младеновог лика од детињства до мужевног доба. Исходишна тачка психоаналитичког поступка у његовој расправи је детињство у коме трага, тражи и налази одрешене одговоре на нека питања о развоју човекове личности. Тачан у судовима и обухватној књижевној материји у којој ће као аналитичар расправљати не само о естетском већ и о моралним и историјским вредностима дела, Филиповић продире у тајновите пределе пишчеве психе и рони у слојевиту психологију ликова дајући нове видове сагледавања Станковићевог књижевног дела.

У огледу „Природа у поезији Јована Дучића" Филиповић је са посебним смислом за естетске перцепције уронио у свет ове поезије која је спојила поетику пејзажа и изврсну мелодику у јединствени уметнички говор поезије. За изванредни Дучићев опис природе, за суптилне лирске цртеже, прозрачне кроки слике, фино извучене мелодијске линије и шаролики свет бујне поетске имагинације, Филиповић има одређен и тачан суд. За Дучића, мајстора пастелних прелива у поезији пејзажа, песника који је са Ракићем, Дисом и још неким нашим песницима конституисао поетски језик српске модерне, каже да је превазишао стару дескриптивну форму и натуралистички принцип подражавања природе: „Овештало романтично бекство у природу као уточиште ‚светског бола', меланхоличне душе, адолесцентне и исповедне, он је превазишао једним рационалним и аналитичким прилазом који заправо ослобађа пејзаж сировог менталитета и старости да би открио његове димензије сложеног чувственог испољавања личности" и то тачно назива процесом „модерне кристализације поетских облика".

Филиповић разликује три основне скале поетских слика у Дучићевој лирици: дескриптивну, симболичну и декоративну. Дескриптивну поетску форму одређује као евокативну и пластичну у којој преовлађује „контакт са природним садржајем у његовом сировом ткиву и елементарном покрету" и где је Дучић „свој лирски доживљај природе развио у колористичкој перцепцији посебне слике".

Симболична визија природе је својствена психичком изразу насталом из тежње за модерним одуховљавањем конкретнога. „Она настаје из претежно интелектуалне климе да се лирски дочара космички живот идеала, да се елеменат природе потчини самом душевном расположењу, флуидном и неодредљивом", као најеклатантнији пример ове симболичне визије аутор наводи песме „Залазак сунца", „Морска врба", „Плаве легенде" („Сунце") и „Повратак", које суптилно анализира.

За Дучићеву декоративну форму Филиповић каже: „Изолација пејзажа, у декоративном и салонском миљеу, кад манир потискује дубину бића или салонски човек - песника, огледа се у чињеници да заправо у циклусу ‚Дубровачке поеме' где би се очекивао оркестрални чувствени говор мора и његових ритмова, коначно губи свој поетски живот".

Далеко од формалног естетизма и догматизма, јер заснива, и у раду о Дучићу, своје критичке интерпретације на савременом методу књижевно-историјске и теоријске ангажованости, Филиповић, обогаћен искуством, с естетским вертикалама валоризације књижевних дела, рони у процес Дучићевих поетских доживљаја пејзажа, утонуо у смисао и осећања Дучићеве поезије. И овај рад, несводљив на шему, потекао је са извора искуственог, стручног и непатвореног, са постамента који је омогућио реално вредновање Дучићеве поезије, не само танано извучене линије естетско-књижевног перципирања ове лирике, већ њен израђен пластични рељеф.

У раду о Иву Андрићу савременим методама критичког осветљавања књижевних дела и појава, рони у широка пространства Андрићевог књижевног света, у разноврсни спектар боја и сазвучја панораме, оплемењен хуманим смислом пишчеве поруке. Енергетским прегрштима критичког осветљавања анализира књижевни свет његових приповедака, свет у заосталој турској касаби који писац генеалошки прати да би уметнички психолошки продубио њихов менталитет и карактер, од Алије Ђерзелеза, лирски инспирисаног лика обојеног оријенталном егзотиком и са трагичном донкихотском историјом, до најновијих Андрићевих приповедака. Филиповић није ова дела само проучавао, већ их је и сам као писац доживљавао, а да ти доживљаји *проучених* дела немају никаквих сличности с импресионистичким приступом књижевности. Овакав приступ омогућава и критичару и читаоцу мисаонију и емотивнију везу са књижевним делима која се анализирају: „Уколико су домети поетских интересовања даљи у времену, као што су Андрићеве касабе, травнички везири и конзули, атмосфера, насеља, дечије дружине, судари и страхови, каменита обала Дрине, вода и сунце или било шта друго, утолико смо присније упућени на њих као пластичне визије, утолико је лакша њихова селекција по естетској вредности, њихово прекрајање и пресељавање у структури овог дела и у самом времену са једног краја на други, из века у век. На таквој слободи пројекције заснива се и Андрићев ‚амалгам' материјалних присуства људи и природе".

За Андрићеву „Панораму" Филиповић каже: „Овде је и право порекло Андрићевог митског интересовања, уточиште поетске природе човекове што се у својој стваралачкој радозналости, сва у непосредном чулном и сензорно-осетљивом додиру са предметима и визуелним животом ствари у самој књижевности од вајкада брани материјалношћу облика око себе и у себи је прожима радозналом наивношћу и мноштвом скривених значења"...

Књига Вука Филиповића је пуна лепих опажања, утисака и мисли. Ту има и нових судова, тумачења књижевних дела ових писаца и то треба посебно истаћи тим пре што су ту заступљени Петар Кочић, Бора Станковић, Јован Дучић и Иво Андрић.

Прецизно одредивши духовне координате поменутих писаца, Филиповић је задржао својеврсни угао гледања на свет књижевних дела. Књига „У свету књижевног дела" има место у креативном процесу Вука

Филиповића као стваралачки допринос есејистици, јер радови његови са здравим естетским осећањем и мерилом који су основне потке за стваралачки однос према књижевном свету наших писаца, носе патину и чар књижевног тумачења као симбиозе критичког сензибилитета и интелектуалног сондирања књижевне материје.

И поред тога што је ова књига у својим токовима комуникативна, ни у чему не губи од своје књижевне вредности. Филиповићева реч је укотвљена у смисао књижевног дела, у битност књижевно-естетских преокупација, иде у аналитичке доживљаје тог света, те иако је прегрштима модалитета и вишеструким естетским премисама осочио стил, ни у једном пасусу ове књиге није улазио у импровизоване, такозване слободне естетичке варијације. Стилском нерватуром струји крв аутентичних мисли и једрих књижевно-естетских израза. Филиповићеви радови имају лепоту рељефа, негде су раскошни у орнаменту књижевнокритичке експресије и терминологије.

У шест нових студија и огледа „Симболи епског простора" Филиповић плодотворно наставља проучавања књижевности („У свету књижевног дела", „Детињство у делима Б. Станковића", „Писци и време".

У првом огледу „Визија портрета у поеми Д. Максимовић" доказује да наша песникиња ствара песме о психички изузетном свету и ту је „њен лирски цртеж јасан и анатомски одмерен". Највиспреније је тумачење песме „За оне који царске друмове ору" и с том анализом по вредности би могла да се упореди анализа песме „За песникињу, земљу старинску". На крају закључује: „Лирска анатомија душе не показује нам само визуелну, психичку проницљивост и смисао за уочавање или поредбу људских нарави, већ дата симболичка визија носи у себи питање шта је трајно и несумњиво као вредност самог карактера, што се испољава као карактерно или се од тог појма удаљава и постаје његова безлична супротност". О овом песничком остварењу Д. Максимовић је дао један од најзапаженијих прилога у коме је дошао до изражаја аналитички смисао проницања у психолошке слојевитости портрета.

Прозном делу Вељка Петровића Филиповић посвећује два своја обимнија рада: „Стилистика необичног у прози В. Петровића" и „Хумористичка новела". Оправдана је дигресија у „Хумористичкој новели" о амбијентацији код Стерије и упоређење са В. Петровићем. Такође је занимљиво Петровићево уважавање сатире Р. Домановића. Филиповић се задржава на анализи описа средине у приказу њеног менталитета. У односу на Б. Станковића В. Петровић је мање песнички настројен, а више је хроничар тако да његово „означено" не иде далеко од вербалног знака према знаку симболу (стр. 103), уочава да жива инвенција Петровићева „одабира оне финесе и старинске предмете који сами по себи делују комично, ведро осмишљено" (111). Налази да је дионизијски елемент маркантна црта комичнога у „опису, призору или читавом простору новеле В. Петровића", а да је његова фабула „најчешће - развијена из анегдота, досетке и пародије

старих обичаја и менталитета". Занимљива је констатација о наративној функцији продуженог дијалога лица, о дијалогу саопштеном од стране аутора и о непосредном, сценском дијалогу.

У анализи „Проклете авлије" И. Андрића Филиповић налази „симболични образац свих Андрићевих мотива историјско-традиционалне деспотије, ретроградних егзистенција и вечито прогоњене људске илузије" (171). Упечатљиво приказује Андрићев визуелни рељеф описа, опис атмосфере и посебно портрета главног наратора Фра Петра, демонисте Карађоза, портрете Ћамила из Смирне, Заима, Хаима, Валије. За Ћамила каже да је „читав тај круг животне тескобе, ухођења и мржње доживео као туђу, конфузну друштвену силу која је по свом ретроградном дејству на човека она сила која је некада прогонила до смрти Џем-султана.(...) Сама чињеница да је Ћамил под сумњом као политички кривац и да му предстоји ислеђење и даље прогонство из живота, унапред затвара као у Кафкином ‚Процесу' све његове путеве и изгледе."(...) Као и некад Џема „свуда га дочекују страни људи као живи зид његове тамнице".

У студији „Андрићев роман лика" виспрено Филиповић анализује роман „Госпођица" и закључује (289): „Опис београдске средине нема такве етничке и сталешке контрасте, боје, костиме и филмске призоре људског мноштва које излази из својих касаба на тргове, узгибано и афективно. У њој нема грохотног смеха, ни сабласних артистичких светлости Андрићеве ‚Панораме' ".

У студији „ ‚Тихи Дон' Михаила Шолохова" Филиповић анализује ликове, композицију, стил овог генијалног дела. У њој је показао лепе аналитичке способности и ерудицију (354): „Богатство и лепота Аксињине природе, снажан и противуречан карактер Григорија Мелехова у роману Шолохова је чувствена вертикала и сижејно језгро дела. Историјска и реалистичка одређеност описа не сужава афективно поигриште снага, не умањује ону симболику страсног узлета духа и поетске илузије људског бића".

Користећи извесна достигнућа психоанализе, естетике, социологије и других помоћних наука, Филиповић је употпуњавао своје судове и на тај начин, проширујући круг својих интересовања, свестраније је писце осветљавао. Има овде страница које се отимају духу пролазности и које артикулишу савремену есејистичку обраду: по принципу концентричних кругова, постепено он осветљава писце и њихова дела изнутра, никада не превиђајући оно што је у њима најсуштаственије. Код прозних писаца не задржава се на фабулативним компонентама да би истакао занимљивост тематску, већ да одреди и означи њихову свежину и трајање у времену. Такође се не задржава на општим социолошким историјско-књижевним преживелостима, више одредница животворно испреплетених у ткиву ове есејистичке прозе извлаче на видело појединачно и универзално код писаца чија се дела аналитички презентују.

Основно Филиповићево полазиште је осветљавање писаца и њихових дела у укупности књижевно-естетских и етичких односа, интегрише битно

у сржи књижевних дела, редукује ефемерно и споредно у књижевном делу и то његово настојање уродило је плодом. Писац два запажена романа, награђених „Трагова" и „Стрме обале", драма, књига есеја и студија, Филиповић обимном књигом „Симболи епског простора" доприноси богаћењу наше есејистике.

Патина пролазности није затамнила дело Б. Станковића, које зрачи трајним присуством у нашој савремености. У медију књижевне мисли о моралној људској снази ликова проистекла су снажна његова прозна дела у којима је створена непрекидност поетско-наративних токова у широкој хуманистичкој амплитуди. Без хиперболисања и патетике, без свечаног ритма и форсиране метафорике Станковић је означио проширење и интензивирање сензибилности у нашој прози и алтруизмом и пантеизмом, а природа је деловала исцелитељски утешно за све напоре и недаће живота.

У својој студији „Свет детињства у делу Боре Станковића" Филиповић није ишао за судовима ранијих есејиста и критичара, већ је самосвојно, оригиналним естетско-књижевним прилазом, оживео и сондирао свет детињства овог нашег писца. Минуциозно испитујући психолошке пројекције Станковићевих ликова, први је дошао до одређених резултата који су у вези са истраживањем психолошке условљености детињства и каснијих манифестација у животу личности. Ту корелативну, узрочно-последичну везу ранијих и каснијих животних манифестација истражује са пуно акрибије и зрелости.

Вук Филиповић у поглављу „Средина и традиција" даје општи поглед на пишчеву средину сматрајући да је унутрашња поетска концепција Б. Станковића „пројицирана из конкретне слике завичајног поднебља, из живота мозаика једне врањске махале..." Даје пластично амбијенталне карактеристике, анализира психолошку и искуствену каузалност књижевника и друштвене средине, елементе фолклора који нису екстеријерни и спорадични, идилично-рустикалне слике, књижевне првенце Б. Станковића, за које каже да су површни и бледуњаво сентиментални. Издваја два стваралачке и стилске битности Б. Станковића од његових књижевних првенаца и „Старих дана" до „Нечисте крви" и „Газда Младена". Касније каже: „Станковићева стваралачка машта је плодна и динамична тек у додиру с наслагама већ изношених и давно похабаних породичних предмета, док је у додиру с онима из савременијег грађанског живота празна и неорганска".

У поглављу „Заточеник осећања" Филиповић пише о Станковићевом поетском идеалу који је сједињен с његовом легендом о свету старог Врања.

У „Старим данима" Филиповић разматра проблем истоимене приповетке: 1. породично дионизијско мноштво дато у општим контурама, 2. дечак у улози наратора и 3. отуђени лик Томче; истиче да се у опису „расветљавају с једне стране осећај Томчине неугоде према породичном кругу као својој отуђеној-генеричној природи, а осим тога његову дубоку осећајну привржености и очајничку верност идеалу оличеном у жени која припада том истом друштвеном кругу", а затим да је чиста љубав према Паси

пробудила „његову људску, племениту природу супротну његовој грубој свакидашњици кријумчара, скитнице и чаршијског отпадника".

У поглављу „Певци" и „Газда Младен" Филиповић испитује и изналази биографске и стваралачке аналогије подробно анализујући ликове Стојана, Васке и баба Злате, упоређује оба Станковићева дела и констатује да су структурално недограђена: „Певци" зато што је њихов претежно идиличан садржај стигао на домак оног времена где почиње дејство живог искуства писца, одакле се мутно и интензивно подижу најдаља сећања и доживљаји: „Газда Младен опет, јер сав пониче као део из врела сећања, па су недоречени делови и празнине овде узроковани сижеом и јављају се тамо, где је било потребно измишљати догађаје и удаљавати се од ткива евокације и околности датих у аутобиографији детињства".

У поглављу „Мотиви новијег раздобља" и мотиви „Старих дана" Филиповић испитује путеве стваралачке маште, а у поглављу „Ликови новијег раздобља" и „Старих дана" каже се: „Човека новијих времена Станковић није доживљавао поетски топло и присно, унутар староврањске породичне атмосфере као ликове некадашњих ација, старих занатлија, патријархалних жена, севдахлија и патника Миткова типа или заточеника осећања типа Газда Младена..."

У закључку ће Филиповић да фиксира есенцијално у делу великог прозног писца: „Патријархални свет старог Врања, једно раздобље сумрака оријенталске деспотије, трошних грађевина, агонија и севдаха, заточених узлета духа и ‚грубом нуждом спутаних' судбина, доживљен радозналом наивношћу маште, поново откривен и настањен у делима Станковића, стицао је виши живот и интегрално поетско значење".

Налазећи својеврсне аналитичке углове из којих осветљава есенцијално у књижевном делу и организацију структуре његове, Филиповићева студија је далеко од крхких привида сензационализма у савременој структуралној анализи Станковићевог дела смело улази и објашњава чудесност и тајновитост пишчевих чулних транспозиција, екстатичну пенушавост месечине и дерта, врањанског амбијента; воли виловитост разигране јужњачке љубави, а у овим пасажима налази органске одреднице ауторових доживљаја и пејзажа Врања. Месечинасто-сребрни тонови Станковићевих реченица расипају се неусиљено по широкој трпези врањског живота у коме је писац завереник епикурејских задовољстава, са високом тензијом емоција и сензибилности. Функција његове прозе, натопљене истинском поезијом, овим се не исцрпљује, јер његов изузетни, снажни, експресивни сензибилитет неодољиво плени одредницама особеног вербалног организма за који нису имали довољно разумевања и афинитета значајни критичари почетком овога века као Скерлић, Б. Лазаревић, на пример.

Филиповић је за сва лепа својства Станковићеве прозе показао не само довољно разумевања у експликацији и анализи, већ и одређене књижевне предиспозиције и психолошко-аналитички дар. Читав низ цитата којим смо

поткрепили овај прилог речито и недвосмислено говори о саживљености аутора са материјом коју виспрено и документовано анализује.

Док је студија др Александра Пејовића *„Књижевно дело Вељка Петровића"* ПРЕТЕЖНО КЊИЖЕВНО-ИСТОРИЈСКА, дотле је основно полазиште у студији *„Уметност В. Петровића"* В. Филиповића осветљавање дела В. Петровића у укупности књижевно-естетских, стилитичких, социолошко-психолошко-етичких односа, јер интегрише битно у сржи тих дела. Задржава се на фабулативим одредницама да би истакао не само тематску занимљивост В. Петровића, већ тражи и налази појединачно и универзално, дијалектичку животворност дела. Финим естетским мерилом продире у сфере Петровићевог књижевног дела, улази у структуру песме или приповетке, циклуса и збирки, психолошко естетски вреднујући их. Са духовном радозналошћу понире у Петровићево књижевно дело, анализирајући опис средине и менталитета у Петровићевим приповеткама. У односу на Б. Станковића, В. Петровић је мање песник а више хроничар, тако да његово „означено" не иде далеко од вербалног знака према знаку симболу. Уочава Филиповић да жива Петровићева инвенција одабира финесе и предмете „који сами по себи делују комично" налазећи да је „дионизијски елемент обележајна црта комичног" у опису, призору или читавом простору новеле В. Петровића, да је његова фабула „најчешће развијена из анегдоте, поетике и пародије старих обичаја и менталитета". Занимљиво је тврђење о наративној функцији продуженог дијалога. Не улазећи у књижевно-историјске оквире монографије, у којој би се хронолошки, биографски и фактографски Вељко Петровић представио (као што је то у књизи др Александра Пејовића), Филиповић је проницао у Петровићева књижевна остварења суочавајући их са општекултурном климом у књижевно-естетским струјањима и токовима времена. У разуђеним теоријско-књижевним асоцијацијама (понегде и психолошко-естетским екскурзијама и дигресијама стилистичколингвистичким и општим), које подсећају на теоријске ставове и размишљања о уметничкој карактеризацији у делима Виктора Шкловског, Јакобсона, Михаила Бахтина, А. Хаузера, на пример, Вук Филиповић богати свој методолошки приступ делима Вељка Петровића, студија је више аналитичког но синтетичког обележја у осветљавању поетике В. Петровића, у тражењу и налажењу генезе и развојне линије пишчевог стваралаштва.

Из аспеката књижевноестетских и стилистичких Филиповић аналитички сагледава особености пишчеве прозе и лирског поступка, истичући особени песников родољубиви патос и антејску укорењеност тематско-стилску у односу на његове савременике А. Шантића, Милана Ракића, М. Бојића и друге, његову поетску присутност у борби против поробљивача, шићарција и измећара (Босне и Херцеговине, Војводине), али тражи и налази у стваралачкој генези Петровићевој посебне вредности у широкој анализи поезије од збирке из 1912. године до последње његове објављене песничке књиге.

Поред стваралачко-стилских и идејних вредности, Филиповић аналитички указује и на подигнути реторски тон, уобичајености и садржаја и облика, уопштавања у Петровићевој поезији. У аналитичко-естетској интерпретацији даје предност мисаоно-медитативним песмама из збирке „Невидљиви извор" (1956), која је, иако у сржи препознатљиво петровићевска по родољубиво-етичкој ангажованости, битно различита у много чему од првих његових песама. Лепа је анализа контемплативних песама „Гуслар код Милтона", „Бдење међу књигама" и „Мисао", затим приповедачког опуса, транспоновање градског живота у новели, уметнички простори везани тематско-стилски за Војводину, њену садржајност и оживљавање сећања из пишчевог детињства и адолесцентног доба. Занимљива су истраживања Петровићевих приповедачких токова, у којима су присутне контемплативне асоцијације, есејистички пасажи, с утицајем новинарства, особени облици дијалога, чеховљевски карактер реалистичког поступка, нормативни или адаптивни сукоби у причама, понирања у трагичне сукобе усамљених и отуђених ликова. Истражујући стилистичко структуралне феномене хумористичке Петровићеве новеле, Филиповић истиче особени пишчев хумор, хумор миљеа у дијалошкој карактеризацији ликова и њиховог портретисања.

У студији *„Уметност Вељка Петровића"* дошло је до изражаја Филиповићево познавање значајних дела светске књижевности, естетике, психоанализе, социологије, теорије уметности, а те плодове сазнања и вредности са непосусталом духовном радозналошћу и умењем уткива у своја разматрања оцене, преиспитивања Петровићевог књижевног дела. Поезију и приповедачко-новелистички опус В. Петровића је помно естетско-књижевно и стилистички анализирао у студији *„Уметност Вељка Петровића"*.

Књига Вука Филиповића *„Огледи и студије"* садржи девет прилога: „Поетика игре и алегорије", „Игре и симболи у Андрићевом свету детињства", „Језик и поезија", „Сима Пандуровић - песник љубави и смрти", „Загонетка упитне мисли Момчила Настасијевића", „Признавање и одбијање речи у поезији Стевана Раичковића", „Пројекција усамљености у савременој новели", „Импулси песничког искуства у нарацији хронике" и „Писац и структура књижевног дела".

Наслов књиге као књижевно-естетска и психолошко-аналитичка ознака прикладно одражава смерове и основне преокупације Филиповићевог дугогодишњег бављења аналитичким продорима и деликатним естетским проучавањем књижевних дела.

У раду „Игре и симболи у Андрићевом свету детињства" исходишна је тачка психоаналитичког поступка Филиповићевог огледа детињства у коме трага, тражи и налази одређене одговоре на нека питања о развоју човекове личности.

У *Поетици игре и алегорије* о Иву Андрићу постигнут је пун домет. У овом својеврсном прилогу Филиповић је поливалентношћу критичког

израза и савременом методом критичког осветљавања продро у пространства Андрићеве приче „Аска и вук", у разноврсни спектар боја и сазвучја природе и живота животиња „која иначе има примарно алегоријску вредност".

О знаменитом српском песнику Сими Пандуровићу није се много писало. Филиповићева студија о Пандуровићу - песнику љубави и смрти - доноси новине. Песимистички тонови, карактеристични за унутрашњи профил Пандуровићеве поезије, поникли су из ненаметљивог и складног мисаоноосећајног садејства; та поезија пева о гробљу, нирвани, јесени, тузи и душевном јаду, али и поред извесних тамних симбола, сондирања тамних предела људске психе, преображаја искреног бола у болест, у „сумрак душе", одјека француских симболиста, у тој „трансценденталној поезији" створена је посебна клима у којој од меланхоличних мотивских кругова, од стилских илуминација, по богатству поетских утисака, свежини поетског рафинмана, Пандуровићева поезија се битно разликује од бројних помодних симулација осећања и мисли.

Пандуровићева поезија поникла је из најузвишенијих тренутака туге и бола, с изузетним смислом за фино изнијансирани психолошки уверљиви стих у живој комбинацији акустичке, гласовне и визуелне вредности речи, ослобођена петрифицирано стегнуте форме. Филиповић наглашава да је Сима Пандуровић потпун песник, да долази у ред оних наших песника који нису третирали техничку страну поезије као периферну ствар у песништву: „Нико у српској поезији није пре Пандуровића толико револтирано и експресивно, у психози унутрашњег стања тако оштро супротставио љубав и смрт и тако сугестивно узвисио љубав над саркофагом смрти (...) Тачније, рационални дух аутора открио је луцидном психолошком оптиком љубав која може да размакне кулисе смрти и да у њеном мраку бди, очекујући и ослушкујући глас присне мисли саме љубави, тренутак у коме се чудно расветли збиља живота" (...). „Песничка мисао ирационална и скоро окрутно логична у начину израза, у својој основи је психолошки луцидна интроспекција бића и његових трагичних револта, као и сабласних стања самоће, ноћне море и хамлетовског монолога у коме пресијава визија мртве драге за којом вечито трага савест" (74-75). Филииповић примећује да Пандуровићева стваралачка снага стила постаје експресија и психолошка сугестија сновидовног или екстатичног стања, да „алегоријски облик симболичног приказа претвара у директну пројекцију унутрашње слике тешких и напрегнутих стања". У Пандуровићевој поезији налази јак утицај бодлеризма и симболизма Едгара Поа, а огледне примере за сабласну и тамну пројекцију налази највише у „Посмртним почастима", „Трагу времена", „Мртвим пламеновима", „Међу својима", „Симболима", „Карикатурама", „Мизеререу", „Тако је бог рекао", „Немиру", „Алилуји", „Њеном одласку", „Удесу", „Илузијама", „Бисерним очима", „Одблеску", „Потресу", „Светковини". После анализе „Посмртних почасти" најдубљи продор у поезији С. Пандуровића је поглавље „Гротеска властитог бића у песми", посебно ана-

лизе песама „Карикатуре", „Симболи", „Осрамоћени сан", „Удес", као и поглавље „Монолог ноћних бдења".

Попут бриљантне студије о Пандуровићу, која је естетско-критички кохерентна, и студија „*Загонетка упитне мисли Момчила Настасијевића*" доноси низ нових критичких разматрања осочених једним стилом, наоружаних прецизним инструментаријем и модерном методологијом - приступом овој изузетној поезији. Филиповић примећује да је Настасијевић поставио циљ „да стилску енергију модерног певања тражи и прокапа у рудачи народне културе и језику матерње мелодије. Његова стајна тачка креативног израза налази се у ономе што открије и објави као изворну, до крајности редуцирану, елиптичну поетску форму у којој је израз модерног у супстрату вековног народног искуства" (107). Истиче да Настасијевић није био присутан у књижевној јавности „понајмање у оној боемској, естрадној, напрегнутој да запањи декларативним и аподиктичким судом или полемичким истицањем новога" (108), прави релевантну дистинкцију између почетних његових песама у којима тежи да „обнови општи тон лирике Бранка Радичевића" и каснијих песама у којима је „желео да феномен модерног ишчаури и исцрпи из матерњег језика и предања" (113). Од свих тих модерно остварених песама издваја „Фрулу", „у којој се унутрашња значења све више усложњавају и попримају на тежини симболичних значења. Док читамо песму, осећамо како знак у стиху све више урања у смисао емотивне драме коју песник доживљава и испитује" (116). У трећем поглављу Филиповић посебну пажњу поклања нагласку туге, усамљености и ћутања. Сматра да усамљеност у Настасијевићевој лирици има "семантички смисао који превазилази дословни исказ самоће интимно природног доживљаја или екстатичну исповест човека у одређеној ситуацији" (119). Ћутање „потенцира егзистенцијалну мисао аутора који лирику све више повлачи у сомнабулни простор сна и безвремености" (121). После минуциозне анализе Настасијевићевих песама Филиповић сматра да аутор „налази поезију тамо где престаје вербални исказ практичне мисли и где је *ћутање и тама упитне мисли*" (133). На основу еклатантних уверљивих примера сматра да позиције аскетског живота буде у њему инстинктивну екстазу, да у поетску визију љубави имплицирана је његова мисао конфликтне суштине и парадокса живота" (141). На крају констатује да је код Настасијевића сужен простор интимне драме и чулне светковине живота, „да нема импресије женског бића, јер нема ни оптике простора у коме би оно могло да фигурира и пресијава у треперењу своје природе, радости и екстазе" (145). Ова студија је једна од најпродорнијих и најсвежијих студија Вука Филиповића у којој је показао ерудицију и слух за модерне иновације у језику и стилу нашег знаменитог песника.

После исцрпне студије, посебно објављене у НИП „Јединство" о поезији Раичковића, Филиповић у овој књизи објављује оглед „Призивање и одбијање речи у поезији Стевана Раичковића", у којој после минуциозне

анализе песама „Плавет", „Камене успаванке", „Балкон" и других, посебну пажњу поклања неизрецивости пластичног феномена и одбијању речи.

После обимне књиге „Уметност Вељка Петровића", која је објављена у издању Академије наука и уметности Косова, у књизи „Огледи и студије" су две студије о овом великом писцу: „Пројекција усамљености у савременој новели" и „Импулси песничког искуства у нарацији хронике".

У завршном раду „Писац и структура књижевног дела" Филиповић сматра да удео „аутобиографске грађе у процесу стварања дела је и плодоносан као унутрашња емоција и предметночулни феномен поетске слике" (300), да унутрашња структура књижевних дела из аутобиографије „јавља се као синтеза људског живота, а не у форми репродуковане ванеске реалности" (303). Прави прецизну дистинкцију веродостојних аутобиографских текстова и мемоара од књижевне творевине „у којој је оригиналан свет, посебан живот ликова и људских судбина" (304), а затим утврђује разлику између биографског дела чињеничног карактера и онога „које субјективно евокативни дух личне исповести претвара у живот поезије... као дословна и уметничка слика" (306). Фине су опсервације у истицању разлике између аутобиографије чињеничног типа и аутобиографских дела литерарног типа, нарочито на примерима Толстојевих дела, затим дела М. Горког, Ч. Дикенса, А. Франса, Алена Фурнијеа, а из наше књижевности Боре Станковића: „Писац најшире поетско-психолошки уобличава лица из аутобиографије детињства и ране младости. Из тог живог односа сећања и саосећања индивидуалног ка друштвено-социјалном, историјском, комплексном садржају дела" (318).

У „Огледима и студијама" Филиповић није ишао за критичким разматрањима ранијих есејиста и критичара, већ је самосвојним естетско-књижевним приступом истраживао и проучавао значајна дела наших писаца. С пуно акрибије истраживао је феномен психолошке условљености детињства, дечаштва, младости, доба зрелости у Андрићевим и Петровићевим ликовима, урањао у слојевиту њихову психологију и налазио својеврсне аналитичке углове посматрања и критичке процене поезије С. Пандуровића, М. Настасијевића, С. Раичковића. Задржавао се на кључним проблемима дела, осветљавајући их продорних духом аналитичара у овим прилозима, који су симбиозе изоштреног критичког сензибилитета и интелектуалног продора у књижевнотеоријску и књижевноисторијску материју.

Vladeta Vuković

VUK FILIPOVIC AS THE ESSAYIST

In his modern approach and the interpretation of literaly artistic peaces of work Vuk Filipovic tries to research the covencional interpretation of the literal history and to exceed the ipresionistic arbitraries and dogmatc beleives. He studies literal peace of work from inside, and therefore he uses inovated criterion in perceiving and interpreting the history of literature. Analyzing the stylistic composition of the works written by our and the world writters he uses the method of psychoanalytical evokation of the experience.

ПРИЛОГ

Миле СТАНИЋ

ТРИ НУШИЋЕВА ПИСМА ИЗ ПРИШТИНЕ

Бранислав Нушић је 26. априла 1893. године постављен за вицеконзула у конзулату Краљевине Србије у Приштини. Поверену му дужност примио је 3. јуна исте године. Из периода његовог службовања у Приштини сачувано је шест писама која је писао Михаилу Ристићу, службенику Министарства иностраних дела. Четири писма су из 1893, писана од јуна до августа, а по једно из 1895. и 1896. године. Писма која су датирана 6. јула 1893, 17. фебруара 1895. и 7. септембра 1896. године објављена су у Историјском гласнику бр. 1-2, за 1989. годину.

Из писама која овде доносимо сазнали смо да је Нушић молио да му се пошаље акт о упућивању песника Војислава Илића за писара конзулата у Приштини, као и новац за потребе истог. Такође, он је молио Ристића да му пошаље фотографије са заједничког пута - излета, обавестио га је о нераду, аљкавости и неодговорности, кад је реч о актима и архиви у конзулату, а знатижељан је био и за постављења појединих личности у министарству, посланствима и конзулатима па се о њима распитивао.

Писма су писана плавим мастилом. На два пожутела коцкаста листа (14 x 21,7 цм) исписано је писмо од 21. јуна 1893. године. Писмо датирано седмог јула исте године писано је на два листа плаве боје (13,9 x 21,7 цм), а треће писмо написано је 11. августа 1893. године на обична два листа папира (11,2 x 17,7 цм).

Датирање писама је по старом календару. Доносимо их без било каквих измена, са неколико правописних недоследности. Интервенције које смо урадили су у допуни скраћених речи и ставили смо их у угласте заграде.

Писма су у заоставштини Михаила Г. Ристића која се налази у Архиву САНУ и имају сигнатуру 14243 и подбројеве писама 4493, 4494 и 4495.

[Прилози]

1.

21/VI [18]93 год[ине]
Приштина

Драги Мико,

Ти ми, разуме се, по твоме обичају не ћеш скоро писати. Молим те донеси што скорије решење по данашњем писму за ванредне трошкове. Новичић[1] је, поред осталих несрећа што је овде починио, чак и акта покрао. Многих ми аката нема а он је казао: Носим ја собом све што је важније и што сам ја радио, нећу да се Нушић тим користи.

Бога ти виђаш ли Милана фотографа[2]. Замисли још ми није плоче послао. Кажи му молим те да ми их пошаље.

Писмом ППН[0], 466 послато је овамо 500 дин[ара] на ванредне потребе, реци да ми се пошаље и рест 500. дин[ара].

Баш да завршим писамце а дође пошта и твоје писмо. Баш ти хвала.

Уверавам те да је овде вашар много ужаснији но што сам га у писму, које сам на јуриш писао, изнео. Ја не тражим да ми много пишеш али бар по мало колико последњим писмом.

Јуче сам испратио Паши 42. акта, све од Децембра, Новембра, Јануара и т[ако] д[аље]. Паша се упропастио.

Војислав је стигао ама, драговићу, још немам акт којим се он упућује нити акт да Настаса разрешим[3]. Данас пишем и молим за тај акт.

Писао сам да сам примио дужност о предаји фермана за што да пишем[4]. Ја не налазим да је нужно а ако јесте, молим те одмах ми јави.

Васиљевић ми ништа не пише а знам како му је[5].

---

1 Односи се на Милана Новичића који је пре Нушића обављао дужност вицеконзула у приштинском конзулату. О његовом нераду Нушић говори још и у писму од шестог јула 1893. године.

2 Милан Јовановић, фотограф (Вршац, 1863 - Београд, 1944).

3 Песник Војислав Илић је указом од 26. V 1893. године постављен за писара I класе у конзулату Краљевине Србије у Приштини. Настас Настасијевић, писар II класе конзулата Краљевине Србије у Приштини, истим указом постављен је за писара у Генералном конзулату Краљевине Србије у Скопљу. (Српске новине, LX, 1893, бр. 116, 29. V, 1). Нушићево писмо бр. 338 од 21. јуна 1893. године којим је известио да је Војислав Илић стигао и јавио се на дужност, а истовремено тражи и акт за њега у Министарству иностраних дела има бр. 6388. На полеђини писма је и концепт одговора Министарства иностраних дела од 26. јуна 1893. године којим препоручује да се Настас Настасијевић разреши дужности и упути у Скопље. (Архив Србије, МИД - А - 1893, VIII, 59).

4 Писмо о коме је овде реч упућено је трећег јуна Андри Николићу, министру иностраних дела и у њему га је Нушић известио да је у Приштину стигао другог јуна, а дужност вицеконзула примио трећег јуна 1893. године. (Архив Србије, МИД - А - 1893, VII, 113).

Писао сам о тучи на граници под административним нумерама. Данас пишем и под Пов[ерљиво][6]. Нужно је да и ја покажем неки рад на умирењу да би се сталожила ствар. Овде је поводом тога велика узнемиреност. Ја предлажем да одем на границу, то би умирило арнауте[7].

Војслав те много поздравља.

Твој

Бранислав

Одговори.

2.

7/VII [18]93 год[ине]
Приштина

Драги Мико,

Ово што ћу те замолити, учини ми тако ти Бога, у најкраћем року. Од слика са охридскога[8] језера (твојих) ја имам само Св[ети] Наум изнутра и споља и имам Св[ети] Саум опет у два изгледа, једна је моја а једна твоја (она где се и „месец" види). Од те слике Св[етог] Саума или Захума, молим те пошаљи ми што пре једну, јер ова што имам искварена је, али немој лепити на картон и онда пошаљи ми и све друге са охридскога језера које имаш[9]. То молим те да што пре учиниш јер су ми особито[10] потребне[11].

---

5 Миливоје Васиљевић био је писар III класе у Генералном конзулату Краљевине Србије у Скопљу, а указом од 26. IV 1893. године постављен је за писара I класе у конзулату Краљевине Србије у Битољу. (Архив Србије, МИД - А - 1893, VIII, 19).

6 Писмо је упућено Андри Николићу, министру иностраних дела под Пов. бр. 28, а говори о нападу на граници који је био у ноћи између другог и трећег јуна 1893. године. (Архив Србије, МИД - ПО - 1893, у/4, VI, 601, 631).

7 Реч *арнауте* у оригиналу писана је малим словом.

8 У аутографу реч *охридскога* написана је малим словом.

9 Део реченице *јер ова што имам искварена је* накнадно је дописан и стављен заградом испред зареза који стоји иза речи *једну*.

10 Реч *особито* у аутографу је подвучена.

11 Фотографије о којима се овде говори настале су приликом Ристићевог пута по Старој

Је л' истина ти долазиш да заступаш Станковића[12]*, то је красно болан*[13]*. Моћи ћеш и да ми дођеш да правимо заједно екскурзију у Неродимље и Призрен. Шта велиш? Припреми на ту мисао Министра*[14] *ако заиста долазиш у Скопље.*

Ко ће радити на Свилокосићево место[15]*?*

Бога ти посвршавај ми ствари о којима сам ти прошлом поштом писао (званичне ствари мислим) Јави ми кад долазиш у Скопље.

Немој после овог писма да се уђутиш.

Имаш ли какву девојку која је свршила В[ишу] Ж[енску] Школу, сиротицу и честиту, имам овде младожењу учитеља.

Поздрав Твој
Бранислав

Молим те узми од Милана плоче моје (10. туцета) 8 x 16 [цм]. Он каже да је поручио, па ми понеси ако долазиш у Скопље.

Србији и Македонији током јула и прве половине августа 1892. године.

12 Тодор Станковић тада је био конзул II класе у Генералном конзулату Краљевине Србије у Скопљу.

13 После речи *болан* стављен је зарез а следећа реч почиње великим словом.

14 Односи се на Андру Николића, министра иностраних дела који је ту дужност обављао од 1. IV - 23. XI 1893. године.

15 Указом од 21. VI 1893. године Драгољуб Свилокосић, секретар IV класе у Министарству иностраних дела постављен је за секретара у посланству Краљевине Србије у Петрограду, а на његово место у Министарству иностраних дела, истим указом, постављен је Миливоје Барјактаровић, секретар IV класе посланства Краљевине Србије у Петрограду. (Српске новине, LX, 1893, бр. 137, 24. VI, 1)

3.

11/VIII [18]93 год[ине]
Приштина.

Драги Михајло,

Па за што, болан, тако? Тим пре ако је истина да си предао дужност, онда за што ми не написа. Ја сам те канда у прошлом писму преклињао за оне слике а ти нити ми их посла нити хоћеш да их шаљеш како видим. А ти не знаш од колике су ми потребе. Молим те јави ми да л' нећеш да ми их пошаљеш[16] *Па ваљда си имао толико времена да ми се јавиш. Ја од путника чујем да је Света дошао на твоје место*[17]*. А шта је с тобом, где ћеш и кад ћеш? Чујем, Софија, Цариград, Скопље. Па јави ми се.*

Дакле хоћеш ли ми дат слике или нећеш. То ми бар ваља рећи.

Свети сам хтео да се јавим, али рекох, он је нов, па ме[18] *је могао једном картом поздравити.*

Пиши ми, ако хоћеш да ти пишем

Поздрав
Твој
Нушић.

---

16 После речи *пошаљеш* у аутографу није стављена тачка, али је следећа реч *па* написана великим словом.

17 Реч је о Светиславу Симићу, професору Друге београдске гимназије који је указом од 15. VIII 1893. године постављен за секретара III класе у Министарству иностраних дела, а Михаило Ристић истим указом постављен је за секретара III класе у посланству Краљевине Србије у Цариграду. (Српске новине, LX, 1893, бр. 182, 17. VIII, 2)

18 Заменица *ме* је накнадно написана изнад речи *па* и *је* и косом цртом дат је знак да се убацује.

ИСТОРИЈА

Милован СЕКУЛИЋ

НЕКОЛИКО ПОДАТАКА О ПОЛОЖАЈУ, ПОГРОМИМА И ИСЕЉАВАЊУ СРБА ПЕЋИ И ОКОЛИНЕ ПОД ОСМАНСКОМ ВЛАШЋУ У ПОСЛЕДЊОЈ ДЕЦЕНИЈИ XIX И ПРВОЈ ДЕЦЕНИЈИ XX ВЕКА

Подручје Косова и Метохије налазило се под османском влашћу све до краја новембра 1912. године у саставу Косовског вилајета. У административно-управном погледу овај вилајет се делио на 6 санџака (округа), а Пећ са широм околином био је један од тих санџака - пећки санџак, подељен у 6 каза (срезова), а ове на општине (нахије).

Српско становништво Пећи и околине, као и сви Срби у Отоманском царству у то време, налазило се у врло тешком и неподношљивом положају, притиснуто погромима званичне власти и, далеко више и свирепије, од бројних качачких и одметничких група и наоружаног и увек на пљачку спремног башибозука. Пратећи времеплов тих догађаја кроз сачувани архивски материјал, овом приликом наводимо само онај део збивања који се односи на Пећ и околину од 1890. до 1912. године о којима је још увек недовољно писано[1].

Посебно отворена насиља над Србима Пећи и околине од стране муслиманског и шиптарског становништва отпочела су убиством првог српског конзула у Приштини Луке Маринковића, јула 1890.године. О томе извештава и његов наследник Тодор Станковић, који је одмах после тог убиства обавестио претпостављене у Београду: „Власти су турске слабе да стану на пут зулуму који се чини над Србима, и ако овако стање устраје још годину дана, онда нећемо имати на Косову, *нарочито у Пећкој нахији ни једну српску кућу*".

Број појединачних и групних насртаја на српска села и чељад, увећавао се из месеца у месец током 1891. године, посебно у данима масовне побуне

---

1 Највећи број коришћених докумената објављен је у збиркама: Бранко Перуничић, Писма српских конзула из Приштине (1890-1900), Београд 1985; Исти, Зулуми ага и бегова у Косовском вилајету 1878-1913, Београд 1989; Исти, Сведочанство о Косову 1901-1913, Београд 1988.

Шиптара Дренице и делова Метохије, који упадају у српске домове села пећке, митровачке и њима суседних нахија, а само у пећкој нахији „растерали до тада више од четвртине становника српских", док се остали спремају на бекство. Нови талас погрома уследио је када је, последње декаде јула 1893. године, преко 600 Краснићана кренуло за Пећ у помоћ одметнику Мула Зеки. Предвођени Бајрамом Цуријем, наоружани Шиптари Краснића дочекани су испред села Истока ватром од стране присталица царске војске из племена Гаша и Шаљана. До међусобне борбе дошло је 27. јула исте године, у којој је учествовала и једна батерија регуларне турске војске са 6 топова и једно одељење војске из Митровице. Дводневни сукоби ових група, који се не могу сматрати правим ратовањем, приморали су Мула Зеку и његове бројне присталице да напусте Пећ и одметну се у шуме околине[2].

Вест о његовом одметању брзо се ширила, а број племена која су му исказивала лојалност увећавао се у летњим месецима, па Нушић јавља Београду да „покрет не само да не престаје ширити се, него као по неком утврђеном плану, осваја све веће земљиште"; да се умножавала турска војска око Пећи и да је, због озбиљности ситуације, у том правцу морао да крене и валија из Скопља. За читаво то време, како обавештава Нушић, Пећ је „сасвим затворена и откинута од сваког саобраћаја".

У сузбијању и сламању бунтовника ангажовано је од 22. јула до 6. августа једна батерија топова из Пећи, један табор војске из Митровице и један из Берана, а целом потером командовао је Мустафа Черкез-паша, који је важио за човека од поверења, правичности и одлучности, због којег се иначе Мула Зека са својим присталицама и одметнуо. Пратећи све то с великом пажњом, Нушић је забележио и мишљење добијено од извештача с терена да иза читавог покрета Мула Зекиног стоји Аустро-Угарска, која је у овим крајевима отворено радила против Срба преко католичког свештенства[3].

Због насталих догађаја у пећком крају и увећавања броја одметника по читавом Косовском вилајету, ширио се талас нових погрома против српског живља; качачке чете и наоружане банде зулумћара и башибозука „пале куће, уцењују села, отимају девојке и убијају прве домаћине", и све то чине по наговору и уз благослов органа турске власти на терену и „арнаутских варошких бегова", који су зулумћаре и пљачкаше српских домова и села не само подржавали већ и организовали и наоружавали, због чега се очекивало да у „пећкој нахији такође за врло кратко време (више) неће бити Срба"[4].

Једним другим извештајем од 2. јуна 1894. године, вицеконзул из Приштине Б. Нушић је обавештавао како је цела пећка нахија била на ногама спремна да емигрира и како у њој Срби живе „под запетом пушком без

---

2 Вицеконзул из Приштине Бранислав Нушић - Андри Николићу Пов. Н°, 2/15. VII 1893.

3 Пов. Н°, 25. VI/3. VII 1893. Нушић је упозоравао да српска штампа о томе не би требало да пише.

4 Вицеконзул Б. Нушић из Приштине - Сими Лозанићу Пов. Н° 20, од 20. V/2. VI 1894.

могућности да изађу на своја поља и поору своје њиве"[5]. За ово стање Нушић је оптуживао и поједине раније одсељене Србе Пећане у Србију, који повремено упадају преко границе и свете се Шиптарима који су их раније отерали из њихових кућа и са имања. „Арнаути су нарочито кивни на нашу сабраћу што им се Пећани - каже он - који су се уселили у Србију, често свете". Због тога је сматрао да би српски погранични органи морали да обрате пажњу на „наше Пећане и да им не дозвољавају прелаз преко границе", чиме би се спречило страдање људи и имовине читавих српских села[6].

Осмог августа 1894. године Нушић је поново јављао о зулумима над ненаоружаним српским становништвом, подвлачећи да су они и бројнији и јачи од оних из ранијих година, што је потврђивала „нагла емиграција становништва, коју никаква средства нису могла да спрече" и поново упозоравао „ако се овом злу не стане на пут, било којим начином на Косову и пећкој нахији нестаће српског живља већ за две године", а у завршном делу извештаја наглашава: „Заиста је ужасно сваки дан слушати толико јадиковање ужасно потлаченог становништва, кога убијају, глобе, турче, расељавају и отимају им имања, куће, новац, стоку и све". Наведен је и пример како је 6. јула исте године примио 30 сељака из разних села, чак из најудаљенијих крајева пећке нахије, „који се са сузама у очима жале на ужасне зулуме, које Арнаути врше". Због претњи и терора побегли су и свештеници из три парохије да би спасли голи живот, а „кад ни свештеници нису сигурни са животом, како је онда бедном сељаку"[7].

У својим бројним извештајима из Приштине Нушић је уверавао претпостављене у Београду да предузете акције и владе и конзулата до тада на сузбијању зулума представљају само тренутне успехе који не решавају проблем, па износи мишљење да би било време за предузимање једног покушаја који би донео општије резултате, уз посебно ангажовање европске штампе, од које би требало очекивати да изврши јавни утицај на Цариград и Порту, која се равнодушно понашала према догађајима у Косовском вилајету. На то га је уверавало писање бечке и пештанске штампе, због чега је смењен кајмакам гњиланске казе[8].

Тражећи заштиту од насиља и протеривања са својих огњишта, Срби Пећани писали су српским конзулатима у Скопљу и Приштини, српској влади, па и краљу. У писму од 30. јула 1894. године, којим се обраћају српском краљу, сеоске старешине села Ђураковца наводе и ово: „Арнаути тако су сад побеснели, да није могуће овде опстати од њихова беснила. Сви би се преселили у твоју краљевину, али они нам не дају. Шта од нас чине то је изван

---

5 Исто, Пов. Н° 22. од 20. V/2. VI 1894. Датуми у основном тексту су по новом, а у напоменама по старом и новом календару.

6 На истом месту.

7 Вицеконзул Б. Нушић из Приштине Сими Лозанићу Пов. Н° 63, од 25. VII/8. VIII 1894.

8 На истом месту.

памети, да се може замислити. Ређати факта о томе написала би се читава историја. Од првог јуна до данас убили су 16 Срба на мртво и три ранили у пећкој нахији". Старешине Ђураковца даље наводе како о њима нико не води рачуна, па се обраћају њему, „као свом оцу и краљу за помоћ и избављење, јер ако се овако продужи до Митровдана, ми се морамо турчити"[9].

Последњег дана августа 1894. године јавио се и деловођа Конзулата из Приштине Иван Иванић, обавештавајући о настављању насиља над српским живљем у свим крајевима Косова и Метохије и истовремено тврди да их је и даље највише у селима пећке нахије, где је *„Србину, такорећи дошла душа у подгрлац. Сваког дана је безброј убистава и отимачина имања и женскиња"*[10].

Ново заоштравање односа уследило је након завршетка рата око Кипра, одакле се вратила маса Шиптара с оружјем, које су касније редовно користили у сукобима с ненаоружаним Србима. Охрабрени новим наоружањем, они све отвореније насрћу на српска сеоска насеља, али се не устручавају да постављају и питање стицања аутономије и потпуно слободне руке према Србима овог подручја, које су сматрали експонентом и продуженом руком српске политике. Стање несигурности највише се осећало у оним српским крајевима где је становништво било без оружја и без могућности да се само супротстави таласу качачких препада на српске домове. Број зулума нарочито се умножио у првој половини 1898. године, од којих је српски конзул у Приштини регистровао око 400, међу којима су 91 окарактерисани као тежи злочини. На све то турске власти не само да нису реаговале већ су тврдиле да се подаци преувеличавају. То је и био разлог да српска влада у Београду, преко посланика у Цариграду Стојана Новаковића, реагује са три ноте са захтевом за предузимање корака од стране Порте како би се зауставили погроми против недужног и голоруког становништва[11].

Окуражени политиком званичне власти и правом на слободно ношење оружја стеченог у грчко-турском рату, с јесени 1897. године, многи појединци и групе Шиптара одмећу се, постају агресивнији и према српском живљу и онима који су представљали турску власт на терену. Највише су угрожена села око Пећи, а ова варош је постала стециште масовних скупова Шиптара, на којима постављају све отвореније националне и политичке захтеве. Главна личност у тим збивањима и даље је одметник Мула Зека, човек аустрофилске политике на том делу косовског вилајета и најизразитији србофоб. Под непосредним његовим руководством у Пећи је, од 26-30. јануара 1899. године, одржан скуп његових присталица на коме је заузет став да се брани целовитост Отоманског царства и територије насељене Арбанасима, за арбанашко јединство у супротстављању свим реформама и

---

9 Сеоске старешине села Ђураковца краљу Александру Обреновићу, 17/30. 1894.

10 Деловођа конзулата из Приштине Иван Иванић Пов. Н° 77 - Светиславу Симићу, од 17/30. VIII 1894.

11 Преписка о арбанашким насиљима у Србији Старој 1898-1899, Београд 1899, стр. 2-8.

добијању још шире самоуправе. Понашање присутних на скупу, постигнута хомогенизација и захтеви, представљали су нову опасност за српски елемената, који је размишљао о масовном исељавању. Мало је користи било и од заједничког става Русије и Аустро-Угарске да се обезбеди заштита српског становништва у Старој Србији и Македонији, што су од Порте захтевале фебруара 1899. године.

О томе говоре нове колоне избеглица које су се кретале према Ибарској долини, Јавору и Копаонику, с намером да преко границе пребегну у Србију, а само средином марта 1899. границу је прешло преко 200 душа, међу којима је највећи број из околине Пећи[12].

На нове догађаје у Пећи и његовој околини пажњу је скренуо и конзул из Приштине Светислав Симић, који је тврдио како је скуп првака Арбанаса у Пећи одржан уз знање и одобрење Цариграда, с циљем да се онемогући слање међународне комисије у ове крајеве и ради спречавања увођења реформи, којима би се стало на пут зулумима над српским и хришћанским становништвом. Према његовим подацима, на скупу је одлучено, поред осталог: да је раји у овим крајевима добро и да она добро живи, а да од нереда страдају само Албанци, који се због крвне освете кољу међусобно; да међусобно склапају бесу до Ђурђев-дана ради избегавања освете и да ће сами гонити и кажњавати зулумћаре; да ће сви устати у одбрану своје домовине у случају напада са стране, а „Султану, кога признају за свога сизерена, стављају на расположење: у случају да му земљу почну узнемиравати комите, кор од 15-20.000 оружаних момака, да их гоне и враћају мило за драго, а у случају рата - 2.000.000 војника". За обећане услуге они су тражили: „а) да им се не одузима, него да им се да још више оружја и пошље што више муниције (...); б) да имају своје главаре војне (...); в) да се и Срби, ако они пођу у рат, не остављају код куће, него да се натерају да и они пођу на војну; г) да им се не шиљу никакве комисије, јер су они сами у стању стати свакоме злу на пут; д) да им се не натурају никакве реформе, него - ђ) да им се остави шира унутрашња самоуправа по њиховим обичајима и правима"[13].

Да је скуп у Пећи и захтеви постављени на њему наговестио нову олују погрома против Срба, показало се убрзо. То је потврдило и крвопролиће у селу Ђураковцу, које се десило 27. фебруара 1899. године када је, бранећи своју кућу од напада наоружаних одметника (два Шиптара из с. Жега), морао да бежи с читавом породицом Неша Вулић. Сазнавши за то, пљачкаши су следећег дана опустошили његово имање и читаво покућство, три пара волова, 40 оваца, 27 грла говеда, 45 коза, два коња, 10 товара пшенице, четири товара јечма, три товара ражи, 100 ока соли и 100 ока пасуља, 20 кола сена, 8 каца разних величина сира и скорупа, „једном речи од верига до пса"[14].

---

12 На истом месту.

13 Конзул Светислав Ст. Симић др Владану Ђорђевићу Пов. Н° 11, од 29. I/11. II 1899.

14 АС, МИД, Па-А/3-1899.

Читава серија сличног пљачкања и уцена десила се фебруара и марта исте године у другим селима, а било је и убистава: крајем фебруара убијен је син Крсте Пешћанина из Гораждевца, а 25. фебруара нападнута је српска школа у селу Дреновцу с намером да се ликвидирају учитељ и свештеник; 2. априла одметници су извршили препад на Михајла Брајковића из села Синаје, који је свирепо претучен а потом му је одузето 1.190 гроша[15].

Више тежих злочина десило се у пећкој нахији у току марта и априла, било је и спаљивања неких села, у којима је најгоре прошло српско становништво села Верића, чији су домови потпуно уништени 21. априла 1899. године. Пре но што ће доживети разарање, у овом селу је било 12 српских домова и две куле Шиптара Сејди Саке и Фетаха Верића. Између ове две шиптарске породице дошло је до свађе и оружаног обрачуна, у коме је Сејди Сака ранио познатог лопова и насилника Фетаха Верића. У знак освете, браћа рањеног упадају у кућу Србина Јована Видића који је био чифчија на имању С. Саке, ране жену Стојку и запале кућу и друге зграде. Убрзо је ватра захватила домове и штале других српских домаћина, па је за кратко време потпуно изгорело 10 кућа и помоћних зграда и штала као и сва стока у њима, а спасило се 115 чељади, 135 грла говеда, 328 брава оваца и 14 коња. Касније је анонимни извештач са терена послао извештај у коме се наводи висина учињене штете следећим домаћинствима:[16]

- Јовану Видићу	нестало	36 говеда,	85 оваца и	5 коња,	а штета	40.000 гроша
- Обраду Степановићу	–//–	21 говедо	157 –//–	6 –//–	—//—	35.000 –//–
- Јосифу Вучићу	–//–	4 говеда	- –//–	- –//–	–//–	3.000 –//–
- Милутину Поповићу	–//–	12 –//–	30 –//–	1 коњ	–//–	20.000 –//–
- Вули Раденковићу	–//–	10 –//–	- –//–	- –//–	–//–	4.000 –//–
- Живку Живановићу	–//–	16 –//–	46 –//–	(погинула Стокла)	–//–	6.000 –//–
- Трифуну Спасићу	–//–	11 –//–	- –//–	- –//–	–//–	4.000 –//–

У истом извештају наведени су подаци о заробљавању Илије Радојовића са 13 говеда и једним коњем, и Јанићаја Петровића, чија је вредност одузете стоке и уништене имовине процењена на 3.000 односно 2.000 динара.

Напред наведени и други догађаји потврђивали су продужетак латентног стања, које се могло претворити у коначни обрачун са остатком српског становништва у овим крајевима. Схватали су то и главни актери који су таквом стању и допринели - Мула Зека и породица Махмутбеговића, па су позвали валију из Скопља да посети Пећ и појача број војника у овој нахији. Појава валије с новим војним снагама утицала је на делимично смиривање Албанаца, на повратак кућама оних који су се раније прикључили одметницима, али се оружје и даље није предавало. Најекстремнија група око одметника Фетаховића није послушала позив на предају и смиривање, већ се из села повукла даље у шуме пружајући отпор и турским органима власти.

---

15 Конзул Светислав Ст. Симић др Владану Ђорђевићу Пов. Н° 83, од 28. III/10. IV 1899.

16 Извештај је потписан именом „Синовац", 11/24. VIII 1899.

Нарочито су постали агресивни од момента када им је, по наредби валије, турска војска порушила куле, као и шесторици других најпознатијих зликоваца Верића и других суседних села. Оптужујући Србе као кривце за оно што им је учинила турска власт и војска, они су наставили с новим злоделима против српског живља, па су колоне избеглица и даље кретале у правцу Србије[17].

За време задржавања у пећком крају валија је успео да топовима и ватром разори 8 кула најпознатијих зулумћара у пећком крају: четири у Верићима а четири у Љубижди, ухвати и везане спроведе у Пећ 10 најпознатијих зликоваца али не и њихове вође. Разорена је и кула и неколико кућа познатог Кабаша у Ђураковцу и издата наредба да се одмах исплати сва заостала пореза, али се ово последње није могло спровести у потпуности. И овом приликом се показало да долазак валије с војском не значи увођење потпуног реда и кажњавање правих организатора нестабилности и погрома против српског становништва. Интервенција турске војске преко скопског валије није могла осигурати мир, а народ се могао уверити да је и после тога, господар ситуације у пећком крају и даље остао Мула Зека, а делимично и Зејнел-бег Махмутбеговић, чија је наређења валија морао уважавати[18].

Да валијин долазак у Пећ није значио значајније промене у позитивном смислу, а још мање побољшање стања за српско становништво, убрзо су показали нови догађаји. На то упозорава и процена комисије која је истраживала поједине случајеве и утврђивала величину штете која је учињена српским домаћинствима; процена је морала бити онаква какав је био став валије, а он је у највећем броју случајева, бар када су Срби били у питању, увек настојао да пресуда буде против правог стања, јер је коначан закључак био да је укупна штета процењена на 140.437 гроша и 20 пара, што је било далеко испод стварне вредности; стварни саучесници паљења и пљачкања села Верића и даље су се налазили у одметништву, а дошли су и нови зулумћари с којима су српском народу овог краја стизале нове претње, препади и глобе, због којих је морао да бежи из својих села или се голорук одмеће у шуме. У неким селима је још за време валијиног задржавања у Пећи дошло до нових погрома, а у селу Радевцу нападнут је неки Милоје, коме је на силу узето 99 гроша, а потом је претучен. Његово обраћање властима за заштиту решено је тако што је смештен у болницу на лечење[19]. Било је и других насиља: 13. маја 1899, Шиптар Јусуф Капитићи из села Жаже ударио је глобу од 600 гроша Јовану Спасојевићу из села Беркова, а када му овај није могао на време исплатити новац, уцењивач му је запалио кућу и све друге помоћне зграде са бачијом и запретио му да ће га убити, и овом уценом наплатио тражену суму новца. Јусуф је са истом количином новца уценио и

17 Светислав Ст. Симић из Приштине др Владану Ђорђевићу Пов. Н° 123, од 26. IV/9. V 1899; АС, МИД, ПО - 1899.

18 Исто, Пов. Н° 5/18. V 1899.

19 Исто, Пов. Н° 128, од 28. IV/11. V 1899.

Косту Мишића из Берова, а неколико дана касније и Милована Лазаревића са 2.000 гроша и запретио му, ако му не преда новац у одређеном року, да ће му спалити целокупно имање. У истом месецу је неколико наоружаних одметника села Радевца извршило препад на домаћинство Милоја Петровића, опљачкало покућство и стоку и 92 гроша у новцу[20].

Шиптарски одметници и башибозук села Жаже напали су 2. јуна домове Срба села Осојана тражећи од сваког домаћинства по 10 турских лира, а пошто тражени новац нису добили, они су им попалили домове као и куће неколико породица у суседним селима. Сличну судбину имали су и Срби Беркова, Коша, Осојана, Пољана, Дреновчића и Дреника, у којима је од сваке српске куће односно села тражена глоба од 50 до 100 турских лира, док је Гораждевац морао платити рабош од 150 турских лира. У једном извештају се наводи како одметници, подељени у мање чете, слободно „крстаре по околним селима, прете, уцењују, пале и убијају, а нико их не гони", и док је валија седео у Пећи, праву власт у читавом крају представљао је и даље Мула Зека са својом наоружаном и обесном бандом[21].

Погроми против Срба који су се задесили у наведеним селима, натерало је најхрабрије међу њима да путем жалбе затраже заштиту од валије. Њима су се касније придружили и угледнији српски домаћини из још 11 других села пећке нахије, али се овај није усудио да ма шта озбиљније предузме против тако бројних и добро наоружаних качака и одметника, који су просто вршљали по читавом крају, ударајући „за свој рачун глобу на српска села". Извештај о овим догађајима конзул завршава: „По свему што сам досад дознао, смем са поуздањем да тврдим, да ће валија оставити у Пећи стање горе од онога које је затекао. *За Србе ће тек сада настати црни дани*"[22].

Овако понашање званичне власти према качацима и бројним другим одметницима, због које је највише испаштало српско становништво, поткопавало је и стабилност Османског царства у својим најосетљивијим провинцијама и наносило велике финансијске и друге економске штете каси Косовског вилајета. Колике су могле бити финансијске штете по турску власт, говори и осионо понашање самог Мула Зеке, који је у неколико последњих година XIX века, од богате пећке нахије, као закупац пореза, за свој рачун узимао до 8.000 турских лира, док је у исто време далеко сиромашнија приштинска нахија испоручивала турској каси преко 23.000 лира. Овај податак јасно показује где су били главни извори, поред осталог, богатства појединих вођа и утицајних личности шиптарских фисова[23].

У јесењим месецима 1899. године дошло је до нових погрома против Срба Пећана, у којима су предњачили од раније познати зулумћари Ибрахим Мехмед Рецић и Адем Заим. Они су преко својих наоружаних група и

---

20 Исто, Пов. Н° 30. IV/13. V 1899.

21 АС, МИД, ПО-А/21-1899.

22 На истом месту.

23 Конзул Светислав Ст. Симић - Сими Лозанићу Пов. Н° 164, од 2/15. VI 1899.

појединаца немилосрдно злостављали, уцењивали и пљачкали незаштићено и ненаоружано српско становништво. Ове две личности налазиле су се у међусобној завади, око себе су окупљали истомишљенике и организовали два супротстављена табора, а од 2. септембра, када је на прагу општинске зграде у Пећи убијен Мехмед (од вође супротног табора), међу њима је отпочео отворени сукоб који се повремено претварао у краткотрајне оружане обрачуне. Због овог убиства поделио се и остали шиптарски свет Пећи и околине - Руговци на страни породице убијеног, а остали уз породицу убице. Први су се наслањали на Мула Зеку и његове људе, а други на Зејнел-агу и његове присталице. Од наведених сукоба највише су страдали Срби, који су били препуштени уценама и пљачки и једних и других, мада су имали повремене добре односе с присталицама породице Махмудбеговић[24].

На прелазу из XIX у XX век положај Срба све се в ише погоршавао. Посебно тешко стање владало је у северним крајевима Косовског вилајета. Најтеже је био погођен Ибарски Колашин, у коме је живело српско становништво. Није било дана у 1901. а да није извршено неко насиље, а јуна и јула исте године спроведена је акција разоружавања Колашинаца, која је позната под именом „Колашинска афера". У препаду на Ибарски Колашин учествовао је и велики број наоружаних Шиптара из околине Пећи и Дечана, а 20. августа једна велика група упала је у колашинска села Оклаце и Брњак с намером да доврши потпуно разоружање Срба у њима. У првим вестима с терена тврдило се како је на Брњак кренуло око 500 Арбанаса пећког подгора, које су предводили Сејди Сака и Ферид-бег Али Драгић, док је на челу оних из Дечана био Ук Мехмед Рецић из Пећи[25].

О упаду наоружаних банди из правца Пећи у Ибарски Колашин обавештавао је и конзул Србије у Скопљу Милован Куртовић. У једном од изештаја он тврди да је на Брњак напало преко 150 наоружаних Шиптара из Пећке нахије које су организовали понати аустрофили Ферид-бег Али Драгић из Мојстира и Иса Бољетинац. По њему, међу нападачима је било и таквих људи који су јахали попа Јована приликом прелаза преко Ибра, „мучили жене по српским домовима, пљачкали имовину и нечувеним зверствима их приморавали да им откривају где су сакривене пушке"[26].

Погроми се настављају и 1902. године, а крајем фебруара те године у Пећи је дошло до новог крвопролића због убиства Мула Зеке.По казивању Симе Аврамовића, због тог убиства „Пећ је сва затворена, Срби су нарочито престрављени и седе затворени у домовима, очекујући само арбанашку провалу у њихова дворишта, да пљачкају и убијају". Очекујући све најгоре, српско становништво се није смело кретати иако се знало да је убиство извршено од стране сестрића Бајрам Цура, Адем Заима - младог и

---

24 Исто, Пов. Н° 25 - др Владану Ђорђевићу, 25. VIII/7. IX 1899.

25 Конзул Сима Аврамовић из Приштине - председнику владе и министру иностраних дела Пов. Н° 238, од 30. VII/12. VIII 1901.

26 Генерални конзул Србије Милован Куртовић из Скопља - Министарству иностраних дела бр. 928, од 30. 31. VIII/12-13. IX 1901.

властољубивог уцењивача и пљачкаша многих Срба и Турака. Извештач је забележио и податак да је убица, пре но што је извршио убиство, пресрео пет кметова Срба једне махале у Пећи и од њих затражио 1.000 гроша у виду рабоша, што су му морали исплатити у року од два часа, а одмах потом пошао у зграду општине и извршио убиство над Мула Зеком. Убица је и два дана пре тог догађаја затражио од Срба његове махале, „да му доведу једну младу и врло лепу удовицу, једну девојку и једну невесту, које би остале стално код њега да га дворе"[27].

Сазнавши за убиство Мула Зеке, наоружана маса Шиптара почела је да се окупља у два табора с намером да међусобно одмере снаге на бојном пољу. До оружаног обрачуна дошло је у самој вароши и ближој околини и за два дана пало је на обе стране око 150 мртвих и рањених. Од насталих догађаја српски народ се налазио у великом страху, а извештач с тог терена јављао је српском конзулату у Приштини: „Ми смо живи умрли, жене плачу, а деца пиште по затвореним домовима. Коме се затекло брашно тај има што јести а коме није, тај треба да умре од глади, јер се никуда не може изаћи (...). По пећкој чаршији и сокацима осим разјарених Арнаута, готових на све, никог друго нема (...) Арнаути се због тога спремају да нападну на Србе и да нас се накољу а бога ми и да пљачкају. Ако не буде брзе помоћи, пропали смо"[28].

Највећа лична и имовинска несигурност владала је у селима пећког среза која су се налазила ближе неприступачним и планинским крајевима, у којима се турска власт није ни осећала, а одметници и качаци слободно кретали. Из таквих средина свакодневно су стизале жалбе на неподношљиво стање и молбе за помоћ, јер су зулуми достигли „највећи врхунац", путеви су свуда били затворени за Србе, а „свака је шума пуна зулумћара". Највећи број сељана није видео излаз из дате ситуације ако се и даље ћути и гледа како једног по једног „отпраћају с овог света". Срби се нису могли обратити за заштиту ни својим комшијама Шиптарима, јер им је од поглавара било наређено да Србе нико не сме штитити и „где год нађу Србина ма кога било смакну с овог света". Није било месеца а да се нису вршили препади на српска села и најбоље држеће домаћине у њима, а током 1904-1905. месечно је ликвидирано по неколико људи. За оне српске породице које су успевале да обезбеде какву-такву заштиту од зликоваца и зулумћара такође није било спокојства, јер се баш за њих говорило да су организатори тајног наоружавања комита и буна. Конзул Спалајковић је јављао о препадима на домове Срба у селу Ковраге, да је у Драгољевцу 13 српских домова блокирано и да им прети смрт од глади. На Радивоја Николина из Белице пуцао је Осман Фератов из Падовишта двадесет пута, и то за време када је имао госте Вукана и Ђорђа из Сувог Грла. Пошто није успео да их ликвидира, нападач је опљачкао два вола и две краве[29].

---

27 АС, МИД, ПП-26-IV 1902.

28 Конзул Сима Аврамовић из Приштине Пов. Н° 22, од 11/24. II 1901.

29 Конзул др Мирослав Спалајковић из Приштине - Николи Пашићу ПП Бр. 524 од 16/29. V

Приближно у исто време извршен је препад и на село Бање, где је 13 наоружаних одметника покушало на превару да ликвидира најугледније домаћине села, али су ранили само Милана Здравковића, пуцано је на Перу Јокића и поповог рођака Живка. Некима је опљачкана стока, а они протерани за Митровицу. Најтежу судбину доживео је најбогатији Србин села Бича, Лука Стефановић и његов рођак Тома, које су одметници напали у оближњој шуми и првога убили[30]. За многе од наведених догађаја Срби су оптуживали мутесарифа и пуковника Џемал-бега, за које се тврдило да су сувише благи према онима који су се одметнули од власти и врше насиља. Иако су знали за личности које су извршиле многа недела, као носиоци власти они нису предузимали ништа да их похапсе или ликвидирају. Њихова благонаклоност према одметницима довела је дотле да су и у самој Пећи људи пљачкани, уцењивани, а повремено и убијани. Тако је 7. јуна 1905. „усред чаршије пећке, Мула Јаха напао угледнога трговца Димитрија Поповића Тушу и задао му ножем једну рану на глави, а две на левој руци", и то на очиглед стотине пролазника[31].

Средином последње декаде јуна 1905. године Спалајковић је поново јављао о догађајима у Метохији тврдећи, да „политика Арбанаса и њихових јавних и потајних савезника тежи да обезглави сасвим српски народ", пошто му побије највиђеније и најодлучније људе који су и у најцрњим данима храбро узимали свој народ у одбрану како од власти тако и од зулумћара. Навео је и податке о убиству Арсе Ђурића из села Истока и Петка Синђића из Белог Поља. „Поред њих, наводи се у изештају, падају сваки дан Срби у Пећкој нахији", али мање виђени, па такви случајеви „не допиру до конзулата". Због повећаног броја зулума српско становништво је толико заплашено, да је претила опасност од могућег масовног прелажења у ислам. Тако су размишљале да поступе и угледне и по броју чланова јаке породице Рибаћа из села Дреника и Поповића из Верића - „принуђене су да се потурче, јер ће их само тако Арнаути оставити на миру"[32].

Спалајковића је постојећа ситуација толико забрињавала да је предвиђао могућност потпуне албанизације читаве пећке области и да ће нашег народа тамо убрзо нестати. „Само за ово неколико месеци анархије и разбојничке разузданости Арнаута у Пећском санџаку, тврдио је он, могло се констатовати, како се наш живаљ знатно проредио у целом том 'крају". Примећивао је да су многа српска села „јако упропашћена", а по нека „сасвим опустела", док су у осталима сељаци седели затворени у кућама и без могућности на „своје њиве излазити"[33].

1905 и писмо сељака конзулу Спалајковићу, од 13/26. V 1905.

30 Исто, ПП Бр. 524, од 16/29. V 1905.

31 На истом месту.

32 Конзул др Мирослав Спалајковић из Приштине - Министру иностраних дела Јовану М. Жујовићу ПП Бр. 629, од 12/25. VI 1905.

33 На истом месту.

За постојеће стање и положај Срба био је јако забринут и рашко-призренски митрополит и свештенство на терену (по парохијама), који је предвиђао скоро затварање цркава у појединим епархијама уколико би се постојеће стање продужило или да се призна потпуно гоњење и „истребљивање православних Срба од стране противничких вера - мухамеданске и католичке"[34]. У додатку свог извештаја Спалајковић наводи бројне зулуме против српског живља, од којих су најважнији: физички је претучен од стране Калебера Пљакића Младен Зувић из Синаје и то само зато што му није имао донети ракије; 7. јуна је нападнут трговац Поповић Туна у Пећи од стране Оца Топаловић из Копишнице а по наговору Суље Касаповића из Пећи; Али Чекрљак и Реџа Дакић из села Мужевине, напали су и смртно ранили 9. јуна Јакова Грковића из Коврага; шиптарски католици напали су истога дана Милисава Петровића из Белице с намером да га одведу у Малесију а потом уцене; одметници су 11. јуна напали на кућу Мика Павловића, који је после двочасовне борбе успео да отера нападаче и спаси кућу и имовину; 12. јуна нападнут је Миладин Живковић из села Криваче, а у неким кућама тог и других села вршен је претрес српских кућа ради откривања оружја. У некима од њих вршена је пљачка покућства и новца. Из села Бања насилно је отета и одведена жена Рисантија Цветковића, потурчена и предата Кадрији Зећировићу из Сувог Грла. Једна група зликоваца покушала је да убије попа Ђорђа Јовановића. Извештачи с терена упозоравали су како се у напред наведеним погромима против Срба све више ангажују Шиптари католичке вере, који су стајали под утицајем Зефа Ђонија из Злокућана и Абдула Копитића, који су са својим четама слободно крстарили по пећким шумама, да примају плату из касе аустроугарског конзулата у Косовској Митровици и да договорно деле опљачкану имовину са онима који стоје иза њих. Такође се тврди да „власт као да жели да се овај неред све више одржава", па највеће злочинце „поставља за чуваре јавне безбедности"[35].

И средином 1905. године конзул Спалајковић упозоравао је на погроме које су чинили одметници - Шиптари католичке вероисповести. Препади су толико учестали да је и пећки мутесариф саветовао Србима: „Ја ћу вас бранити, али се браните и сами, убијајте Латине као што они вас убијају". Спалајковић је примећивао како је те године у пећкој нахији било пет пута више Срба него Шиптара-католика, али су ови над њима чинили „свакаква насиља", да их „убијају као зечеве и утамањују на очиглед целог света". Нарочито тешка зла чињена су Србима села: Драгаљевца, Истока, Синаје, Голиоча,Дреновчића, Бича, Белог Поља, који се нису имали чиме бранити јер су били без икаквог оружја. Њима су најтежа зла нанели католици Ђураковца, Лесковца, Реновца, Злокућана, Поточана, Крушева, Ступа, Будисавца, Суве Клине, Грабавца, Трстеника, Беркова и других њима сусед-

34 Исто.

35 Исто.

них села. За писца извештаја, сва наведена села до недавно су била чисто српска и у том духу додаје: „Сваке године католици потискују Србе који, услед њихових зулума, прелазе као ‚чипчије' на имање јачих мухамеданаца или беже у друга удаљенија села"[36].

Наведено стање, које се све више погоршавало у следећим годинама, приморало је многе српске породице и појединце да траже помоћ од конзулата Србије у Приштини. „Читаве породице долазе у Приштину, наводи Спалајковић, очекујући ту од мене заштите и помоћи", а пошто је многе нису могле добити, прелазиле су „привремено" у мухамеданство, „задржавајући у интимном домаћем животу све обреде православља". Да се томе стане на пут, а Срби ових крајева сачувају од насилне исламизације, Спалајковић је тренутно једино видео излаз у наоружавању, што пре и не само Срба пећке нахије, јер ће им оружје „бити најјача и, готово, једина његова одбрана". С друге стране, свако наоружавање Срба ових крајева, макар и појединачно куповање пушака, значило је нову опасност по српски живаљ. Србима је пређено спаљивањем кућа и насилним терањем са имања и због тога што су поздрављали и прихватали увођење реформи у овим крајевима. Виђенијим Србима су уништавана читава имања само због тога што су веровали да би увођење реформи представљало срећивање прилика и сигурнији живот за све становнике пећког краја. Тако су, по нечијем наговору, спаљена имања: Мини Тошићу из Грапца, коме је уништена имовина у вредности од 8.000 гроша; Раки Радивојевићу од 7.000 гроша, Милисаву Кинићу од 12.000, Милији Нешићу од 5.000 гроша и истовремено опљачкана стока и покућство Вука Зговића из Белог Поља, а он убијен[37].

Тражећи да се Срби одрекну од захтева за реформама, шиптарска и муслиманска антиреформистичка струја највише је оптуживала и прогонила свештенике и учитеље, које су сматрали коловођама и организаторима оних снага које су тражиле увођење реформи. Од учитеља села Гораждевца тражено је не само да се одрекне таквих захтева већ и да помогне откривање и хватање Василија Димитријевића, Глигорија Герића и попова Косте и Павла из Пећи, уз претњу да ће их побити ако се не предају, јер су они проглашени кривим за уписивање Срба у заптије и за пропаганду за реформе[38].

Погроми против Срба Пећи и околине настављени су још већом жестином 1906. и наредних година. Извештаји говоре да је то стање било далеко суровије од онога у претходној години, у коме се само према једном извештају наводе следећа убиства и рањавања:

---

36 Конзул др Мирослав Спалајковић из Приштине - генералштабном пуковнику и министру војном Васи Антонићу ПП Бр. 1406, 12/25. XII 1905.

37 Конзул др Мирослав Спалајковић из Приштине - министру иностраних дела Јовану М Жујовићу ПП Бр. 1124, од 12/25. X 1905.

38 Конзул Сима Аврамовић из Приштине - министру иностраних дела Сими Лозанићу Пов. Н° 47, од 17. XI/2. III 1903.

- Лука Ристић, заптија из Пећи - рањен
- Стеван Арсић, заптија из Пећи - убијен
- Ратко из Синаје, убијен
- Ефрем из Верића, убијен
- Лука Данчић из села Бинче - убијен
- Мирослав Здравковић из Бање, убијен
- Милутин Грбић из Тучепа, рањен
- Туша Попадић из Пећи, рањен
- Арса Ђорић из Истока, убијен
- Радоје Ђорић из Доње Драгаљице, убијен
- Јаков Грковић из Коврага, убијен
- Недељко Савић из Мојстира, убијен
- Пера Јанићијевић из Кривола, рањен
- Милан Јовановић, заптија, убијен
- Радоје Шекулар из Пећи, убијен
- Петар Живковић из Пећи, убијен
- Бојко, бивши српски учитељ из Бање, убијен
- Јован из села Кошице, убијен
- Син Ђоке Воганова из Синаје, убијен
- Григорије Јовановић из Ђаковице (заптија), убијен
- Ђорђе Јанциковић из села Белице, убијен
- Радосав Николић из Црколеза, убијен
- Стеван Живковић из Коврага, убијен
- Видосав Михајловић из Ђураковца, убијен
- Милета Нихајловић из Опрашка, убијен
- Видосав Јовановић из Шашиновца, убијен
- Павле Двокић из Синаје, убијен
- Благоје - терзија из Пећи, убијен
- Никола Јоксимовић из Воћњака, убијен
- Вуча из Белог Поља код Пећи, убијен
- Алекса из Сиља, убијен
- Вељочко из Леочина, убијен
- Александра - жена Здравкова из Белог Поља, убијена
- Рада Ивковић из Мојстира, рањена
- Стеван Рибић из Дренка, убијен
- Никола Штитарац из Којева, убијен
- Јаков Газикаловић из Пећи, убијен
- Милосав Јовановић из Шалиноваца, убијен
- Тома Илић из Видена, убијен
- Томе Илића жена, убијена
- Митар Стевановић из Верића, убијен
- Младен Аћимовић из Белице, убијен
- Радоје из Данкова, убијен

Поред напред наведених, у прва три месеца 1906. године рањени су и убијени: Ратко из Лукавца - рањен, Живко Ђурић из Синаје - убијен, Радован Пантовић из Миоче - убијен, Јован Видић из Верића - убијен[39].

Имајући у виду да подаци о убијенима, рањенима и несталима из најудаљенијих села околине Пећи нису могли бити регистровани у конзулатима српским у Приштини и Скопљу, напред наведени број за 1905. годину највероватније не представља потпуну цифру најтежих злочина учињених против српског становништва тог подручја. Нарочито се није регистровао број нестале деце, девојака и жена које су насилно отимане а потом убијане или насилно превођене у исламску веру, а таквих случајева није било мало.

Према извештајима појединих повереника с терена, многи погроми и убиства, дешавала су се из чисте обести и превелике србофобичности нападача. Потврђује то и догађај који се десио у селу Подграђе недалеко од Пећи, у коме је за неколико часова истог дана убијено пет особа, а разлог овог тешког злочина је осионо понашање неког мухаџира, који је изненада упао у двориште браће Јање и Паје Јањића, захтевајући да насилно оврше жито на њиховом гувну. Томе се прво супротставио један од браће - Јања, али је одмах био убијен. Када је други брат пришао да му помогне, мухаџир је и на њега пуцао, па је тако убијен и Паја. Запрепашћена овим призором, жена убијеног Јање истрчала је из куће, зграбила секиру и с неколико удараца усмртила мухаџира. Све то са стране посматрао је неки други мухаџир и, изазван мржњом и смелошћу да једна Српкиња убија Турчина, насрнуо је на жену, отео јој секиру и „сву је искомадао". За поступак последњег мухаџира, посебно због напада на сироту и незаштићену жену, чуо је син Шабана Кајтаза, Бајрам, комшија Шиптар који је живео у добрим односима са убијеним Србима, утрчао је у њихову авлију и из свог оружја убија убицу жене - мухаџира. На тај начин убијено је пет особа: два Србина, једна Српкиња и два мухаџира и угашено још једно српско огњиште, јер су малолетна и нејака деца убијене браће морала да беже из Подграђа и пећког среза[40].

И средином 1906. године забележено је више тешких злочина и насиља против Срба на подручју пећког среза. Обавештавајући о томе председника српске владе Н. Пашића, Спалајковић је наглашавао како се против Срба тог краја заверило све - „и Арнаути мухамеданци, и Арнаути католици, и саме власти", који су радили на „истребљењу српског живља из питоме Метохије". Према његовом писању, све оно што је српско и што је „измакло мушици и ножу", морало се исељавати из тих крајева и бежати у Србију, што је и био главни разлог да број „нашег живља стално и рапидно опада". Ненаоружано и без икакве заштите од стране турске власти, оно је било препуштено на милост и немилост „далеко јачем противнику". „И докле га мухамеданци

39 Ректор Богословије у Призрену - Српском конзулату у Приштини, од 9/22. IV 1906.

40 Настас Ђ. Настасијевић Пов. Н° 678, од 20. VIII/2. IX 1904.

сатиру из освете и беса, наводи се у документу, дотле га католици, по команди фратара и аустроугарских агената, систематски материјално упропашћују, доводе до просјачког штапа, кидишу на најјаче српске куће да их ослабе, проређују богате српске задруге, упропашћују јака српска села", и да се све то ради испред носа „турске власти и усред бела дана"[41]. Уместо да зликовце и зулумћаре гони и хвата, власт је у највећем броју случајева проглашавала Србе кривима.

Шиптари католичке вере, према унапред створеном плану, прво су нападали на јаче српске породице и најчистија српска села. Прво су у селу Наглавци потпуно опљачкали четири најбоље стојеће српске породице, а у Кијеву најбогатијег домаћина Ристу Штитарца, из којег су сви мушки чланови морали да беже код познаника у друге крајеве. Више пута у тој години нападана је и породица Тодора Бошковића Лазаревића у селу Дреновчићу, док су острашћени католички свештеници обилазили српска села и најугледније домаћине убеђивали да пређу у католичанство, како би се „једном ослободили патњи и невоља", а обећавали су им и потпуну заштиту. У писму Пашићу, од 3. августа 1906. године, Спалајковић је упозоравао да је српски народ пећког краја тих дана преживљавао тешке дане, да је препуштен самом себи и без заштите, а слабо наоружан да би се могао сам бранити, да је присиљен да се сели, или да веру мења, да би живот сачувао"[42]. Због тога су највиђенији домаћини Подгора, Белог Поља и Прекорупља, тражили хитну помоћ од Србије, како не би прибегли јединоме кораку ради спасавања живота - да се католиче, „не би ли тако бар живот сачували". Са њихове стране је предлагана и могућност подмићивања виђенијих и утицајнијих Шиптара, ради заштите, јер су бројне одметничке и качачке групе биле у дослуху или под заштитом таквих достојанственика јачих фисова и племена, а није му била страна ни идеја да Србе треба одмах и што боље наоружати. Добро наоружани, они би могли организовати ноћне страже и српске чете, „које би чувале села и браниле их од сваког напада са стране", тренутно као једино средство „које би наше људе очувало од коначне пропасти". Сматрало се, да су такве чете тренутно биле најпотребније за одбрану Срба Подгора, Прекорупља, Прекодримља, Белог Поља и Крушевца. Завршавајући извештај, конзул Спалајковић моли Пашића да учини све на заштити српског живља у Метохији „у којој се оно проређује необично рапидно, само с тога што му се са наше стране није ништа пружало да бар живот сачува"[43].

О појачаном притиску Шиптара католичке вере на српско становништво јављала је и Управа црквено-школске општине Пећи, наводећи да се из тих крајева за последњих 25 година иселио велики број Срба. Радећи

---

41 Конзул др Мирослав Спалајковић из Приштине - Николи Пашићу ПП Н° 583, од 21. VII/3. VIII 1906.

42 На истом месту.

43 Исто.

организовано и по наговору са стране, фанде „Србе православне вере просто систематски искорењују из ове области; гоне их да се раселе; убијају их као дивље зверове; пале им куће, појате, станове, села и храну немилице краду, отимају, пљачкају, турају глобу са по 2, 5, 10, 20 и 50 турских лира; одводе људе, жене, децу и девојке у ропство". Таквим и другим методама они су успели за последњих 20 година да раселе толико српских породица и да на њихова имања населе више од 300 кућа фанда из дивље Малесије[44].

Велика неправда Србима Пећи и околине чињена је и преко убирања редовног пореза и других дација. Примера ради, ако је Шиптар католик или мухамеданац и хришћанин католик имао 100 оваца, порезу је плаћао свега на 5 - 10 брава, а Србин ако је имао толико, плаћао је на дупло већи број. Утеривана је Србима пореза и на убијене и умрле чланове домаћинстава или на стоку која није постојала. Записано је и то да „вергије плаћају Срби по дукат у злату, миријских 54 гроша на главу - на мушко дете тек што се родило, а плаћају и на старце који су прошли 80-100 година, и на оне који су за прошле 2-3 године убијени и помрли". На сваку њихову жалбу због оваквих неправди, власти су их хапсиле и кривице на њих пребацивале иако су они једино давали уредно „цару царево а богу божје". Срби су толико били притиснути и ограничени у кретању да ни до воденице нису смели да оду „ради мељаве жита", да на ливадама и њивама раде, да у шуми дрва насеку, до града ради продаје и куповине да оду, јер су их на путевима пресретали и пљачкали, некада и отимали жене и девојке. „Ако Србин пође где било нарочито у град Пећ, тврди се у документу, он мора платити пратиоца по 10-20 гроша на дан" из редова Шиптара, али је и то било забрањено. Приликом сакупљања пореза по српским селима, чиновници су улазили у српске куће, данима се у њима гостили и уживали, да би на крају починили свирепе зулуме и разне бестијалности. Слично је стање и у самој Пећи, где су трговци и занатлије Срби пљачкани и убијани усред дана и на очиглед носилаца власти и чувара реда - војске, полиције и жандара. Путеви су за Србе постајали све несигурнији, а њихова лична безбедност готово никаква. Нарочито је било несигурно на путевима од Пећи према Ђаковици, Призрену и даље за Малесију и Скадар; од Пећи према Црној Гори преко Чакора; на правцу Пећ - Косовска Митровица, поред којих су вребали бројни наоружани одметници и пљачкаши. Владало је уверење, да се тамо више није могло опстати и, „сви они који се називају Србима вере православне, не могу ни живети ни опстати овдје у овим областима"[45].

Управа црквене општине у Пећи била је мишљења да Србима велико зло наносе органи турске власти, посебно судови, у којима они нису имали приступа а још мање заштите. Ако се неко од православних и нашао у њима, онда су то били обично сви други само не Срби, који су били још већи

---

44 АС, МИД, ПП, 588-1907 - Учтива српска православна пећка општина црквено-школска, 2/15. II 1907.

45 На истом месту.

душмани „српске народности" и које су аустроугарски агенти плаћали и подстицали на истребљење српског живља из Пећи и околине, а она своје политичке циљеве остваривала на том простору. По оцени црквене управе, српски народ је преживљавао „последње дане", он је пропадао и нестајао, и, ако се убрзо томе не стане на пут и не спрече зулуми, „онда су Србима овамо и дани и сати одбројани"[46].

Током октобра 1907. године, број напада на поједина села и појединце почео се увећавати. Већ 9. октобра насиља су извршена на домове Јована Балића и Миливоја Стевановића села Кијева, којима су одметници спалили читаву сточну храну (више стогова сена и отаве), а група одметника коју је предводио мухаџир Рецет, ударила је глобу од 24 турске лире на село Цуцаје[47]. Нове погроме над Србима признавали су и поштени муслимани и Турци у Пећи, потврђујући наводе у жалби митрополита која је упућена турском цару. Између осталог, они су тврдили да се „над Србима хришћанима врше насиља" и да је „истинита и исправна тужба коју је г. митрополит поднео о својим цару верним хришћанима", да су зулуми толико узели маха да се више нису могли подносити. Неки од муслимана тврдили су да се зна који су највећи зулумћари, али да их Срби не смеју тужити јер се плаше за своје животе. За њих је, тврде они, једини излаз напуштање својих домова и имања и исељавање. Они муслимани који су саосећали положај Пећана Срба тврдњом „докле год се не обезбеди мирно и сигурно стање ових мученика од стране власти", Срби нису смели саопштити имена зликоваца који су их убијали и силовали женску чељад[48].

О приликама у Пећи крајем 1907. године јављао је и конзул др Милан Пећанац, који је примећивао да је број убистава тренутно опадао, али се оружје и даље слободно носило и уцене и глобе над српским живљем увећавале. У томе су посебно незајажљиве две групе одметника - једна из Ругове а друга из суседних села, које су међусобно склопиле заверу за заједнички рад у истребљењу српског становништва на пећком подручју. Вође ових група су Зумбер Селман и Мустафа Јусуф из Кошутана, који углавном раде за рачун својих штићеника у Пећи Нуман-бега Махмутбеговића и Јашар-паше. Под притиском ових зулумћара, са свог имања морала је да пребегне у Србију породица Здравковић, а касније и још неколико других, а неки трговци из Пећи да плате глобу од 300 лира. Због претњи и уцена морало је да бежи и неколико породица из Црног Врха, међу којима је и најугледнија Радојка Ђошовића. Имање које је овај домаћин морао да уступи уцењивачима процењено је на 50.000 гроша иако је вредело дупло више, а приликом исељавања морао је платити глобу у висини од 40 лира[49].

---

46 Исто.

47 Вицеконзул Милан Ракић из Приштине - председнику владе и министру иностраних дела Николи Пашићу ПП Бр. 975, од 22. XI/5. XII 1907.

48 Група муслимана Пећанаца - комесару полиције у Пећи, 1/14. XII 1907.

49 Конзул др Милан Пећанац из Приштине - Николи Пашићу ПП Бр. 718, од 9/22. X 1907.

На масовни покрет за исељавање припремале су се у другој половини октобра и у новембру 1907. године српске породице других села: Ђорђа Миђовића из Латине, Преда Миђовића, Славка Јовановића, Риста Величковића и Дана Милићевића - сви из Црног Врха; Ђока Максимовића и Милије Ристића из Брестовика, које су важиле за најбогатије и најутицајније у својим селима. Своју земљу и другу непокретнину морао је уцењивачима у бесцење да уступи и Матеја Филиповић из Криве Главе, чије је имање у најмању руку вредело 700 турских златних лира[50].

Велики притисак поново је вршен и на српске породице села Гораждевца, од којег су највише пропатила домаћинства Рака Манојловића, Милоша Вучовића, Илије Петровића и сеоски свештеник Миливоје Милетић. Иако су имали заједничког штићеника Шиптара Азира Сују, кога су плаћали 50 лира, били су у сталној опасности да буду убијени или са имања отерани. Такве појаве (да их ни наоружани Шиптари које плаћају нису могли заштитити), толико су застрашиле српски живаљ да је дошло до правог таласа исељавања у Србију. У послератном извештају председнику српске владе конзул примећује појаву код Срба Пећи и околине - „отуда сад почиње нека врста праве бежаније, не само к Србији него и ка Црној Гори, и њу је немогуће обуставити друкчије, него да се пошаље у ове крајеве права опсадна војска". Конзул је примећивао да по читавом косовском вилајету, па и пећком крају тих дана, качачке чете „просто миле као мрави по Косову, пећком крају, па све ка босанско-српској граници", где српском живљу прети „сигурна пропаст"[51].

Своје размишљање о приликама у тим крајевима и положају Срба у њима конзул Пећанац своди на две ствари: или ће се цео народ иселити или преверавањем прећи у другу веру, јер су се налазили у „таквом страшном стању, да морају чинити једно или друго"[52].

Масовно исељавање Срба из Метохије и околине Пећи узнемиравало је и председника српске владе Николу Пашића, који је сматрао да се одлучно треба заложити за очување „онамошних крајева од коначног расељења", а конзулатима је дата инструкција да озбиљније поведу рачуна ко треба да пређе границу српске државе а ко да остане на своме земљишту. Истовремено је наређено министру унутрашњих послова да изда наредбу пограничним полицијским властима да преко границе у Србију пуштају само оне породице и појединце који имају препоруку конзулата из Приштине. За породице Арсе и Маша Вучковића из Кијева и Радивоја Ђокића из Бања, које су раније избегле у Србију, предвиђено је да се имају вратити на своја имања, под условом да им се не чине никаква насиља од стране турске власти на њиховим имањима. Пашић је предвиђао да ће се њиховим повратком

---

50 На истом месту.

51 Исто.

52 Исто.

учинити много на задржавању многих других које су имале намеру да напусте своја имања и пребегну у Србију или Црну Гору[53].

Тражио се повратак у Метохију (Гораждевац) и раније избегле породице Раке Манојловића, који је као најбогатији у селу морао под притиском продати велико имање и другу имовину Зејнел-бегу из Пећи за свега 10.000 динара, што је далеко испод стварне вредности. Повратак ове породице макар до Косовске Митровице, сматрало се, зауставио би исељавање око 250 домова који су наговестили такву могућност. Требало је то учинити и због тога што је купац имања Зејнел-бег аустроугарски човек и агент, који „систематски ради на томе да нам главни људи око Пећи напуштају своја огњишта па да их заузимају фанде који и сами врше зулуме над нашим тамошњим сељацима да би их отерали са огњишта"[54].

У жељи да побољша положај Срба у пећком крају, влада Србије предузела је мере за оснивање руског конзулата, вицеконзулата или испоставе у Пећи. Први корак учињен је фебруара 1908. године, када је Министарство иностраних дела Србије послало упутства конзулу приштинском др Милану Пећанцу, с препоруком да о томе поради с виђенијим људима из редова Срба у Пећи. Предвиђана је и могућност, ако ово не успе, отварање енглеског конзулата, а на отварању свог конзулата у Пећи радила је и Црна Гора, чији став је подржавао и Никола Пашић, који је у одговору на један извештај писао: „С обзиром на све тешкоће у којима се наш живаљ налази у целом пећком крају, част ми је умолити Вас, да свесрдно помогнете кораке црногорског отправника послова ради установе црногорског конзулата у Пећи"[55]

Настојања на отварању конзулата неке пријатељске земље Србији у Пећи нису реализована, у пећком крају и даље је владала анархија, а положај Срба бивао је све тежи. Број насиља у 1908. години растао је из месеца у месец, због чега су нове десетине породица морале да траже уточиште бежањем преко границе у Србију. Подаци о томе стизали су конзулату у Приштини од бројних повереника с терена, а учитељ српске школе у Истоку Вељко Рецић јављао је 23. септембра 1908. о убиству Николиног сина из Доње Драгаљице и великом терору над Србима Подгора, Синаје, Горње и Доње Драгаљице, Мужевине, Љубижде и другим селима пећке нахије. Коловође погрома у највећем броју случајева били су наоружани одметници, али и заштитници које су српска села плаћала да их бране од зликоваца и зулумћара. Својим извештајем јавио се и управитељ српске школе у Пећи Антоније Димитријевић, који обавештава о насталој анархији у тој вароши, учесталим зулумима против српских трговаца и о неспособности турске

---

53 Председник српске владе и министар иностраних дела Никола Пашић - Министру унутрашњих дела Настасу Петровићу, од 23. X/5. XI 1907.

54 Конзул др Милан Пећанац - Николи Пашићу ПП Нр. 835, од 9/22. XI 1907.

55 Опширније на отврању руског конзулата у Пећи види: Ђорђе Микић, Настојање Србије на отварању руског или енглеског конзулата у Пећи 1908. године, „Обележја" бр. 1/1977, стр. 149-67.

власти да заведе ред. По њему, турска се власт тих дана једино интересовала како да „прикупи вергију односно низамију за стару годину (1907), а како нову за идућу годину да уведе"; да слично раде и комисије за умир крви које штите и повлађују арнаутском живљу, штите починиоце злодела и попуштају фандама који постају све „агресивнији према српском живљу". По казивању овог учитеља, Шиптари католичке вере праве најтеже зулуме у читавој пећкој околини, чије одметничке чете представљају праву напаст за српска села[56].

Насиља над Србима Пећи и околине узела су толиког маха у 1908. години да је настало масовно бежање и исељавање, о чему говоре и следећи подаци за ту годину:

- Милић Брајковић с 4 члана из Верића, пећка нахија
- Јован Васић из Пећи
- Андра Савић из пећке нахије
- Илија Петровић из Прекала, пећка нахија
- Риста Пешовић, пећка нахија
- Јован Николић, пећка нахија
- Максим Радивојевић са 8 чланова из Црног Врха, пећка нахија
- Марија Ђошковић са 4 члана из Црног Врха, пећка нахија
- Живан Јанићијевић из Црколеза, пећка нахија
- Тома Здравковић из Дреника, пећка нахија
- Душан Поповић из Коша, пећка нахија
- Раденко Миленковић из Сувог Грла, пећка нахија
- Стеван Ракић из Пећи - сви насељени у срез косанички
- Тола Јанковић, пећка нахија
- Ђоре Савић, пећка нахија
- Петар Милић, пећка нахија
- Вуле Ђокић, пећка нахија
- Радивоје Ђокић, пећка нахија
- Сима Петровић, пећка нахија
- Стеван Илић, пећка нахија
- Тома Ђоновић, пећка нахија
- Петар Поповић, пећка нахија
- Риста Антић, пећка нахија
- Спасоје Поповић, пећка нахија
- Радоје Ђурић, пећка нахија
- Славко Арсић, пећка нахија - сви насељени у срез крушевачки
- Цветко Радуновић из Брестовика, пећка нахија
- Благоје Јовановић из Брестовика, пећка нахија
- Марко Букумировић из Брестовика, пећка нахија

---

56 Учитељ српске школе из Истока Вељко З. Рецић - Краљевском српском конзулату др Милану Пећанцу, 10/23. IX 1908; Управитељ школе у Пећи Антоније Димитријевић - Конзулату у Приштини, 10/23. IX 1908.

- Ђорђе Радовановић из Бабиња, пећка нахија
- Петар Алексић из Пећи - сви пребегли од 1. јануара до 15. јула 1908.

Поред наведених, до средине јула исте године с подручја Пећи и околине побегло је у Србију још 25 породица и појединаца, који су се углавном населили по селима косаничког и њему суседних срезова.

Српско становништво Пећи и околине преживљавало је тешке дане и у периоду 1909-1912. године, када је читаво подручје Косова и Метохије било захваћено побунама шиптарског становништва. Борбе које су се водиле у данима трајања немира највише су штетиле српском становништву. Највећи број качачких и других одметничких група, користећи настало стање, отворено је упадао у српска села и домове, пљачкао имовину, застрашивао сељане и пленио њихову стоку, а све оне који су се усуђивали на пружање ма каквог отпора, убијали, физички премлаћивали или присиљавали на исељавање. Конзул из Приштине М. Ракић, јављао је 12. септембра 1911. године о убиству Матије Радовановића из села Истока, увећавању наоружаних група башибозука поред комуникација на којима су пресретале путнике, насилно одводиле децу и женску чељад а потом уцењивале родитеље великим сватима новца. На сва она српска села која нису имала снаге за пружање отпора ударан је велики рабош, најчешће на свако домаћинство од 5 до 30 турских лира. Шеснаестог септембра исте године нападнуто је неколико села, у којима је оплењена стока, попаљена тек сакупљена летина и више људи физички премлаћено[57].

Лоше вести с пећког подручја стизале су и наредних дана, да би 8. октобра јављено о неколико убистава у самој вароши. Седам дана касније (15. X) усред Пећи убијен је А. Цемовић а убице су одметници из Ругове. Међу варошанима се препричавало да иза овог и других убистава у овој средини, стоје породице Махмутбеговића и мутесариф, за које се каже да су потплаћивали а касније штитили убице[58].

Више тежих зулума десило се у последња три месеца 1911. године, а само у кијевско-долачкој парохији опљачкано је или на силу отерано за две недеље 18 волова, три коња и више десетина брава ситне стоке. У исто време више Срба је претучено, рањен је Илија Пешић из Клине, а Јевта Николић из Гребнука уцењен с 25 лира. Највећи број наведених погрома, према наводима М. Ракића, извршиле су „арнаутске одметничке качачке чете", чија је активност „нарочито појачана" од како је у Злокућане поново враћен „неки поп Петар Аранђел", који је претходне године, због бројних недела, био протеран у Цариград. Његовим повратком, село Злокућане постало је центар католичке организације за читаву пећку околину из којег су организована готово сва насиља против Срба овог и њему суседних села[59]. Групе и појединци

57 Конзул Милан Ракић из Приштине - Николи Пашићу ПП Бр. 771, од 19. IX/2. X 1911.

58 Конзул Милан Ракић из Приштине - Министарству иностраних дела ПП Бр. 777, од 25. IX/8. X 1911.

ци под његовим утицајем нанели су највише зулума српском становништву у селима Гораждевац, Драгосавце, Вериће, Црколез, Крушевац, Бич, Кош, Мојстир, Берково, Осојане, Исток, Истинић, Бело Поље, Ђураковац и др. Није било дана у последња три месеца 1911. године а да се није десила крађа, отимачина, уцена или физичко премлаћивање и срамоћење женских чељади православне вере у наведеним селима. Зулума је било и у другим крајевима Косова и Метохије, највише од 14. јула до краја новембра наведене године, које је М. Ракић регистровао на следећи начин: крађа 128, паљевина 35, разбојништава 41, отимачина 53, уцена 30, застрашивања 19, убистава 35, покушај убистава 37, оружаних препада на имовину 58, туча и злостављања 27, турчења 13 и тешких физичких повреда 18 случајева[60].

Нарочито масовно злостављање и убијање српског становништва забележено је последње године турске владавине над овим крајевима, када је избила велика побуна шиптарског становништва која је довела до слома турске власти и потпуне анархије. На српско становништво Пећи и околине, као и на читавом подручју Косова и Метохије, сручио се најжешћи талас насиља од стране наоружаног башибозука и качачких чета. На стотине српских породица, спасавајући голе животе, морало је да бежи преко границе за Србију. Са граничних српских караула на Копаонику, Ибру и Јавору, јављано је о правом ратном стању на подручју косовског вилајета, док је војни министар Степа Степановић под Пов. Ђ. Бр. 423, од 20. маја 1912, обавештавао Министарство иностраних дела о бежању војника и сељака због „турског зулума", да су се „Арнаути око Пећи побунили и да се већ бију с регуларном војском" и да је турска војска претрпела „озбиљне губитке"[61].

Над Србима је у летњим месецима 1912. године извршено много зулума, од појединачних убистава, преко пљачки и паљевина кућа до насилног протеривања са имања. Такво стање је потрајало све до првог балканског рата, када су јединице Треће армије српске војске и Источног одреда црногорске војске ослободиле Косово и Метохију, октобра-новембра 1912. године.

---

59 Конзул Милан Ракић из Приштине - Министарству иностраних дела ПП Бр. 877, од 29. X/11. XI 1911.

60 На истом месту и ПП Бр. 837, од 12/25. X 1911.

61 О томе види више докумената упућених с граничних караула министру војном у току 1912.

Milovan Sekulić

SOME DETAILS ABOUT POSITION (SITUATION), GENOCIDE AND MOVING OUT EMIGRATE OF SERBS FROM TOWN OF PEĆ AND ITS SURROUNDING UNDER THE RULE OF TURKS (OTOMANS) IN LAST DECADE OF XIXth CENTURY AND FIRST DECADE OF XXth CENTURY

The area of Kosovo and Metohia was under the Otoman Empire at the end of November 1912, as a part of Kosovo region (villaet). The whole Serbian population in Peć and its surrounding, as all Serbs in Otoman Empire at that time, was in a very hard and unbearable situation (position), exerted by pressure and genocide of public authorities and, further more, with more cruelty by numerous kachaks and outlow groups, and by armed and always ready bashiboslucs (low rank of solgiers) for robbery. Going through chronology of those events, and through saved archive (file) materials, in this supplement we cite the chronicle of happenings in Peć and its surrounding since 1890 till 1912.

Богумил ХРАБАК

АРБАНАШКИ НЕКВИСЛИНШКИ РЕАКЦИОНАРИ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ ОД 1943. ДО 1944.

Поразом војске Краљевине Југославије држава је разбијена, њени поједини делови анектирани су у састав суседних држава и створена је НДХ. Косово и Метохија подељени су између Италије, Бугарске и Немачке. У сва три дела не само Срби него и Арбанаси и остали су окупирани. Арбанаси у саставу тзв. Велике Албаније стекли су полуслободу, добивши школе и администрацију на свом језику, нешто боље економске позиције, јер је ускоро настало исељавање српског становништва, а имали су и оружане формације своје националности. Фашистичка Италија није, међутим, била довољно снажна да оконча рат, те се њена пропаст назирала већ од пролећа 1943., да би првих дана септембра 1943. дошло до капитулације Италије.

Политичка диференцијација међу Арбанасима, до капитулације Италије, била је спора у редовима градског становништва, док је међу сељацима готово није ни било. Политичке последице ранијег стања, постојањем Краљевине Југославије, у редовима косовско-метохијских сељака биле су крајње негативне. Реч Југославија чак и у потпису КПЈ изазивала је одбојност арбанашких маса, па је за један летак предлагано да се помене само Комунистичка партија на Косову и Метохији[1]. Југославија је помињана само у партизанским штабовима и у заклетви (114, 115). Та околност се одражавала и на рад КПЈ, чији је утицај на арбанашке масе био сасвим мали, јер „народу није омогућено да схвати и позна комунисте", тако да ни у јесен 1942, арбанашки народ није био у стању „да разликује четнике од партизана, није у стању да оцени улогу комуниста у народноослободилачкој борби и брка их са четницима". „Он трпа у исти кош све њих, стављајући на све њих печат некадашњег реакционарног југословенског режима. Он комунизам сматра панславистичким... Због тога су масе данас ћутљиве, не знају куда ће; с једне стране сећају се и имају пред очима црну прошлост, а

1 Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа, том I, кн. 19, Београд 1969, 28. Ова ће се збирка извора наводити у основном тексту, цифром страница у загради.

с друге стране увиђају да ни са фашистичким режимом нису ништа добиле, те на тај начин осећају себе као између две ватре, а на крају - као најмање зло - пристају да воде дволичну политику са Осовином" (55). Секретар Обласног комитета КПЈ за Космет Боро Вукмировић је (25. октобра 1942) известио о арбанашким масама да су рачунале да су ослобођене и да нису хтеле да чују о ослобођењу које би им донели комунисти, поготову када су виделе у потпису ознаку КП Југославије. „Када су падали први леци, масовно су их предавали карабињерима. Али ситуација их је натјерала да мало скрену мишљење тако да када су падали леци доцније, они су све мање и мање предавали, али вазда приговор зашто ово Југославије." (157). Чак и после капитулације Италије Арбанаси су се плашили повратка старе Југославије (258).

Најпре, па чак и првих месеци 1942. арбанашке масе Космета су пружале известан ослонац италијанском окупатору, јер се „проширење поседа италијанског империјализма сматрало као национално ослобођење" (54-5). Но, видећи слабост Италијана, арбанашки националисти су већ тада рачунали са Немачком као главном снагом ревизије постојећег стања. Чак и Арбанаси комунисти су признавали да је „немогуће разговарати са најнижим масама", јер „масе гледају у Немачку" (42). То осећање су Немци користили на Косову још пре капитулације Италије, те је Милош Гилић могао известити Обласни комитет (2. августа 1943): „Код шиптарских маса је завладало потпуно неповјерење и мржња према италијанском окупатору али имају повјерења у Њемце, јер ту активно ради пета колона на челу са Бедри Пејом и Џафер Девом који су причали да ће доћи Немци и наоружати народ за борбу против Италијана" (233). Крајем 1942. и балисти и други националисти на Космету изоловали су се од Италијана; у Приштини, Гњилану и у неким другим местима растурани су и леци којима су изражавана противиталијанска осећања; таква расположења подстицали су немачки људи и немачке окупационе зоне Косова. Те тежње уочио је Обласни комитет КПЈ за Космет, али на пленуму у селу Врелу није показао никакве илузије, нити је предузимао кораке за успостављање сарадње са арбанашким националистима који су прелазили у окриље Немаца[2]. Ипак, чак и са Италијанима арбанашки сељаци су (априла 1943) наступили против партизана, те су они, опстанка ради, морали да се повлаче (206). Месни комитет КПЈ у Призрену на основу нерасположења које су изазвали италијански окупатори безразложним батињањем Призренаца ноћу 16/17. фебруара, извео је погрешан закључак да је међу арбанашким националистима настала јача политичка диференцијација, те је предлагао тешње повезивање са тим националистима. Сличну грешку учинило је руководство партијске организације К. Митровице (марта 1942) када је подржало арбанашке националисте (међу којима и балисте) када су покушали да пруже отпор

2 П. Јовићевић, Народноослободилачки одбори на Косову и Метохији и одјеци II заседања АВНОЈ-а, Војно-историјски гласник бр. 6/1963, 89-129, 100.

противу немачког довођења недићеваца у К. Митровицу не водећи рачуна да су квислинзи не само Недићеви жандарми него и постојеће оружане формације Арбанаса у италијанској окупационој зони[3].

За разлику од сељака, беговски и реакционарни кругови других структура, прихватајући идеју Велике Шћипније, рачунали су са Турском, која би спасила њихове феудалне позиције и у том смислу били су спремни да подрже и великосрпске елементе, знајући да се и они боре против НОП и победе социјализма (191, децембра 1942). Део тих беговско-агинских газда служио је владама Краљевине Југославије, чак и када су се налазиле у опозицији против њих (демократ Сефедин-бег, џемијетлије Ферхад Драга и приштински ага Иљаз Агуш, Џафер Дева), те су до извесне мере били спремни на спрегу са недићевско-дражиновским експонентима у борби против НОП-а. Том повезивању бегова и дражиноваца ишли су наруку и италијански окупатори, па су дражиновци у Пећи примили и оружје, те су у пролеће и лето четири месеца хапсили Црногорце који су пришли НОП-у (135). Чак и после капитулације Италије Фадиљ Хоџа је у чланку о Другој призренској лиги тврдио како је Џафер Дева припремио и омогућио долазак четника у Митровицу, Вучитрн и Подујево (298). Ти беговско-агински елементи који су се мање компромитовали кооперирањем са италијанским фашистима, живећи понекад у немачкој окупацијској зони, после капитулације Италије јавили су се као оснивачи тзв. Друге призренске лиге.

Уз њих су се нашли и неки великоарбанашки интелектуалци па и неки бивши арбанашки политичари у Краљевини Југославији (Бедри Пеја, бивши народни посланик из Н. Пазара, Аћиф Бљута, Тахир Зајми из Ђаковице, професори Кољ Марђини и Рецеп Краснићи, Муса Шеху и Шех Хасан из Призрена, призренски католици Лук Симон Мједа и Пјетр Вуђај, Аслан Бољетини из К. Митровице и Ћазим Блаца из Суве Реке). До оснивања Друге призренске лиге дошло је, према Тахиру Зајмију, најпре зато да се на вести о капитулацији Италије (8. септембра 1943) (1) сузбије анархија и братоубилаштво и да се (2) обезбеди међусобна повезаност и споразумевање међу разним крајевима и првацима. Не губећи у времену, требало је обезбедити власт организацијама косовских арбанашких националиста. На почетку заоштравања стања италијански краљ као владар и Албаније је 7. јула 1943. прогласио војну диктатуру која би се проширила и на анектирани део Космета. У вези с тим Тахир Зајми пише: „Док се стање заоштрава, а градови детаљно контролишу од стране војске и италијанских карабињера, број чета и одметника све се више повећавао. Ове чете су у почетку деловале самостално у ограниченим акцијама и без неке међусобне везе, а касније су успеле да ометају и паралишу целу комуникацију и војне покрете владаоца." Поред партизанских чета, неке су чете припадале барјактарима у планинском делу Космета, нарочито око Ђаковице, а било је и обичних пљачкашких група брђана од којих су неке, само изузетно, комунисти успели да као

3 Исто, 93 и 103.

добровољачке чете вежу уз своје батаљоне и одреде. Тахир Зајми, иако касније емигрант на Западу, признао је да су оснивање Друге призренске лиге омогућиле неколике мање формације немачке војске дошле из Митровице да би преузеле месну администрацију, формирајући истовремено по свим центрима своје префектуре и потпрефектуре, те аутономне извршне одборе. Немци су за свега два дана успуели да разоружају италијанску војску и да поседну депое без икаквих инцидената у главним средиштима. Ипак је дошло до погоршања стања „услед активности чета комуниста који су настојали да триковима и снагом продру и доминирају ситуацијом"[4]. Како је италијанска криза трајала неколико недеља, Немци су имали времена да се припреме да замене Италијане. НОП на Космету, међутим, није имао довољно снага да искористи насталу ситуацију, да разоружа италијанску војску и дође до потребног наоружања како би образовао своје веће јединице[5].

Успостављањем елементарног реда који су обезбедиле немачке јединице из окупиране Србије, било је могуће 11. септембра скупити у Призрену групу арбанашких националиста (Џафер Дева, Муса Шеху, Шех Хасан, Аслан Бољетини, Тахир Зајми, Лук Симон Мједа, Ћазим Блаца, Пјетр Вуђај). На њиховом састанку је разматрана војна ситуација и потреба предузимања хитних мера. То саветовање је обухватило: „а) Сазивање једне опште народне скупштине са духом и душом Призренске лиге, на којој да буду представљени сви предели Косова, Дебра, Струге, Туза и Улциња, преко изабраних делегата од стране народа; б) док се не оснује и одреди једно врховно руководство на заједничком заседању, а да би се одржали ред и мир у масама као и да одговоре текућим пословима које намећу околности и интереси домовине, отварати аутономно-извршне одборе; ц) задатак је извршног одбора Призрена да припреми заседање скупштине које би се одржало не касније од 16. септембра 1943." И поред прекида телефонских веза, неуредног функционисања друмског саобраћаја и планинског терена који је већ био покривен снегом, делегати су изабрани и у удаљеном Дебру, Тетову, Гостивару и Струги, те су стигли у Призрен на отварање заседања[6].

У присуству више хиљада грађана и сељака из разних крајева, заседање је 16. септембра отворио Муса Шеху, који је укратко објаснио разлоге да се сазове саветовање. Као руководиоци скупштинског сазива изабрани су: Муса Шеху (председник), Аћиф Бљута (потпредседник), Бедри Ђинај (секретар) и Рецеп Краснићи (члан). Пошто је образована комисија која је прегледала овлашћења делегата, прихваћен је дневни ред који је предложио припремни одбор: 1) Дискусија о изјављеној вољи народа за уједињење крајева Косова, Дебра, Струге, Улциња и Туза као интегралних делова Албаније; 2) Уједињење са мајком Албанијом крајева К. Митровице, Вучитрна, Подујева

---

4 Т. Зајми, Друга призренска лига и херојска борба народа за одбрану Косова, Bruxellese 1964, 11-12 (превода).

5 П. Јовићевић, н. н., 110.

6 Т. Зајми, 12-14 (превода).

и Н. Пазара, који се налази под владавином немачке војске а под администрацијом српске државе; 3) Политичка и војна организација народа и припрема одбране етничких граница; 4) Стварање једног извршног органа или централног комитета са седиштем у Призрену и поткомитета у свим центрима ослобођених територија да би се дала потребна активност у руковођењу и одбрани земље; 5) Израда и усвајање једног статута националне организације „Друге призренске лиге"; 6) Процедура које ће се придржавати одбори представника појединих крајева на Косову, Дебру, Струги, Улцињу и Тузи у вези са националном скупштином у Тирани[7].

Трећег дана саборовања (18. септембра) пристигли су и делегати из Тиране, изабрани од Косовара који су се од 1913. године настанили у Албанији (Рецеп Митровица, Бедри Пеја, Џафер Дева и Ђељаљ Митровица у друштву књижевника Масхара Сопоти). У вези са 4. тачком саборског реда, изабрани су у ЦК Лиге са функцијом врховног руководства националног покрета за одбрану Косова Рецеп Митровица (председник), Муса Шеху (потпредседник), Кољ Марђини (потпредседник), Шех Хасани, Аслан Бољетини, Тахир Зајми и Ћазим Блаца (чланови). Заседање је у великој мери иницирало избор и формирање националне скупштине у Тирани. Рад саветовања је закључен 21. септембра потписивањем донесених одлука од 42 делегата (Масхар Сопоти из Тиране прихваћен је као делегат од скупштине). Из Македоније је било седам делегата, из Горе један, из Санџака двојица (од којих Хасан Зведић Муслиман из Сјенице), из Тиране и осталих крајева Албаније седам, из Плава, Гусиња и Рожаја двојица, док су остали делегати били мање са Косова а више из Метохије. Статут организације имао је 22 члана, а потврђен је од Врховног савета албанске државе 14. марта 1944. у Тирани[8].

О призренском конгресу и циљевима Лиге (као пете колоне) већ октобра 1943. писао је Фадил Хоџа. Он је тој господи, за коју не постоје отаџбина и народни интереси него „само интереси кесе и њиховог ненаситог трбуха", прикључио и Иљаза Агушија и Тахира Колђинија, којих нема у списковима делегата; истина, за Агушија и Колђинија је напоменуто да су се „сакрили иза плота и доштаптавају им". Речено је да је Лига помогнута од првака „Бали комбтара" из Албаније и од Гестапоа са терена. Хоџа је посебно нагласио Лигин „прљав империјализам" јер је својатала и Рашку (Нови Пазар није поменут), Врање, Велес и Арту, а било је „таквих излапелих типова који кажу 'Од Београда до Цариграда'" (296-300)[9].

---

7 Исто, 14-15.

8 Исто, 15-25.

9 Генерал-пуковник Саво Дрљевић (1944-45, као пуковник, комесар Војне војне управе на Косову) у једном, чињеницама недовољно поткрепљеном осврту на Другу призренску лигу, на њено чело ставио је неког „Исмета Криезиу", кога нема ни у списку а камоли у попису руководстава Лиге, али ни међу седам забележених чланова беговске породице Криезиу који су учествовали у тадашњим војним и политичким збивањима (С. Дрљевић, Контрареволуција на Косову и Метохији - завођење војне управе фебруара 1945. године,

Другу призренску лигу сачињавали су пронемачки елементи, те им нису пришли познатији балисти који су се сувише експонирали са италијанским фашистима. Иако је Лига, као и „Бали комбтар" била квислиншка организација, ипак је у њој било људи који нису ушли у окупаторске органе власти, па су, иако незнатна мањина у Лиги, представљали неку врсту неквислиншких реакционарних националиста. Лиги нису пришли пробритански прваци, они из промасонских кругова (беговска породица Криезиу), као и неки троцкисти. Породица Криезиу послала је у Лигу као свог предтавника сао Сулејмана Криезиуа.

Чак и у групи политичких људи који су се држали по страни, а који су обично називани националистима или иредентистима (иако су сви они били националисти!) било је људи који су се повезали са представницима управног апарата, ако не са немачким окупатором онда са арбанашким квислиншким функционерима. У Призрену, средишту основане Лиге, у другој половини децембра 1943, неки млађи националисти имали су састанак са заповедником арбанашке жандармерије. Командант им је рекао да млади треба да слушају њих старије, а не обрнуто, да старији буду оруђе младих. Међу тим млађим налазио се и Џавид Нимани (из НОП-а). Командант је изјавио да је једне раније ноћи имао састанак са неким националистима, што је Нимани протумачио као састанак са Тахиром Зајмијем и комп. из Друге призренске лиге. Префект (окружни начелник) у Призрену био је балиста, али се називао поштеним балистом, настојећи да остане неупрљан и покушавајући да не дозволи да дође до оног што је учинио Џафер Дева; њега је врло добро познавао Мехмед Хоџа, председник Обласног народног одбора Космета, раније и сам представник окупацијског управног апарата (369). Припадници НОП-а у Призрену су се тада повезали са неким поштеним мештанима код којих је стално постојала сумња да ће на Космету поново завладати Југославија; с ким год да се од људи из НОП-а сретну, они су тражили да им се каже да се НОП бори за присаједињење Космета Албанији. Таква веза није била здрава те је мало људи могло, осим омладине, бити везано за линију НОП-а. Националисти у Призрену који нису сарађивали са НОП-ом, крајем 1943. трудили су се да формирају своје активе, насупрот Али Хајдарију, Решиду Карјагдију, Шах Хасану (Лига) и друштву који су са неколико сеоских првака покушавали да створе један блок са Немцима да би се борили против НОП-а. Ти националисти су почели да продиру и међу омладину па и да у народу купе новчане прилоге и тако учврсте и легализују своју организацију. Њихов експонент код призренске омладине био је 19-годишњи Салих Жури и радник-техничар Јусуф Налбани (29 година) који је имао прилично утицаја међу својим вршњацима. Од одраслих ту је био Муса Шеху из Друге призренске лиге са друговима. Џавид Нимани није био сигуран да ли том дружином руководи англофил Сулејман Риза са својом скупином или неко други. У један од актива те групације НОП

Историјски записи (Титоград), бр. 4/1966, 182-4, 185.

је убацио своје људе. Главна парола групе била је стара (и Лигина): „Организовати се у циљу спасавања Косова, да сутра оно не буде окупирано од Срба". Борбу против окупатора они су поминьали само реда ради (368). Тзв. националисти су били и трансмисија мање компромитованих људи Друге призренске лиге. Лига је била мање балистичка а више зогистичка („Легалитет"), уколико није била потпуно у власти Гестапоа. Неки националисти резервисти и тзв. предвојници поздрављали су се на зогистички начин, што су Немци толерисали, настојећи да појачају Гестапо, преко кога су контролисали арбанашке националисте. Немци су дозволили да међу призренске Србе дођу и неки недићевци преобучени у немачку униформу (уколико није реч о банатским Немцима који су добро говорили српски!), како би ступили у додир са призренским Србима и усмерили их против НОП-а (369). Преко Друге призренске лиге Немци су успели да велики део косметских националиста уврсте у свој „Рецимент Косова", којим су управљали Џафер Дева и Аслан Бољетини, и чија је војна формација починила злочине не само на Космету, него и против партизана у Албанији[10].

Ђаковичка Малесија и Љума избацивале су пљачкашке чете септембра 1943. према Ђаковици и суседним насељима. У обуздавању њихових отимачких страсти ангажовали су се не само представници НОП-а него и припадници Друге призренске лиге. Џафер Дева и префект из Кукса, на пример, састали су се са главарима Љуме да би ове склонили да вежу бесу са Призреном, како не би пленили и како у својој средини не би трпели комунисте; старешине родова су приметиле да не могу прихватити другу предложену тачку наводећи да су комунисти и житељи Љуме, те ако се на њих окрене пушка, заметнуће се проливање крви у оквиру племена. Пре доласка партизанске чете у Ђаковицу, а приликом мобилизације људи из Малесије, партизани су доста радили на томе да се маса убеди у то да циљ партизанске борбе није пљачка народне имовине него једино истеривање окупатора. У томе се успело те се није појавио ниједан случај пљачке у Ђаковици, сем што је поједено грожђе на ђаковачком брду Чабрату. После уласка партизана у варош, дошло је безброј комита-качака који су очекивали отимачину и плен, но њима партизани нису командовали (281).

Политику коју су комунисти Метохије и Косова водили последњих месеци 1943. секретар Обласног (Покрајинског) комитета Павле Јовићевић је тачно оценио у писму Светозару Вукмановићу Темпу (12. јануара 1944) као: „да смо се слизали на линију Бали комбтара и расположења маса" (383). Активност балиста била је веома жива и успешна не само захваљујући ослону на немачког окупатора него и благодарећи сарадњи са енглеским официрима који су одлазили код свих истакнутијих реакционара (385). Брига чланова британских војних мисија није се толико састојала у томе да се покрет отпора наоружа, колико да се остваре програмске тачке британских интереса.

10 П. Јовићевић, н. н., 116-19.

Официри нису били сви једнаки, тако да су нека двојица која су на Косово стигла са радио-станицом била много приступачнија него они раније (352). Политички комесар батаљона „Бајрам Цури" јавио је Обласном (окружном) комитету за Метохију (22. децембра 1943) да „долазак Енглеза јесте за нас и штетан и користан; на пример, мајор је реакционаран, и прети опасност да ова ситуација одведе нас ка ономе што је задесило Дебар; капетан сам каже да има друге тенденције" (372). Држање и рад британских официра били су такви да је о томе морао командант Главног штаба НОВ и ПО Космета (Фадил Хоџа) јавити не само својој вишој команди но и Главном штабу Албаније. Хоџа је поручивао: „Обавештавамо вас да њихово држање нимало није у складу са антифашистичком борбом коју данас воде слободољубиви и напредни народи. Они се састају са свакојаким реакционарима и сарађују са њима. Они су дотле отишли да су разговарали са издајником Кољом Миракајем. Уз помоћ издајника Казазија, он је за новац уписао људе, за по један наполеон дневно, тј. уписује све оне који су до јуче били продати италијанској фашистичкој милицији и који данас с једне стране примају новац од њих, а с друге стране тесно сарађују са немачким окупатором". (391). Односи с Енглезима чак и по одредима нису били узорни, на пример у Малесијском одреду. Тек средином јануара 1944. те релације су побољшане и тада је капетан из Каира добио поруку да се у потпуности стави на располагање Главном штабу за Космет (403). Но одмах затим, крајем јануара на Космет је стигло 12 енглеских официра који су били антикомунисти и који су се, вршљајући, повезивали са најреакционарнијим елементима; они су се стварно налазили на два сата хода преко границе, али су деловали и повезивали се и на терену Метохије; били су смештени у селу Бериши код Тропоје. Обласни комитет КПЈ за Космет захтевао је материјалну помоћ савезника, а официри су дошли због интенција своје владе и радили су сасвим друго. Оно што би стизало авионима, давали су разним типовима које су везивали за себе (422) и тако наоружавали неквислиншке реакционаре. У пратњи мајора Кемпа, примерице, који је обишао целу пограничну регију, било је више наоружаних људи па и таквих који су били из Плава и Андријевице (424-5). Велики део материјала који је био намењен Главном штабу Космета је просто „нестајао", па је испарило и 1000 фунти стерлинга које је носио са собом капетан из Каира. Трећег фебруара у Главни штаб Космета дошао је енглески мајор у пратњи капетана Халита Казазија и 25 других балиста, доневши, од материјала које су савезнички аероплани избацили партизанима, само једну пушку (427). Британци су се трудили да својим присуством у „Бали комбтару" уклоне компромитоване сараднике окупатора а да остало чланство врате на линију савезничке борбе, а у ствари да повећају број нечланова НОП-а, тј. неквислиншких реакционара (427). Кад је поменути капетан позвао на разговор заповедника Малесијског одреда НОП-а, овај му је саопштио да су он и Мехмед Хоџа већ доста разговарали с њим и да је на дневном реду не даље разговарање, него извршавање преузетих обавеза. На то је капетан послао једног Енглеза да се састане са

куририма мајора Нила на брегу изнад Белог Дрима, како би капетановим људима био предат новац (434-5), али не и наоружање.

У Ђаковичкој Малесији првих недеља 1944. постојале су неке групе које су тобоже водиле борбу против окупатора, као што је било и појединих зогиста који су покушали да вршљају међу покретљивим брђанима. С тим у вези писао је (22. јануара) Фадил Хоџа штабу Малесијског одреда да појача будност: „Камо те среће да се Немци налазе у близини Вау и Дардес. Прво, што би они уплашили неке реакционаре који тамо тобоже оперишу против окупатора, а друго што бисмо - ако бисмо на време предузели потребне мере - могли да их потпуно уништимо (...) Што се тиче народа Малесије, ствари стоје добро. На последњем скупу сви Краснићани, без изузетка, имали су добро држање у погледу партизанске ствари. Једино су људи Бинака (поз-натог зогисте) имали реакционаран став (...) Формирана је једна комисија која ће да се састане кроз неколико дана са циљем да обезбеди да у Малесији не дође до трзавица. У овој комисији су Рам Муја, Јах Салими, Јусуф Ђуја, Адем Хоџа и други." (396).

О стању у Ђаковичкој Малесији у другој половини јануара 1944. и о држању „реакције" обавестио је Обласни комитет КПЈ за Космет Имер Пуља. Реакционари Тахир Хоџа и Селим Гаши провоцирали су (19. јануара) један скуп свих главара Малесије. Основни циљ састанка био је „отерати странце из Малесије и спровести неко формално јединство". Ти планови реак-ционара против партизана пропали су као и раније. Од главара добро се држао Салих Мани и још неки. Поред главара били су присутни и њихови синови, који су заговарали прогресивно становиште. „Бали комбтар" није поменут ниједном, али је Зенун Алија из породице Муљ Османај предложио да се Малесија уједини као присталица зогиста. Велики део присутних се томе супротставио. На крају скуп се разишао закључивши да се формира једна комисија у којој би суделовала по два представника из сваког фиса, како би се отклонили неспоразуми који би се могли јавити између фисова. Од краја 1943. у Ђаковичкој Малесији зогисти су отпочели извесну активност. Зогистички мајор и оснивач странке „Легалитета" Абаз Купи упутио је писмо већем делу малесијских првака. Од оснивања „Легалитета" добар део људи старог политичког мишљења који су припадали „Бали комбтару" пришао је партији која се борила за повратак екс краља Зогуа на арбанашки престо. Наступ зогиста довео је на власт владу Мехди Фрашерија, па се очекивао разлаз „Бали комбтара" и његово сливање у организацију „Легалитета", која би, као пробританска, постала једина снага која би се могла супротставити НОП-у. Најпознатији зогисти у Ђаковичкој Малесији биле су породице Алије Бинакуа и Зенуна Алије (403-4).

Занимљиво је да је шовинистичка мржња била највећа у италијанској окупационој зони, где је арбанашка већина била најизразитија, док је ње било мање у немачкој окупацијској зони (са рудником Трепчом) (414), а мања је била и у бугарском окупационом подручју, где су Арбанаси читали пре на српском него на арбанашком језику. На бившем италијанском окупационом

делу арбанашке масе су (јануара 1944) увиђале да ће и Немачка изгубити рат, и они су то жалили, страхујући од освете за учињена недела разбојничких банди. Да би ту бојазан уклонили и спречили да се арбанашке масе приближе НОП-у, немачки окупатори су предузели насилно исељавање Срба са Косова, у првом реду колониста (415). Кад се првих недеља 1944. у Албанији осетио јачи притисак НОП-а, компромитовани балисти су се почели насељавати на Космету, где је окупаторски режим био чвршћи и сигурнији него у Шћипнији. Такви пресељеници на Косову нису могли нарочито политички деловати јер их је свет држао немачким фаворитима и слугама; они су чак партизански покрет у Албанији приказивали као југословенско дело, као војно-политичку тенденцију коју одређује Тито. Знатно убрзање политичких збивања од почетка 1944. утицало је да су се грађански политички људи у Метохији јасније опредељивали - обично за Зогуа или за тзв. иредентистичку струју. Зогисте су представљали официри, чиновници и други чији је положај зависио од арбанашке квислиншке државе. Са грађанског становишта најпозитивнији су били иредентисти које је у Метохији водио адвокат Сулејман Риза, англофил, који није сарађивао са окупатором, али је противу Немаца био само на речима, док је у свакодневном раду био против сарадње са НОП-ом (416). Народ око Ђаковице почетком 1944. није био за НОП, тако да је заједно са милицијом напао Фадила Хоџу (417). Долазак два батаљона које је Главни штаб НОВ Албаније упутио у Метохију није много изменио стање. Поред тога, борци Скадарског батаљона били су без икаквог борачког искуства, тако да је било мало игледа да ће се моћи одржати око Ђаковице, јер је „реакција" успела да народ загреје и против партизана из Албаније (421-2). На Космету је окупатор дозволио сваком Арбанасу да јавно носи оружје, те су се партизански одреди морали сукобљавати с народом на сваком кораку. Тако је било чак и даље на истоку, на пример код Гњилана, где је чета од 30 Арбанаса била опкољена за најкраће време од неколико хиљада Шиптара (422). У најарбанашкијем делу Косова, у Качанику, није било никаквих герилских групица, па ни илегалаца којих је било у свим косовским варошким насељима.

Месни комитет КПЈ за Пећ тачно је распоредио „издајничке" струје у Пећи средином фебруара 1944. Међу руководиоцима „Бали комбтара" (Харис Танаћи, Хасан и Теуфик Беголи) било је спорова око војног ангажовања против НОП-а, у чији успех није била убеђена већина балиста, осећајући да у народу све више губе утицај и углед. Странка „Легалитета" узела је маха међу официрима; њима је припадао и један адвокат, а од бегова Ђерим Беголи (Махмутбеговић). Овај је био и члан Друге призренске лиге, чији су главни активисти у Пећи били Нециб Баша (политичар из времена старе Југославије који је добро стајао са Београдом), Бедри Пејани, Бајрам Гаши, а подржавао их је и Теуфик Беголи. Они су били доста утицајни у околини Пећи. У својим прогласима опоминьали су Арбанасе да партизани хоће да Косово поново ставе под Југославију, а Србима су говорили да ће им партизани донети несрећу, те боље да буду уз Лигу, која ће им дати сва права само ако остану

мирни. Партија иредентиста (чији је шеф на Косову био Шефћет Шупи) није имала чланства у Пећи. Пету скупину чиниле су групе око Гестапоа, чији су главни сарадници у Пећи били Рифат и Џеват Беголи, Сефедин-бег, Исљам Табаку, Џељ Кастрати (истовремено и привржeник „Бали комбтара"); са њима су сарађивали Шаћир Малуши и Јонуз Белегу, који је имао веза и са пећким четницима. Већина првака у свих пет групација била је уз Другу призренску лигу и није одбијала сарадњу са тајном немачком полицијом (436-7).

Посебну групацију представљали су племенски барјактари. Руководиоци НОП-а су се (почетком октобра 1943) завадили са дебарским барјактарима. Ти главари су неко време одржавали везе са НОП-ом, но у збивањима насталим после капитулације Италије показали су се колебљивим и напустили су сарадњу са партизанима. Руководиоци НОП-а су их затим отерали из Дебра и Пешкопеје и са њима се нашли на ратној нози (276). Најугледнији барјактар северно од Дебра био је бивши зогистички официр (који је пола деценије провео у Југославији пошто је побегао од краља Зогуа) Мухарем Бајрактари. Он је учествовао са партизанском четом и народом Љуме у опкољавању Италијана и у борби с њима, јер су одбили да предају оружје. Немци су затим кренули у помоћ опкољеним Италијанима, али су их партизани сачекали и натерали у бекство; Италијани су ипак разоружани, имајући, као и Немци, доста убијених официра (326). Мухарем Бајрактари све до италијанске окупације није хтео да се бори ни против кога[11]. У Дебру су се мало касније Немцима придружили балисти. Причало се (крајем новембра) да је Цен Елези, барјактар из Пешкопеје, водио борбу с Немцима у Слови. Мухарем Бајрактари није био присталица „Бали комбтара", али је (око 1. децембра) агитовао против партизана, но само ако у његовој близини није било бораца НОП-а. Он је био типичан представник неквислиншке „реакције", за кога је Фадил Хоџа говорио да он међу Арбанасима спроводи кунктаторску четничку политику (343).

Сличну политику спроводио је и англофил Сулејман Риза, који је припадао иредентистичкој организацији: био је против окупатора, али и против југословенске превласти. У разговору са Џавидом Ниманијем и Мехмедом Хоџом предлагао је оснивање једног одбора који би водио иредентистичку политику и звао би се „Јединство - ослобођење, против југословенске доминације". Космет је издвајао као питање за себе, на окупатора је гледао као на освајача, али му је поглед више запињао о југословенско господарење (336). Џавид Нимани је о њему писао да очекује одговор поводом свог разговора са М. Хоџом; и Нимани је од Обласног комитета очекивао смернице „докле достиже сарадња са њим". Око 1. децембра 1943. иредентисти нису имали другог излаза него да се повежу са НОП-ом. То је отворено рекао Ејуп Бинаку. То је био смер који је показао и Сулејман Риза у разговору са руководиоцима НОП-а. Исмет Шаћири Стапи

11 E. Hoxha, Les menеés anglo-américaines en Albanie (Souvenirs), Тирана 1982, 26-8.

наложио је Ниманију да може сарађивати са Ризом, али да је потребно о томе имати и мишљење Обласног (Покрајинског) комитета за Космет (341-2). Нимани се, међутим, до последње декаде децембра устезао, јер партијски комитет за Метохију није одговорио о ономе о чему су разговарали у Призрену. Нимани није био сигуран „да се са њима нећемо моћи сложити" (368). Крајем јануара 1944. Павле Јовићевић, секретар Обласног (Покрајинског) комитета за Космет, дао је следећу карактеристику: „Покрет иредентиста је најпозитивнији од свих других струја, али за нас је најопаснији, јер на његовом челу стоји адвокат Сулејман Риза, који није сарађивао са окупатором. Он је тобоже за борбу против окупатора, али само на ријечима. Ми смо са њим неколико пута дошли у контакт, али све залуду, јер иако постављамо ствари на основу ‚Атланске повеље', ипак ништа нијесмо могли учинити. Он је против сарадње са НОВЈ и ПОЈ, а такође каже да неће да се веже ни са КП и НОВ Шипније. Он хоће неку самосталност још сада. Он хоће још данас да се Космет одвоји од Југославије. И поред оваквог његовог става и узалудних разговора, ми и даље одржавамо са њим везу, јер има велики утицај. У једном разговору изјаснио се да зна за карактер данашње борбе у Југославији, и било је изгледа да ћемо се сложити можда по свим питањима, да би он пристао на формирање чета, али скорашњи његов контакт са енглеским официрима одбацио га је од нас још даље, јер су ови енглески официри врло реакционарни" (416-7).

Англофил је био и Емруш Мифтар. Кад су партизани после капитулације Италије ушли у Ђаковицу, позвали су Емруша на разговор. Његово држање је било неисправно. У Тирани је разговарао са др Имером Дишницом и с једним другом из прокомунистичке групе „Зјари" (који је ујесен 1943. пристао уз НОП); закључио је да тамо нема места за њега док се не споразуме с партизанима на Космету. Њему су у разговору изнели његове грешке и саопштили да је недисциплинован, авантуриста; он је ћутећи прихватио критику и изјавио „да је спреман да ради све што му ми кажемо". Рекао је да има до 20 људи који хоће да се боре против фашизма, да има 5-6 пушака, 2 пушкомитраљеза (који су лична својина), 2 сандука муниције и неколико бомби. Речено му је да одмах сакупи своје људе, раздели им оружје и дође у партизански одред, а не да луња (289). Емруш је (пре почетка децембра) са 15 наоружаних људи са једним партизанским водичем отишао за базу Обласног комитета (341). Већ прве недеље децембра установљено је да Мифтар има симпатизера међу људима који раде за Гестапо. Шабан Баша, који је за Емруша прикупљао по пећкој чаршији новац као помоћ за арбанашке борце, доведен је у опасност да буде хапшен; то му је јавио шпијун Сејфи, те се Шабан уклонио (350). Емрушева братаница се изговорила да је код Емруша долазио префект и да се Емруш с њим стално дописује (350-1). За сто Арбанаса (и неколико жена и девојака) које је требало ухапсити, само је Емруш знао да су те жене повезане са покретом. Емруша су неки проценили као сасвим безазленог, а неки су били спремни да га увуку у рад НОП-а; међутим, он је увукао људе у НОП, које је затим увео у шпијунске

спискове. Месни комитет КПЈ за Пећ га је означио у својој „црвеној копији" „као најпрепреденијег и уз то најзверскијег агента злогласног Интелиџенс сервиса, и према томе, као нашег непријатеља, за сада, број 1." (351). Поред Емруша је почетком априла 1944. било Енглеза (490). После тога је потпуно изневерио споразум, те је осуђен и стрељан као издајник (289).

Један сличан сапутник НОП-а, који није могао да изађе на прави пут, био је хоџа Рам Муја. Он је окупио око себе једну групу брђана из Ђаковичке Малесије који су били против окупатора и дружили су се са партизанима, али су остали на својим националистичким позицијама (257). Средином октобра 1943. Раму је постављено да мора радити онако како му нареди штаб и да не сме ништа предузимати без споразума са политичким комесаром, односно штабом. Његова чета важила је као добровољачка и имала је три машинке. Тада је са одредом „Бајрам Цури" пошао у Плав и Гусиње по налогу Ивана Милутиновића из Црне Горе (287). Већина од његових 15 људи дошла је у чету да нађе прилике за пљачку. Сам Рам био је „човек елемента, амбициозан, бирократа", „ради због личних интереса а не народних, на ријечима прихвата линију НОБ, али дјела његова и рад су супротни". У његовој чети био је политички комесар Скадранин Фахри Мустафа, који због самовољног Рамовог држања ништа позитивно није могао учинити у четици. Рам је проглас НОП-а Албаније (који је позивао народ на устанак) умножио и на сваки примерак ставио је: оверава „Рам Муја хоџа, својеручно", и тако је летке делио народу у Ђаковичкој Малесији. Осим тога растурио је проглас у своје лично име. У Малесији и Ђаковици тражио је писмима новац од људи, слао је писма и делегације на разне стране ради личних циљева, па и „Бали комбтару", Мухарему Бајрактару и другима и од њих је примао поруке. Говорио је „да сам Мухарем и остали траже везу с њим" (280-1). Новембра 1943. још је постојала четица Рама Мује (326). Крајем јануара 1944. од Рама се одвојила већина другова те се повезала са партизанима. Остало је да се види какво ће држање имати усамљени Рам (412). Најзад је Главни штаб НОВ и ПО Космета морао да се обрачуна с њим (257).

После капитулације Италије образоване су и друге четице, од којих је НОП неке покушао да привуче себи. У последњој декади октобра разговарано је и са сином познатог националисте Садика Раме из села Ђурђевика, коме је понуђену да сам скупи чету или да без дружине приђе НОП-у, који би га узео за штаб зоне. Такође је требало позвати и Хајрулаха Ишмија, да и он дође у штаб, да буде са Исметом Шаћиријем Стапијем (294). Они се касније не помињу у сачуваним документима, те треба закључити да нису прихватили понуду.

Широки народни слојеви у Ђаковици непосредно после капитулације Италије отишли су на страну реакционара, мада је више уздигнутијих комуниста убеђивало варошане да циљ партизана није пљачка и да треба образовати народноослободилачке одборе који би дочекали чете не као харамије него као родољубиве борце. Варошани су више веровали реакционарима, који су им обећали да ће успоставити ред и поредак (281).

Партизанима је сметало што је истовремено из Малесије кренула и буџица брђана који су плаћкали.

Од посебног су научног интереса везе НОП-а са познатим беговским родом Криезиу (Црноглавићи) из Ђаковице. Њихов најстарији члан у међуратном раздобљу, Цена-бег, прешао је са Зогуом 1924. године из Југославије у Албанију и подржао га у освајању власти, остајући човек Београда. Потом је заузимао високе државне положаје, па је после неког времена упућен за арбанашког посланика у Праг. Ту је убијен од неидентификованог лица, али се у многим круговима сматрало да је иницијатор ликвидације био Зогу. Остали чланови рода сарађивали су са Београдом. НОП је Криезиуе под српским називом (Црноглавићи) поменуо у чланку *Гласа народа* (20. септембра 1942) уз бегове из породице Беголи и друге као политичаре који су служили и југословенску краљевску владу и окупатора (153). Док су Беголи и друге аге и бегови и касније помињани као фашистичке слуге, Криезиуи нису (202), осим 1. новембра 1942, кад су набројани народни непријатељи и непријатељеви лижисахани (174). Нису забележени ни као „друга струја", тј. као реакционари који нису отворено ступили у службу окупатора (156, 172, 241).

Стање се променило у односима НОП-а и бегова Криезиу после капитулације Италије. Хасан Криезиу није пристао да уђе у штаб II (метохијске) оперативне зоне, „али чим дође Џевдет Дода, ако за то не нађемо згоднију личност - стајало је у извештају делегата Обласног комитета Милоша Гилића - њега ћемо за команданта" (257). Командант ипак није постао. Исти Гилић је писао Светозару Вукмановићу Темпу да се писмено јави Масару Криезиу, „указујући му на стиуацију и потребу борбе" (263). Сахит Криезиу је (у позну јесен 1943) рекао људима НОП-а за балисту Ејупа Бинакуа и за врло познатог Бедрија Пеју (Друга призренска лига) и Дина Чичу да су „политиканти" (337). Човек југословенског двора и влада није хтео да се сведе на окупаторско трчкарало; као представници елите свакако су припадали промасонском кругу, а тој врсти људи ипак није одговарала фашистичка идеологија и тоталитарна пракса, мада нису били пријатељи комунизма, те нису били ни комитетске потркуше. Исмет Шаћири Стапи у извештају Обласном комитету за Космет (3. децембра 1943) записао је: „Ни Џеват ни Хасан (обојица Криезиуи) нису мрднули с места. Изгледа да им се свиђа овај господски живот". Отишао је к њима и рекао им је да је неопходан њихов долазак на разговор у Обласни комитет (342). Нису пошли. Имер Пуља је (22. јануара 1944) молио Обласни комитет да му јави „какве односе имате са националистима, а нарочито са Хасаном Криезијем" (404). Из прве половине фебруара помиње се неко писмо Сахита Криезиуа у штабу Малесијског одреда, које је после чекања од свега једног дана послато Главном штабу Космета (435). Сахит је у коверти вратио прогласе о Абасу Купију, шефу „Легалитета", вероватно зато што се с њима није сложио (436).

Познато је да је на самом прелазу из 1943. у 1944. годину одржана конференција изабраних представника народне власти са Космета у

брђанском селу Бујану (на арбанашкој територији), на којој су донесене познате одлуке о будућности Космета у склопу Албаније. О том националистичком иступу косметских комуниста Арбанаса обично се говори као о негативном одговору на одлуке II заседања АВНОЈ-а. То је била „кореспонденција" и чисто међуарбанашка, противстав заседању Друге призренске лиге септембра 1943. Још пре поменуте конференције било је више „грешака" које су ишле за тим да се обезбеди континуирана албанизација Космета. Нарочито после капитулације Италије, када су и реакционарни политичари из Албаније прелазили на Космет као на сигурнији терен (253), дошао је до изражаја толерантан и либералан став комуниста Арбанаса према националистима, да би се лакше осигурала макар делимична сецесија. Метохија је издвојена као посебна организациона област (пре 26. септембра 1943); формиране су посебне ћелије комуниста Арбанаса у неким местима „услед специфичних ралога", да се лакше оствари и сама конференција у Бујану; на VI покрајинском саветовању КПЈ за Космет (3-5. XI 1943) исправљен је „секташки" став према арбанашким националистима на претходном саветовању. Бујанска конференција је брижљиво и дуже времена припремана и намештана. Конференција је ударена на велика звона још октобра 1943. у чланку Фадила Хоџе у листу *Слобода* о циљевима пете колоне и о Призренском конгресу (299). Ту је речено: „Народи Косова и Метохије створиће конференцију (Лигу) можда не у Призрену, која ће имати већу важност него она 1878. г. Сазваће конференцију али не инспирисану и чувану од гестаповских бајонета, него гоњени дубоким осећајем љубави за слободом и брањену јуначким оружјем наших бораца Народноослободилачке војске. То ће бити истинска конференција нашег народа, која ће нам осигурати слободу и потпуну независност. То ће бити сјутрашња власт". (299). Албански партизански батаљон „Прљат Рецеп", упућен у Малесију, не само што је дејствовао заједно са косметским батаљоном „Бајрам Цури", што је било у реду, него је заједно с њим преформиран два-три дана после бујанске конференције у Малесијски одред (303), коме се, као мешовитом није знала припадност (у државно-правном смислу). „База", тј. безбедно место за конференцију обезбеђено је још у првој половини новембра (304), када се на Косову још ништа није знало о сазивању АВНОЈ-а. У једној директиви је речено: „Са националистима у Призрену требало је разговарати на линији (...) не приказујући се као левичар, већ еластично" (336). У Призрену су „млади" ишли на разговор и са окружним командантом жандармерије, покушавајући да га претворе у своје оруђе (369). Непосредно пре конференције програм рада који је остварен на састанку тек образоване ћелијице КПЈ у Ђаковичкој Малесији био је: 1) Спољна политика од Првог светског рата, 2) Историја Албаније од 1912. године па наовамо (372). Бујанска конференција је „учинила доста утисака и то је био разлог што је отпочела реакција да се организује на Космету" (456). На Бујанску конференцију осврнуо се комесар I косметске бригаде Мита Миљковић (26. јула 1944) у писму секретару Обласног комитета за Космет Павлу Јовићевићу констатујући: „Моје

је мишљење да формулације у резолуцији постављају могућност одцепљења Косова и Метохије од Југославије" (600). Није искључено да је због тих формулација и секретар Обласног комитета Јовићевић тако дуго остао у Црној Гори, ваљда да не прими даље одговорности за рад који је кренуо у одређеном правцу[12].

Пред пролеће 1944. сви политички чиниоци расуђивали су о својој политичкој оријентацији, јер је било јасно да ће та година бити преломна за збивања на Космету. Опет се постављало питање куда ће се окренути широки арбанашки редови а куда уздигнутији појединци. И даље су постојале велике тешкоће у повезивању Арбанаса на Косову и Метохији са НОП-ом, јер је на њих и даље имала изузетно јак утицај уједињена националистичка „реакција" са својим унионистичким девизама. Арбанашки народ под појмом Срба подразумевао је повратак на стање пре априла 1941, на освету због збивања за време окупације, дакле на клање и угњетавање којег су се радо отарасили. Можда и због горње психозе, партијске организације из својеврсног опортунизма нису у потребној мери развијале рад међу Србима мештанима, тако да су и они били такође удаљени од КПЈ, мада су лако усвајали партијску линију. Ни СКОЈ није имао успеха да успостави стабилније везе са арбанашком омладином, Искуство је показало да Арбанаси лакше улазе и у борбе с окупатором него што прихватају јединство са Словенима, према којима су били сасвим неповерљиви и надаље. То су користили арбанашки реакционари, који су свом народу говорили да му опасност не долази од окупатора, чија је власт само привремена на Космету, него од Срба. Тај утицај реакционара био је велики, већи и од успеха који су партизани постизали у средњој па и у северној Албанији. Због тога није постигнут иоле значајнији ефекат од боравка неких партизана из Албаније у Метохији. Чак ни све лошији општи положај Немачке није имао пресуднији одраз на држање косметских Арбанаса на почетку пролећа 1944. године (439-43). На Космету су се, примерице, проносиле вести да се арбанашки партизански заповедник Муслим Пеза (некомуниста) предао, што је, као неистину, оспоравала КПЈ на Космету; томе је додавано да ће као преобраћени националиста доћи на Косово да нападне недићевце и дражиновце (457). Арбанашке масе на Космету нису биле у стању да схвате ослободилачку улогу НОВЈ, јер су окупатор и национална реакција у исти кош трпали партизане и четнике, Дражу, Недића и Тита (495). О томе је Сахит Бакали Јакупи (13. априла 1944) писао

12 О Бујанској конференцији види: Зборник докумената и података, т. I, кн. 19, 377-9; П. Јовићевић, н. н., 116-21 (прећутана основна одлука о будућности Космета); Косово - прошлост и садашњост, Београд 1989, 131-7 (Б. Петрановић - Бујанску конференцију је иницирао Енвер Хоџа, окривљавајући националну политику КПЈ на Космету због неодазивања Арбанаса на Космету у НОБ; по налогу ЦК КПА Миладин Поповић је написао писмо Титу у коме је тражио таква руководства Партије и народне власти која ће одговарати проценту арбанашког живља на Космету и по духу бити арбанашка (Е. Ноха, Les Titistes, Тирана 1982, 102-3). Тада је Арбанаса у партијској организацији Космета било свега 12%. Северна Албанија без Скадра није била у саставу КПЈ, али она није учествовала у арбанашком НОП-у све до јесени 1944.

кад је говорио о стању у Ђаковичкој Малесији: „Петој колини верују слепо, слано или неслано, без икаквог проверавања. Немају никаквог поверења у савезнике, нити у искреност енглеских и америчких савезника према Совјетском Савезу. Немају поверења ни у антифашистички блок. Кажу да ће Руси и Енглези помоћи Словенима и оставити Косово Југославији, без обзира што ће она постати народно-демократска" (507). Неки су говорили: „Откуд нам сада Црногорци испадоше браћа, иако су нам - док су били овде - починили толико зла? Или, пак, постали су наша браћа пошто су их притисли Немци" (...) Њихова је жеља да се савезници искрцају преко Албаније, да дођу у ове крајеве заједно с Албанцима и да се они боре против Словена, те да им се дозволи да дођу у ове крајеве, јер, како кажу „Срби ће нас истребити (не знају да разликују партизане од четника). Тако би овде дошла Енглеска, а она је велика држава, те нам неће учинити зла." (508-9).

Првих недеља пролећа Друга призренска лига чинила је све да би упрегла младу арбанашку генерацију у напоре које је чинио окупатор и тако спровела мобилизацију за арбанашку квислиншку војску, што су спроводили Немци уз помоћ и остале косметске арбанашке „реакције". У Призрену су одржавани скупови којима су присуствовали и политичари из Албаније који су рачунали са Трећим рајхом. У Призрен су долазили Ејуп Казази и други скадарски антикомунисти. Арбанашка војска у Пећи и осталој Метохији припремала се за интервенцију и на другим странама, у Албанији, Македонији, према Грчкој па и према Бугарској. Наводно је Гестапо завербовао за такву делатност и неке чланове беговског рода Криезиу (495). Друга призренска лига је (крајем новембра 1943) предузимала војне операције против дражиноваца који су попалили и опљачкали нека села у околини Пећи; борба је трајала пуних 22 дана, уз много убијених и рањених на обема странама; и поред добро заузетих стратегијских положаја у колашинским шумама, четници су, наводно, били потучени а јединице су им распршене. Непун месец дана касније одред Павла Ђуришића покушао је да нападне стражарска одељења Лиге у Мурини и на Чакору, али је наишао на отпор Лигиних бораца. Црногорски четници су се концентрисали у Шекулару, те су изненада успели да опколе неке арбанашке јединице, али су се ове, уз помоћ локалних вулнетара, извукли из обруча и једним смелим маневром узвратили су нападом на Шекулар. Нешто касније су се дражиновци пробили на страни Тутина и Новог Пазара, али их је сузбио Аћиф Бљута, помогнут снагама вулнетара, које је водио Ук Садика Ђурђевику, који је деловао и на ужем Косову и у Прекорупљу. У ту борбу која је дуже трајала умешао се и Уков брат Шабан С. Ђурђевику, не само храбар него и вешт, те је напао сам штаб дражиноваца у Колашину. После разбијања српско-црногорских четника код Новог Пазара, Тутина, Петнице, Колашина, на Чакору и око Рожаја, снаге Друге призренске лиге морале су прихватити теже борбе са партизанским бригадама на свим странама Космета; партизани

су нападали на два фронта, како би раздвојили Лигине трупе[13].

Арбанашке масе на Косову су очекивале нешто ново, што је омогућило легалној штампи и осталој пропаганди да има веома снажног утицаја на те људе (495). Но, и балисти, и зогисти и иредентисти су од широких слојева народа пажљиво крили своје праве циљеве и интересе (534). У пролеће 1944. поменута пропаганда је све више била зогистичка, јер је нада у Британце расла у арбанашком народу. То је јачало позиције и неквислиншке „реакције". Зогисти, пре свега официри и чиновници, нарочито су јачали у редовима арбанашке квислиншке војске, коју су подстицали на борбу против партизана (504). Дајући поменуте оцене, Енвер Хоџа је из Албаније поручивао секретару Окружног (обласног) комитета за Метохију (10. априла 1944): „Треба да учините све за братство народа Југославије, да их уједините у заједничку борбу и да се чувате клопки које ће вам непрестано намештати шовинисти на вашем путу, хушкајући народе на међусобне трзавице. Треба да настојите да нипошто не растурате војску. Маневришите да се не би нашли пред проблемом: или пропаст или ликвидације ваших јединица, као што је учињено у Ђаковици" (505).

Недеље током априла и почетка маја у Дреници и око Приштине донеле су извесну промену у држању арбанашких маса. У Дреници се у првој половини маја налазио у формирању неки арбанашки одред чији су иницијатори позивали и Србе на сарадњу; у име сарадње гарантован је боравак Срба у Дреници у случају опасности. И другде на Косову арбанашки народни слојеви колебали су се, те „реакција" није могла бити организована, као раније. Припремала се нека нова полиција која би имала да зада коначни удар противокупацијским снагама; њене припреме трајале су три месеца и нису биле завршене, зависећи не само од локалних него и од спољних момената. „Бали комбтар" је био још довољно јак да може радити на исељавању Срба, али је акција обустављена у недостатку вагона који су окупатору били потребнији на другим странама (548). Средином маја Немци су са добровољцима из племена Битића (северна Албанија) патролирали по метохијским селима (556). Промена у држању многих Арбанаса састојала се у томе што су тражили фотографију Фадила Хоџе - „свога Шиптара да имају у џепу, а неће у партизане" (553). Уместо да се боре против окупатора, косметски Арбанаси су се (средином јуна) борили тобоже за „уједињење" с Албанијом, и то заједно са Немцима против партизана, па и оних из Албаније (579).

Беговски род Криезиуа, а посебно његов политички најекспониранији припадник Гани-бег, били су до пролећа 1944. у заветрини, јер нису хтели да излазе у јавност у квислиншкој одори. Кад је арбанашка маса почела да прави

---

13 Т. Зајми, н. д., 26-7 превода. - Немци су тесно сарађивали са Другом призренском лигом. Једном (14. фебруара 1944) са Лигиним добровољцима за свега два сата разбили су партизански одред у Малесији (П. Јовићевић, н. н., 122, 123). - Мали број Арбанаса у Урошевцу (септембра 1944) веровао је да ће их из хаоса спасити Турска посредовањем код западних савезника (Зборник, I-19, 648).

комбинације да би савезнички други фронт могао бити отворен на обалама Албаније, усмерен према Космету, Гани-бег са братом Хасаном се огласио. Његове везе са Британцима биле су давнашње. Између два рата дуже је боравио у Тирани, али као Зогуов непријатељ (због убиства Цена-бега у Прагу). Потом је прешао у Италију, одакле је на позив британских обавештајаца стигао у Београд. С њим је био и његов брат. Године 1940. припадали су кругу повереника који је деловао на простору од Пећи до Призрена, одакле су њихови поузданици прелазили у Албанију[14]. Распадом Југославије Гани-бег се са братом, свакако на наговор Енглеза, повукао у родну Ђаковицу, не желећи да се уклопи у насталу политичку ситуацију. Гани-бег је ипак успоставио, као угледни грађанин, везе најпре са представницима елите владајућег естаблишмента (због чега је био критикован у првим гласилима косметског НОП-а) а потом и са Фадилом Хоџом, као најистуренијем Арбанасу косметског НОП-а. За његове интересе било је тада довољно да се НОП интересује за њега, те дуго није мислио да иде даље. Исмет Шаћири Стапи на Јовићевићево занимање о Гани-бегу (16. марта 1955) отписао је: „За Гани-бега Црноглавића што питаш, ништа ти није његова работа, он је опортуниста, он говори добро о нашем покрету, али са друге стране говори да ми не треба да се боримо против Немаца. Приликом напада на Малесију он је побегао у правцу барјактара Хаса и сад се говори да је отишао код Мухарема барјактара. Ови људи играју на обе стране и чекају да никне детелина кад цркне магарац. С мало речи: он је неодлучан за борбу, хоће да осигура фотељу без пролевања крви." (456). Исти Стапи је у извештају Обласном (Покрајинском) комитету (9. априла) писао да је Гестапо окупио у Ђаковици шпијуне, па је, између других, навео Ганија (можда то није бег) и Криезија (495). У истом реферату Шаћири је у посебној (11.) тачки јавио: „Што се тиче Г. Криезија, писмо није било толико левичарско како кажете ви, с обзиром на чињенице а не на лепе речи које он изговара. Он с једне стране говори: 'Ја сам са вама', а с друге стране проповеда да се још не можемо борити против Немаца; с друге стране одржава везе са Лазом (: троцкиста Лазар Фундо) и другима који говоре: 'Не липши магарче до зелене траве'. И поред тога ја сам писао Радету (: Павле Јовићевић) у погледу његовог писма. Сигурно је да га на тај начин нећемо приказивати у народу, штавише ми смо почели да му стално шаљемо вести и др. Ваше је мишљење прилично добро - да се један од њих (од браће) пошаље тамо где кажете ви, у циљу његовог ангажовања.Сада ће Блини (Фадил Хоџа) видети и дело, пошто буде разговарао са њиме." (502). Док је Исмет Шаћири добро прозрео држање и деловање Кријезиуа и био према њима критичан, Фадил Хоџа је, имајући у виду перспективе које су комунисти Арбанаси отворили са Бујанском конференцијом, пријатељски препоручивао Гани-бега. Он је, свакако преко Фадила, стекао и илегално име Пријатељ.

---

14 Е. Баркер, Британска политика на Балкану у другом свјетском рату, Загреб 1978, 60.

Окупатор је (почетком априла 1944) уценио Гани-бега (као британског поузданика) као и Фадила Хоџу - са 1000 наполеондора за живог ухваћеног односно са 500 наполеондора за мртвог донесеног (511). Средином маја Фадил Хоџа и Мехмед Хоџа су се састали са Гани-бегом. У зору сутрадан по одржаним разговорима једна СС јединица из Ђаковице их је опколила. Партизанске страже су се сукобиле са есесовцима на местима где ови нису очекивани; након жестоке борбе у непосредној близини куће у којој је одржан састанак, праштале су и ручне бомбе, а Немци су се повукли уз губитак од једног мртвог и тројице рањених. На страни опкољених рањен је само један добровољац из реда Гани-бегових људи. Потом су се пријатељи са састанка повукли - Фадил Хоџа у Ђаковичку Малесију а Гани-бег на другу страну са Мехмедом Хоџом, који је с њим био само привремено (554-5). У исто време Имер Пуља, члан метохијске оперативне зоне, говорећи о стању у северноарбанашком племену Битићима, известио је: „Налазимо се на једном сектору где је утицај Криезија велик." (555). Пуља је поменуто опкољавање (14. маја) у Ђеретским планинама означио као блокаду Криезиуа, свакако на основу причања народа. Додао је: „Били смо врло далеко, те нисмо били у могућности да им притекнемо у помоћ, а то би за нас била крупна политичка победа. Ту бисмо без сумње имали успеха, јер су и снаге које су опкољавале биле мале - 100 људи. У вези с тим могуће је да се у Битићу створи већа реакција. У створеној ситуацији не треба да шаљете људе у Битић без договора с нама." (556). У Битићу су заиста Немци после тога успели да створе упориште. Пуља није знао да су у опкољеној бази били и представници НОП-а и да су партизани извојевали победу, отеравши есесовце. Племеници Битића су се ипак определили за окупатора, мада су раније били под сигурним утицајем Гани-бега и само су о њему говорили као опкољеном. Бледа победа очигледно није била довољна за Малесоре.

Гани-бег се активирао почев од априла 1944, те је у Ђаковичкој Малесији образовао неки мањи одред и почео да се пушкара са људима окупатора. Осамнаестога јуна у писму Фадилу Хоџи, као челном човеку Главног штаба за Космет, Криезиу је описао борбу коју је имала његова чета с Немцима. Двадесет ових дошло је на Пацин брег да хапси неке људе. По Гани-беговом налогу Немце је напао његов брат Хасан са својим друговима. Кад су запраштале пушке, окршају се придружио и Гани-бег. Током трочасовне жестоке пуцњаве, најпре је погинуо немачки водник, а потом још тројица других. Немци су заузели врло добре положаје, поред неког зида уз поток, али су на крају деветорица ухваћена; тројицу од ових, који су били Белоруси у немачкој најамној служби, само су разоружали и пустили да оду. Заробљеници су рекли да су оне ноћи (14. маја) када је Гани-бег био на разговору са двојицом Хоџа стражарили целе ноћи да их не би напали партизани и Гани-бегови људи. После разлаза Фадил Хоџа је послао неке партизане да Гани-бега осигурају у бази у којој се сместио; на том обезбеђењу је Гани-бег захвалио. Додао је: „Одлучио сам да останем у бази и да не дозволим непријатељским снагама да жаре и пале недужан народ." (581).

Фадил Хоџа му је одмах одговорио, честитајући му на првим борбеним успесима, али је обавестио Криезиуа да непријатељ неће мировати и седети скрштених руку; Тахир Хоџа и немачки капетан, наиме, отишли су (17. јуна) у Призрен да траже појачање. „Искуство нас је научило - писао је даље - да оним средствима којима располажемо наша борба у дефанзиви никад не може довести до победе. Због тога разговарајте са Шабаном Хаџијом, Имер Пуљом, Мемед Бајрамом и Цољ Ђеримом да иницијативу држите у рукама ви." Предложио му је да мобилише своје присталице и нападне окупатора у: 1) рудницима Каму и Кепенику (где има прилично војног материјала да би се наоружали организовани радници), 2) Тропоју (где су непријатељске снаге биле слабе а имало је војног материјала) и 3) да убаци чете у Реку. Мобилизација би имала да обухвати Гани-бегове људе и у разним државним службама, а могао би се користити док се не устроје чете подршком партизанских јединица у Хасу и Љуми. У Тропоји, коју је Тахир Хоџа забранио за народ Краснића, одредивши границу између Краснића и Гаша, Гани-бега би помогли у акцији „познати људи који служе у жандармерији, а који би посредно могли да се договоре с вама" (582-3). У кући Гани-бега Криезиуа у Ђаковици јуна 1944. била је смешена окупаторова оружана сила, као и у дому Ахмет-бега (591).

У другој половини јула прваци Друге призренске лиге Џафер Дева, Бедри Пеја, Тахир Зајми и другови намеравали су да одрже један састанак у Призрену, јер су желели „да отцепе Косово од старе Албаније". Причало се да је неки састанак одржан и у Тропоји (Албанија) (594). У то време против Југославије и њен НОВ у Албанији је нарочито иступао и служио „Бали комбтару" за његову пропаганду бивши комуниста и дезертер за време немачке зимске офанзиве почетком 1944. Џељаљ Старавецка[15].

Гани-бег је Мехмеду Хоџи прве декаде септембра преко својих људи набављао писаћи и други прибор новцем пртизанских руководилаца (628). Народ у Ђаковици се у то време распитивао о Гани-бегу и о њему је неку поруку послао Џевдет Хамза партијском пункту у Ђаковици, али је ту нису разумели (637). Сафета Нимани је у вези с тим јавила: „Питање Бега осетило се у народу али су приче свакојаке. Оставио је утисак, али се није много допао. Народ га уопште не воли, а нарочито нижи слојеви." (638).

У последњој декади августа из Врховног штаба НОВ Албаније долазио је делегат на преговоре са Гани-бегом. То је дојављено преко радио-везе британских војних мисија (691). Преговори мора да су се окончали неусупешно. Онда су до 12. септембра „беговци" заузели Зогај и руднике Ками и Кепенек, а Мехмед Алија је посео превој Ђафа Прушит. Ту су дејствовали немачки топови који су се чули преко Драгаша. Сви Немци су положили оружје „беговцима" који су важили као англофилска формација (693). Тринаестога септембра чете Гани-бега напредовале су до Ереника, те су од партизанских штабова тражили да пођу заједно у ослобађање Ђаковице.

---

15 Н. Диздаревић, Албански дневник, Загреб-Сарајево 1988, 73-77.

Тада се Сахит Криезиу вратио (694). Расплет између Гани-бега, који је постао опасан по НОП, и косметског Главног штаба ПОВ одиграо се средином септембра. Дванаестог септембра ка положајима које је држао Гани-бегов одред пошла су два партизанска батаљона. Павле Јовићевић, секретар Обласног (Покрајинског) комитета за Космет депеширао је представницима НОП-а: „Само са Гани-бегом никако, ако не приђе покрету без резерве и отворено се изјасни и стави под нашу команду." Сутрадан је поново телеграфисао истом адресанту: „Тачно јави шта је са бегом и ко је погинуо. Немилосрдно да се разоружају сви они који не пристану уз нас, јер само тако се могу радници наоружати". (689). Петнаестога септембра Јовићевићев телеграм је гласио: „Провери где се налази Гани-бег, колико има снага и где се налазе батаљони. Чува ли се пут? Ово је строго конспиративно". Дан касније порука је била слична у вези с наступом Фадила Хоџе с једним батаљоном: „Обавезно провјерите где је бег и његове снаге." Други телеграм тога дана поручивао је: „Ништа не предузимати према бегу док не стигне Фадил." (690).

Представник НОП-а, конкретно Исмет Шаћири Стапи, који није био наклоњен Криезиуима, извукао је из ослобођених рудника 84 радника, које су комунисти још раније организовали. Можда је то и био повод за сукоб са „беговцима". До оружане распре дошло је истога дана, 14. септембра. Борци Гани-бега били су „скоро разбијени", подељени у групе. „Народ пита и тражи партизане." Оружани судар је обављен и са неким Маљоком и од његових људи задобијен је добар плен. У току ноћи партизански одред је кренуо у Круму, где колона није могла проћи претходне ноћи. Ту су положаје држали локални племенски барјактар, чији је брат погинуо у борби с партизанима, и Гани-бег, који се раније одвојио од својих људи у рудницима Ками и Кепенек. Шаћири је тим поводом депеширао: „Ситуација иде наруку да регулишемо са бегом и барјактарем." Петнаестога септембра Гани-бег и барјактар су разбијени и побегли су. Погинули су многи, међу којима Рустем Абдуљи и Сахит Бајрактари. Код народа је настала велика пометња. Дем Али Пожари са сто људи дошао је до превоја Ћафа Прушит. Један партизански батаљон пошао је у правцу Круме и Влане да се сретне са непријатељем, док је други пресекао пут Призрен-Кукс (694). Шеснаестога септембра партизани су ушли у Круму, где им је стигло 25 радника, одмах је наоружано до 20, али је било још 150 ненаоружаних. Разбијена је скупина Гани-бега, а он је нестао. Бошко Чакић Ненад, који је командовао тим партизанским батаљоном, није знао куд се део бег. Ни Исмет Шаћири истога дана није могао рећи где је одмаглио Гани-бег (695). У другом телеграму 16. септембра Стапи је известио да је бег у Влани и да има доста бораца у Ћаф Арани. Неке чете су пошле ка бегу, „а друге на рушење Швањског моста. Гани-бегови људи били су растурени због бајрамског празника. У Круму је приспео и Фадил Хоџа, те је Чакић са батаљоном кренуо на бега. Судар је одложен за 18. септембар. Тада је на Гани-бега пошао и Стапи (696).

За рашчишћавање са групацијом Гани-бега одлучујући је био 20. септембар. Друштво је било опкољено и приморано на предају. Сахит Криезију, који је узет на силу, спроведен је наредних дана у Врховни штаб НОП-а Албаније. Заробљен је троцкиста (иначе енглески човек) Лазар Фундо и чланови британске мисије при Гани-беговом одреду. Гани-бег је остао у Битиђу, али „код бега има мало наде" (696-7).

За Гани-бега заинтересовали су се и представници југословенске војне мисије која је (августа 1944) приспела на слободну територију Албаније, али тек поводом опкољавања његове групације. Секретар мисије, Нијаз Диздаревић, забележио је у свом Дневнику да је Гани-бег одржавао везе са британским официрима и да је био „против наших на Космету". За њега је рекао да је био Зогуов шурак, да је 1939. имао доста тесних веза са југословенским министарством унутрашњих дела и са британским пуковником Хилом у Београду. Навео је да су га Италијани 1941. интернирали у Италију, али да је већ 1942. био пуштен на слободу. И касније, у уводу свога Дневника, Диздаревић је остао при формули да је Гани-бег „имао за циљ и одвајање албанских маса од НОБ", спроводећи политику борбе за власт после Хитлеровог пораза. Поменуо је да је при његовом одреду била британска мисија и да је официр Симкок рањен у борби с Немцима на Космету[16].

О Гани-бегу је, наводно, настала доста заоштрена дискусија и у Врховном штабу НОП-а Албаније. Најпре приликом посете Веље Стојнића и Н. Диздаревића шефу британске војне мисије у Албанији Палмеру (19. септембра). Палмер је поменуо Гани-бега и рекао „да бар за њега се не може рећи ништа (негативно), да код њега Британци имају официра за везу, да се он бије против Немаца а није против НОБ. Неколико дана пре тога Палмер је чуо да је Гани-бег заузео неки рудник хрома. Југословени су му одговорили да је радио „Слободна Југославија" јавио да су партизани посели тај рудник, а Палмеру су рекли како су у Југославији чули да Гани-бег посредно помаже Немце. Два дана касније (21. септембра) Југословенима је дошао Рамадан Читаку Баца (родом из К. Митровице, те је знао српски, а у то време био је човек посебног поверења Енвера Хоџе), тобоже да слуша вести а у ствари да испита мишљење чланова југословенске војне мисије у вези са Гани-бегом. Он је испричао да је чуо вести 20. септембра увече да је V арбанашка бригада опколила Гани-бега, да се предао Гани-бегов брат, Лазар Фундо и један британски официр а да је Гани-бег одбио да се преда; да је наређено да се одмах Гани-бег ухвати и стрељa и да се спречи његова предаја. Југословени су одговорили: „Ми смо одлучно против тога. Гани је врло популаран и могао би бити од користи нарочито на Космету. С друге стране, није нимало раскринкан као издајица а нити се има јаких аргумената да је сарађивао са окупатором. Ако га, дакле, убију, то ће одбити масе које ће подлећи реакцији и још чвршће вјеровати да је то борба само комуниста. Поред тога, Енглези код њега имају своју мисију од четири човјека"[17]. О Сахиту Криезиу,

16 Исто, 138, 78, 42, 114.

стричевићу Гани-беговом, Диздаревић је (29. септембра) записао да је на путу за Врховни штаб НОП-а Албаније, и да је приступио покрету. С њим је долазио и британски официр. Палмер је (24. септембра) разговарао са Енвером Хоџом о Гани-бегу. Енвер је изјавио да не зна што му се десило. У разговору је учествовао и амерички Арбанас Томас Стефани; да би искушао Енвера, рекао му је како му је неки амерички официр јавио како је Гани-бег желео да приђе НОП-у. И после је покушавао у Енверовој околини да сазна за његову судбину[18].

То су дневнички записи начињени онога дана чији датум носи упис. Енвер Хоџа је, међутим, 37 или 38 година касније хтео тај случај да искористи за оптуживање Југословена, па чак и самог Тита, за слуганство Западу и ревизионизам, те је измислио ситуације и разговоре којих није било. Вести које је Читаку саопштио нису биле пренесене прецизно. Гани-бегово друштво није заробила арбанашка V бригада, него југословенски партизански батаљон којим је командовао Чакић, коме се после придружио и батаљон којим је командовао Фадил Хоџа, иначе ранији Гани-бегов пријатељ. Кад је, наводно, преко радија сазнао да су Криезиуи у шкрипцу, Енвер Хоџа пише како је сазвао чланове Врховног штаба да се консултује о мерама које би требало предузети; решено је да се упути наредба радиоталасима да се Гани-бег и Л. Фундо изведу пред војни суд. Тај део написа је тачан. Са тога састанка је Читаку дошао Југословенима да сазна њихов став према таквој одлуци. Да би могао да „докаже" како су Југословени, почев од Тита већ 1944. били издајници класне борбе и ствари социјализма, Енвер Хоџа је измислио како су Вељa Стојнић и Н. Диздаревић дошли њему узбуђено да протестују што се доноси одлука о Гани-бегу који је држављанин Југославије која се обнавља, те су у име Тита захтевали да се одлука обустави. Хоџа се у име класне борбе опирао и на крају им поклонио бега, али је зато имао да изгуби главу Фундо, који је рођен код Корче и на кога Југословени немају права; записао је да је том приликом било речи и о Сахиду Криезиу, мада о њему ни Југословени ни Енвер нису тачно знали шта је с њим. Интервенције је можда било од стране Палмера и Стефанија, али то нису Стојнић и Диздаревић. Сахид се, наводно, појавио (али тек 23. новембра) са Титовом писменом препоруком да му се додели пратња до јадранске обале, где би га прихватили савезнички бродови и пребацили у Бари. Велики Енвер никог није поклањао, а најмање Гани-бега који се септембра 1944. ниједан минут није налазио у власти партизана Албаније. Ту намештену лаж Енвер Хоџа је поновио исте године (1982) пишући књигу о титовцима[19].

---

17 Исто, 78, 82, 90.

18 Исто, 93-4.

19 E. Hoxha, Les menîes, 331-54 и другде; E. Hohxa, Ler Titistes, 30-1. - Хоџа је прећутао да је оглавном контрареволуционару Гани-бегу слао (августа 1944) делегата свог Врховног штаба на преговоре, разуме се независно од Југословена.

Говорећи о политичким приликама на Космету у другој половини септембра 1944. Диздаревић је забележио у свом дневнику и неки скуп реакционара у Призрену последњих дана септембра, коме би, поред познатих првака Друге призренске лиге, присуствовали и Абас Купи (шеф „Легалитета") и неки Криезиу. Да је Диздаревићев став и после наводне препирке о Гани-бегу био негативан а не одбранашки сведочи његов упис од 30. септембра, када је навео белешку о доласку балиста и других квислинга из Албаније на Космет и то преко Гани-бега: „Ја вјерујем да су они сада преко Гани Криезија у вези са Енглезима. Мислим ту на све реакционаре." Прва позитивна вест о Гани-бегу насловљена је са 2. октобром, када је Диздаревић забележио: „Гани Криезиу је позвао све своје пријатеље на Космету да приђу НОП-у. За њега се још не зна, али ја закључујем да је пришао." Потом је записао о ранијем раду Гани-бега. За време Краљевине Југославије радио је са београдском народном скупштином да помогне народу на Космету, и управо тим радом стекао је популарност у масама. Народ је говорио да ће пружити отпор ако дођу партизани, али ако дође Гани-бег неће". Додао је: „Ја мислим да је сва реакција кренула на сјевер и у Призрен, рачунајући са Ганијем. Након овог његовог потеза то једино упориште им је измакло. Можда је то политика Енглеза који су стално у контакту, али било како било, то ће оснажити покрет на сјеверу"[20].

Британски утицај који је на Космету био у порасту код широких народних маса у пролеће 1944. свакако је заустављен у расту у време британског бомбардовања Призрена 15. и 16. јуна 1944, којом приликом су оштећени неки објекти у вароши и митраљирана нека возила; том згодом је погинуло око 40 лица[21].

Крајем септембра 1944, са силаском Гани-бега Криезиуа са политичке позорнице и са офанзивом револуционарних снага на Космету (да се он ослободи окупатора и његових слугу, нарочито многобројних из Друге призренске лиге), нестало је на Космету и неквислиншких реакционара, обично отворених или скривених англофила. Даља судбина Гани-бега за историју више није била од интереса.

---

20 Н. Диздаревић, н. д., 20.

21 М. Николић, Призрен у прошлости, рату и револуцији, Београд 1969, 237-8, прве умножене верзије рукописа.

Bogumil Hrabak

THE ALBANIAN NON-QUISLING REACTIONARIES IN KOSOVO AND METOHIYA FROM 1943. TO 1944.

The behavior of Albanian reactionaries who did not belong to legal quisling formations deserves a special attention in the studies of new history. The subject of this supplement is to show the influence of these groups and individuals, by continually following the events from the proclamation of THE SECOND LIGUE OF PRIZREN ap to the end of the year of 1944. In reference their relation towards the National Resistence was recognized also.

Драгиша БОЈОВИЋ

НЕПОЗНАТИ ЕПИСКОП МИТРОФАН И ПРИЛИКЕ У МАНАСТИРУ ГРАЧАНИЦИ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XVII ВЕКА

Прилике у манастиру Грачаници у другој половини XVII века карактеришу се у научној и другој литератури помало контроверзним оценама. Јаниђије Поповић у својој књизи *Манастир Грачаница*[1] заступа тезу о опустошености манастира и села у том периоду. Спомињући одлазак извесног попа Јоаникија са породицом из села 1657. године, он овако описује то стање: „Кратко време после смрти патријарха Пајсија (1649, прим. Д. Б) за Грачаницу већ настају црни дани. Обест Турака и Арнаута постала је неиздржљива. Село је расељено. Њени су становници потражили склониште чак у туђини, а црква је опљачкана и опустошена, зграде све порушене"[2].

Исту тезу заступа и Милојко В. Веселиновић у свом путопису *Кроз Косово*, објављеном у *Годишњици Николе Чупића*, 1894. године: „Пре 1759. године манастир Грачаниаца је био пуст насред села арнаутског, јер тада у Грачаници није било ниједне српске куће, већ све сами Арнаути. Сигурно су Срби разјурени из Грачанице после грађења припрате, у шеснаестом веку, па се више нису ни враћали, нити су се ту смели други Срби насељавати, јер су Турци у том времену разгонили Србе из богатијих главнијих места, а нарочито су их гонили из близине каквога споменика као што је манастир Грачаница. Тако су се, дакле, угнездили и населили село Грачаницу Арнаути и Турци"[3].

Записи у припрати, од 1650. до 1700. године, говоре да живот у манастиру ни у том периоду није замро. Ове записе су на једном месту објавили Љуба Стојановић[4] и Владислав Р. Петковић[5]. Стојановић је објавио 24 а

---

1 Јаниђије Поповић, *Манастир Грачаница*, Београд 1927.

2 Исто, 27.

3 Милојко Р. Веселиновић, *Кроз Косово*, Годишњица Никое Чупића, кн. XIV, Београд, 1894. Цитирано према: *Савременици о Косову и Метохији 1852-1912*, приредио Душан Т. Батаковић, Београд 1988, 148.

4 Љуба Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, Београд 1902-1926.

Петковић 22 записа из овог периода. Они су скоро идентично преписани, једино су године код неких различито датиране. Ослањајући се на ове записе, Слободан Ћурчић тврди да се „током XVII века примећује општа промена у писаним изворима: прилично исцрпни записи у рукописима и на објектима уступају место бројним али кратким графитима на зидовима цркве. Треба напоменути да је већина графита нађена у спољашњој припрати, што значи да је она, за разлику од цркве, била стално отворена. Насупрот записима у рукописима, графити обично бележе имена намерника и дневне догађаје. Један нешто дужи, значајнији запис ове врсте нађен је на северозападном зиду ексонартекса. Потиче из 1669. године и слави скопског митрополита Силвестера. Иако су већину графита писали посетиоци, многи од њих се односе на активности у манастиру и сведоче о животу у Грачаници током целог XVII века"[6].

У прилог Ћурчићевој тези иде и један до сада, колико је нама познато, необјављен запис (слика 1). Посебно је карактеристичан и представља изразити аргумент за поменуту тезу. У њему се каже да је извесни Митрофан поправио манастирска врата 1677. године. Запис у нашем препису овако гласи: *Зде сїя врата оуправих азь грешнı Митрофанъ въ лѣто .҂ѯ.ѓ.ѯ.ѕ месеца мар(та)*. Налази се у припрати и писан је у четири реда. Четврти ред је доста нечитак. Целина записа и најзначајније информације су, ипак, очуване: време и актер догађаја.

Поправка врата је први симболички чин постојања и обнове живота у манастиру Грачаници. И у другим манастирима бележи се таква активност. Године 1672. извесни Сераф бележи да је направио врата на цркви св. Петра Коришког: *Сия врата напрви Сераф вь лето .҂ѯ.ѓ.ѯ.ѳ дїсембра .ѓ.*.[7] Постоје сведочења да је Грачаница била нарочито запуштена и у другој половини XVIII века. Тада су у селу живели Арнаути. Када је у Грачаницу дошао ђак Риста, и он је прво направио врата како у цркву не би улазила арнаутска стока: „Ђаку је Ристи већ свануло. Он је брижљиво и неуморно, поред тешке службе у Арнаутина, почео да чисти цркву од ђубрета; а због његовог верног слушања и доброг понашања са свима Арнаутима у селу, ови су му помогли и донели прућа, те је од прућа исплео врата и њима затварао славну Грачаницу"[8]. Као некада „грешни Митрофан".

Једно од првих питања које се намеће је: ко је Митрофан? Може се претпоставити да је то иста она личност која се спомиње у једном објављеном запису из Грачанице, из 1663. године. У њему се говори о доласку Митрофана у Грачаницу: *Грѣшнı Митрофан придох зде лѣто ҂ѯ.ѳ.ѓ.*[9] У једном другом

---

5 Др Влад. Р. Петковић, *Старине, записи, натписи, листине*, Београд 1923.

6 Слободан Ћурчић, *ГРАЧАНИЦА, историја и архитектура*, Београд, Приштина 1988, 30.

7 Љуба Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, бр. 1680.

8 *Савременици о Косову и Метохији*, Београд 1988, 150.

9 Љуба Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, бр. 10169

необјављеном запису (слика 2) из Грачанице помиње се *всеосвештени* Митрофан. У припрати је забележена његова смрт: *Вь лето ҃ѕ҃р҃п҃ѕ҃ престави се вьсеѡсвещенꙋи Митрофанꙋть* (...) Атрибут *всеосвештени* упућује да је поменути Митрофан(т) био епископ, а пошто је његова смрт забележена у манастиру Грачаници, претпостављамо да је један од грачаничких епископа.

Реч *всеосвештени* се током средњег века, а и у турско време, употребљавала за митрополите односно епископе[10]. И Ђура Даничић у свом *Рјечнику из књижевних старина српских* ову реч веже за епископа[11], у новије време уз епископе се употребљава реч преосвештени или преосвећени[12]. У руском језику је всяосвящений, што значи „преиспуњен светости" односно „свети" или „свештени". Саставни је део титуле највишег духовника[13]. Из свега овог непобитно произилази да је овај Митрофан имао епископски чин.

Он би могао бити последњи или један од последњих грачаничких[14] епископа. Радослав Грујић сматра да ова митрополија односно епископија

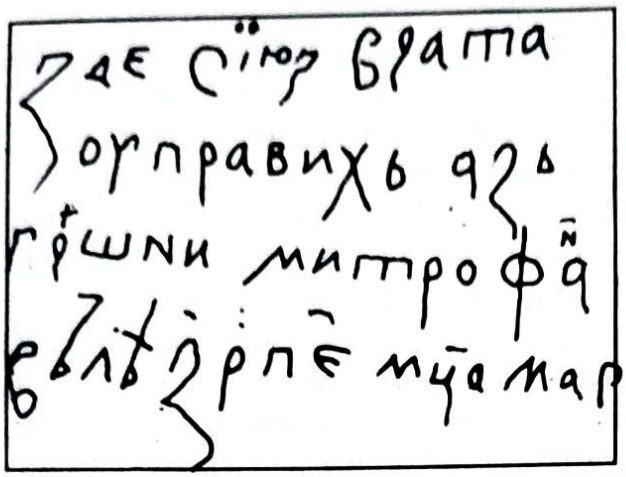
10 Као почаст уз титулу или уз име архиепископа јавља се реч „преосвештени". „Преосвештени" је био само архиепископ и доцније патријарх. Да се са „преосвештени" одавала почаст само архиепископу и патријарху, а не и епископима, најбоље се види из једног места код Доментијана, где се каже: „Тъмьжде образомь и сии прѣосвешньї и (т.j. Сава) рече к вьсеосвешенїмь своимь оученикомь" (т.j. епископима). Ту разлику у титулисању архиепископа са „преосвештени" а епископа са „всеосвештени" налазимо и код Теодосија на месту где Немања предаје великожупански престо сину Стевану, где је епископ Калиник споменут као „вьсеосвешеньїи Калиникь епископь". Исти је случај и код Данила, где се сам архиепископ Данило II, пре него што ће бити изабран за архиепископа, помиње на два места као „вьсеосвешеньїи кпископ Даниль" а одмах после неколико реди, када је изабран за архиепископа, сабор му кличе: „Данилоу прѣосвещеномоу аръхиєпископоу вьсѣхь сѣрбьскыихь и помѣрьскыихь земль многаѧ лѣта."
Уз то Доментијан на преко 20 места помиње Светога Саву као „прѣосвещени кир Сава," а на преко 150 места реч „преосвештени" замењује и само име Светога Саве.
Овакво одавање почасти са „преосвештени" за архиепископе и патријархе и са „всеосвештени" за епископе остало је кроз цео немањићски период наше историје, па и доцније. Тек за кнеза Лазара изгледа да се почела губити та разлика, јер се у повељи кнеза Лазара и патријарха Спиридона од 2. марта 1382. године патријарх Спиридон помиње као „вьсеосвещеньи патрїархъ кирь Спиридон".
Ипак, углавном та разлика је позната и може се пратити све до коначне пропасти српских држава у нашим средњевековним изворима. У турском периоду наше историје појмови „преосвештени" и „всеосвештени" бркају се и придају подједнако патријарсима, архиепископима и епископима, све до укидања Пећске патријаршије 1766. године." (Миодраг Југовић, *Титуле и потписи архиепископа и патријарха српских*, Богословље, година IX, свезак 3, 1934, Београд, 256-257)

11 Ђура Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских*, дио први, фототипија из 1863-1864. године, Београд 1975, 185

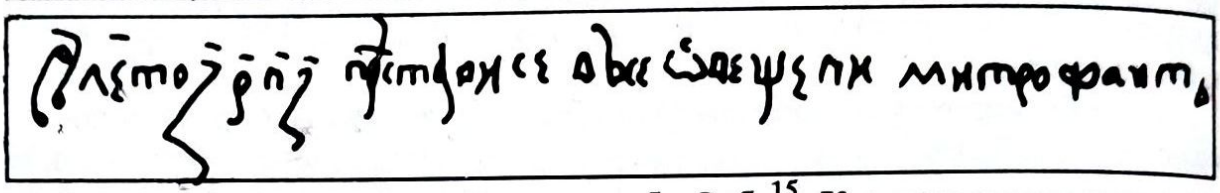
12 *Речник српскохрватскога књижевног језика*, књига четврта, Нови Сад 1971, 966.

13 Уп. всеосвященныи - 'преиспуњени светости, свештени'. У: Словарь русского языка XI-XVII вв. - Москва (Академия наук СССР. Институт русского языка), т. 3 (1976), 128.

14 Од XV века назив липљанске митрополије замењује се постепено називом грачаничка. Види: Марија Јанковић, *Липљанска епископија и Грачаничка митрополија*, Историјски часопис, XXIX-XXX, Београд, 1984, 30.

Сл. 1.
Читљиви део записа о поправци врата у манастиру Грачаница

Сл. 2. Део записа о смрти епископа Митрофана.

траје до краја XVII века, до Велике сеобе Срба[15]. Као последњег епископа помиње Лонгина из 1616. године[16]. Радмила Тричковић помиње и Јевтимија и Григорија, који је 1649. године сменио претходног, а столовао је у време патријарха Гаврила[17]. Пошто је *всеосвештени* Митрофан умро 1679. године, да се закључити да је био епископ у време патријарха Максима. У запису у коме се спомиње поправљање врата у четвртом, нечитком, реду назире се име патријарха Максима. Тај Митрофан који је поправио врата (или је дао да се та врата поправе) може бити и всеосвештени Митрофан који је умро само две године касније, 1679. Ипак, за сада не постоје и други, чвршћи, аргументи да би се са сигурношћу могло устврдити да се ради о једној личности.

Ова два непозната записа, уз већ објављене, показују да манастир у Грачаници није напуштан ни у најтежим временима као што су била она пред Велику сеобу Срба. У манастиру и око њега смењивали су се пустош и обнова, живот и смрт. Упркос свим недаћама, смерни српски монаси и храбри и вешти свештеници чували су, колико су то прилике дозвољавале, ову чувену светињу на српском југу.

---

15 Радослав Грујић, *Липљанска епископија*, Народна енциклопедија, друга књига, стр. 577.

16 Исто, 578.

17 Радмила Тричковић, *Српска црква средином* XVII века, Глас САНУ, СССХХ, Одељење историјских наука, књига 2, Београд, 1980, 105.

Драгиша Боевич

НЕИЗВЕСТНЫЙ ЭПИСКОП МОТРОФАН И ОБСТОЯТЕЛЬСТВА В МОНАСТЫРЕ ГРАЧАНИЦА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVII ВЕКА

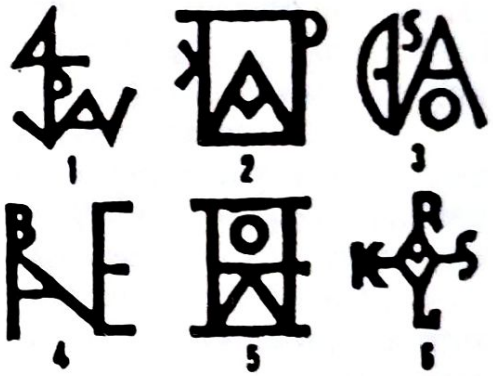
Обстоятельсва в монастыре Грачаница, во второй половине XVII века, характеризуются противоречивыми отметками. С одной стороны думают, что духовная жизнь в это время замерло, а с другой стороны, что она была даже заметнай. Сторониками первого тезиса, между прочими были Яначие Попович и Милойко В.Веселинович. А Милойко В.Веселинович считает, опираясь на анализ графитов из припраты, что деятельная жизнь в монастыре продолжалась в течение всего XVII века. Наши, здесь публикованные записи, лучшим образом потверждают такой тезис. Главным действующим лицом в них является некий Митрофан. В первой записи он чинит дверь, а во второй пишут о его смерти. Вместе с его именем связано определение сверхсвященный, а это значит, что он был епископом. Мы предполагаем, что он мог быть одним из последних епископов Грачаницы.

ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ

Радомир ПЕТРОВИЋ

КРИПТОНИМ ВЛАДИСЛАВА ГРАМАТИКА У НОВОЈ ПАВЛИЦИ

У нашој науци није довољно поклоњена одговарајућа пажња старим потписима средњовековних уметника, а камоли тајанственим и загонетним криптонимима у чијој се скраћеној форми налази име писара, сликара или скулптора[1]. Најстарији примери налазе се још у античким споменицима у облику монограма: „Име неког човека или кратка формула написана тако да су сва слова међу собом повезана у јединствен знак, без логичког поретка, тако да више њих користи исту црту. Нека су слова мања, друга већа, нека су написана исправно, нека наопако, нека су једва препознатљива. За темељ монограма обично се узима слово из имена које има највише вертикалних линија: М, Н, И итд."[2]. (сл. 1).

Сл. 1 Монограм раног средњег века: 1) *Paulus; 2) Arkadius; 3) Vivas in Deo (Живи у Богу); 4) Bene Valete (Здраво били); 5) Theodosius (Теодосије II); 6) Karlous (Карло Велики)*

Аутор овога рада недавно је открио ктиторске сцене и натписе из 1464-1465. године у припрати Нове Павлице[3]. Ова веома драгоцена историјска открића у нашој науци значајна су јер дају нову светлост за период после пада Деспотовине 1459. године, од када се у нашој историјској науци сматра-

---

1 Р. Петровић, *Монограми краља Стефана Уроша* II-Милутина у Грачаници, Саопштења РЗЗСК XIII, Београд 1981, 105-114 (старија литература); С. Габелић, *Нови податак о севастократорској титули Јована Оливера и време сликања лесновског наоса*, Зограф 11 (Београд 1980) 54-61.

2 Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva, uredio A. Badurina (Zagreb, 1979) 414-415.

3 Р. Петровић, *Откриће у Новој Павлици*, Саопштења XV, Београд 1983, 243-248, сл. 3 и 4; Исти, *Конзерваторско-рестаураторска истраживања у Новој Павлици*, Гласник Друштва конзерватора Србије, 8, Београд 1984, 44-45, сл. 1.

ло да је пропашћу српске државне самосталности замрла градитељска и уметничка активност[4].

У откривању и проучавању потписа и личности стваралаца наше древне уметности капитално место има пионирска студија проф. Светозара Радојчића: *„Мајстори старог српског сликарства"*[5]. Ту је публикован сав материјал који су, он лично или његови сарадници, истраживали на терену, испитујући потписе уметника на фрескама и иконама. Он је духовито истакао да сво своје дело сматра првом половином књиге док је другу (непубликовану половину) визионарски сагледао као тежи посао проучавања историје анонима која захтева посебне студије, сигурне полазне тачке и богато претходно искуство[6]. Предрадња за овакав синтетички преглед скоро и не постоји, а подаци који се односе на постављен проблем су углавном фрагментарни. Заслуга је проф. С. Радојчића што је сакупио материјал, дао преглед досадашњег знања, указао на низ проблема, дајући извеснима и своје решење, и, најзад, омогућио будући научно-истраживачки рад на низу општих и посебних питања која ова материја намеће[7].

У нашој савременој служби заштите споменика културе, чији се конзерваторско-рестаураторски радови обављају на самим споменицима културе, пружају се могућности за најновијим открићима потписа зографа или нових ктиторских сцена и натписа.

Један неуобичајени ликовни поступак у испитивању старих српских зографа применио је у свом раду проф. Војислав Ј. Ђурић. Он је својеврсном луцидношћу „сликарског ока", само на основу стилских аналогија и без потписа зографа успевао да открије непознато име мајстора[8].

Међутим, данас се на терену користе најновија истраживања старих записа и натписа уз помоћ конзерваторских метода, или графичких, лингвистичких и најновијих техничких средстава у току рада[9].

---

4 С. Радојчић, *Старо српско сликарство*, Нолит, Београд 1966, 203; В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1874, 104-105; М. Шупут, *Српска архитектура у доба турске власти 1459-1690*, Београд 1984. Аутору су непознати подаци о времену настанка припрате и живописање у припрати Нове Павлице.

5 С. Радојчић, *Мајстори српског сликарства*, САНУ, Археолошки институт, књ. 3 (Београд 1955 (старија литература).

6 С. Радојчић, *Мајстори старог српског сликарства*, 1, „Продубљивањем и испитивањем потписаних мајстора многи ће рад изгубити своју анонимност".

7 Р. Љубинковић, *Мајстори старог српског сликарства - поводом књиге проф. Светозара Радојчића*, Студије из средњовековне уметности и културне историје, Археолошки институт (Београд 1982) 24-38 (рецензија са драгоценим допунама о мајсторима)

8 В. Ј. Ђурић, *Сликар Радослав и фреске Каленића*, Зограф 2, Београд 1967, 22-29.

9 Аутор овог рада у неколико примера служио се графичком реконструкцијом код изгубљеног детаља натписа, реконструишући на основу оргиналног текста уништене делове, уп. Р. Петровић, *Камени надгробни натпис из цркве св. Николе у селу Велика Хоча*, Зборник за ликовну уметност 16, Матица српска (Нови Сад 1982) 211-221; Исти, *Дионисијеве царске двери из 1564. године*. Саопштење XV (Београд 1982) 165-181, сл. 13 (Дионисијев натпис је реконструисан по бројевима и речима, ради лакшег читања текста).

Сл. 2 Ктиторски натпис из 1434. године, у припрати Нове Павлице, јужни зид, прва зона (до западне стране). *(Графички приказ Р. Петровић, 1984)*

Веома је запажен међународни научни скуп: *„Текстологија средњовековних јужнословенских књижевности“*[10], где су поједини научници дали нова сазнања у откривању различитих руку писара.

Тема овог рада је неуобичајени поступак да се на нов начин разјасни загонетни криптоним[11] писара ктиторског натписа из 1464. године у Новој Павлици. У припрати, ктиторски натпис налази се у горњој висини ктиторске композиције у првој зони јужног зида. Слова су исписана смеђе црним пигментом, а на крају седмог реда, иза речи ДНЬ налази се непознати криптоним (сл. 2). На први поглед, овај *криптоним*, визуелно изгледа као обична шара писара *ктиторског натписа* и асоцира на *симбол крста* како је претпостављао проф. Димитрије Богдановић[12]. Али крст као инвокација налази се на самом почетку овога ктиторског текста, те су моја даља испитивања настављена у смислу графичке трансформације овога знака и препознавања основних облика слова. Овом својеврсном трансмутацијом (преображеност сакривених слова), рашчлањивањем или елиминисањем украсних декоративних елемената, добио сам следећа слова: А, ω (сл. 4). Слово А, је прво слово грчке, латинске, ћириличне и других азбука (гр. Ἄλφα, алфа). Слово ω,(гр. Ὦμέγα, омега) је двадесетчетврто слово у грчкој азбуци: можда у значењу „алфа и омега” - почетак и крај - све и свја. У хришћанској симболици они се у Апокалипси повезу-

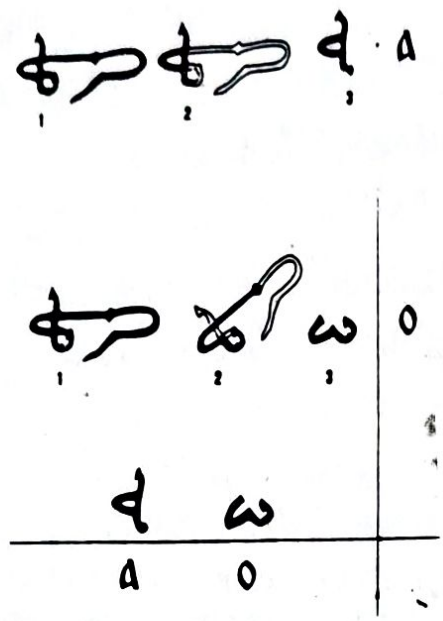
Сл. 3 Криптоним са ктиторског натписа из 1464. год.

---

10 Л. Черњић, *О атрибуцији средњовековних српских ћирилских рукописа*, САНУ, књ. X, Београд 1981, 335 и даље.

11 Р. Петровић, *Откриће у Новој Павлици*, сл. 2, 3 и 4.

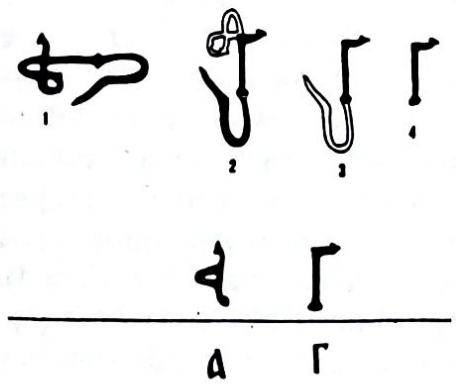
12 На овакву могућност указао ми је усмено проф. Димитрије Богдановић.

Сл. 4 Криптоним слова А и О

ју да би изразили појмове почетка и свршетка, као алегоријски приказ Христове трансценденталности, њеног вечног трајања, свеобухватности читавог збивања као узрока свега што постоји[13]. Међутим, даљом трансмутацијом криптонима открио сам слово: Г (сл. 5) те сам претпостављао да је у питању монограм властелина Ангеловића - А(Н)ГГ(ЕЛ)ѠВИКІА чије се име налази исписано у наведеном ктиторском тексту. Истина, ако бисмо овај ктиторски натпис замислили као повељу која је у фреско-секо техници преписана са пергамента или хартије, онда је у кораборацији имала „печат висућим", као што се јавља из блиског времена градње новопавличког храма. Тако у једној повељи Радину Госту (новембар 1455. године) пише:

"ИЗА ВЕЋЕ ВЪРОВАНЬ СЕГАИ ЛИСТА ПОВЕЛЂСМО ГА НАШѠМЬ ПЕЧАТНѠ ВЪРОВАНѠМЬ ВИСЯЋОМЬ"[14].

Сл. 5 Криптоними слова А и Г

Очигледно је да на новопавличком ктиторском натпису није у питању имитирање воштаног печата са монограмом ктитора Михајла Ангеловића.

Трећа могућност разрешења овог последњег тајанственог знака била би да означава аперкацију која је у суштини кратка формула која призива благослов божји на ктиторску повељу и оно што је у њој одређено, тј. да сваки ред треба почети и завршити са поменом Бога и призивом божје помоћи, у смислу Benevalete , или у нашим натписима *Амин*[15].

Четврта и највероватнија могућност била би да је у питању скривени потпис писара, а можда и зографа ктиторског натписа и зидних слика, коме је био довољан само овај криптоним, по коме

---

13 М. Вујаклија, *Лексикон страних речи и израза*, 642; O. Mandić, Leksikon judaizma i kršćanstva, Matica Hrvatska, Zagreb 1969, 36.

14 Ст. Станојевић, *Студије о српској дипломатици*. XI. *Кораборација*. Глас СКА, CVI д. р. (Сремски Карловци 1923), 5, бел. 3.

15 Ст. Станојевић, *нав. дело*, XI. Кораборација, 17, бел. 1, 2 и 3 („*Од* XIV века претварала аперкација у папским повељама у шару (подвукао: Р. П), *која је стављена на крају повеље*").

је био већ познат, као лични знак ауторства. Одмах се поставља питање ко је та личност која се скрива иза овог криптонима? Сигурно је значајан стваралац из тог времена кога тек треба дешифровати и који из смерности према Богу није хтео да напише своје пуне име и презиме, а можда и звање: зограф, дијак, граматик. Ст. Станојевић је запазио следеће: „У току средњег века *последњу реч у повељи* (subscripsi) исписивао је сам издавач или писар својеручно, а она је постала потпис..."[16]. За наша даља истраживања интересантна су сачувана имена из времена настанка новопавличког натписа у припрати, као што су: „ маринъкш динъкъ (граматик дубровачки из 1462. године), динъкъ штаини (од 1466. г.)

по заповести кнеза и нѣговѣхъ вѣкникъ изабранчхъ
(или: и нѥ говѣхъ сѫдіа. и властеш сѫдин вишє
пистнихъ). нвластешдѫбровашиех. писао "[17].

Или дијаци Стевана Викчића, као Санко који се помиње 1460. године, а Стеван га је послао да позове Дубровчане у сватове

-„ по заповѣди господина херуега степана
ѫписа санкодиѣкъ "[18].

Код Влатка помиње се Владислав дијак итд. У Рашкој области у XV веку постојала је латинска канцеларија[19]. Српски писари у рашким повељама помињу се у XIV веку, а у XV веку чиновници се називају дијак, архидијак, логотет и номик, као на пример Николица (1434), Грубац (1456, 1469, 1473, 1480), Владислав (1466)[20]. Јелена, кћи деспота Лазара Бранковића, имала је 1463. год. дијака Кузму:

" ин слѫга госпогинъ кѫзма - динъкъ овои
подъписахъ своинъ рѫкомѫ "[21].

---

16 Ст. Станојевић, *н. д.*, XIII. *Потпис*, 23.

17 Ст. Станојевић, *н. д.*, XIV Дијак, Граматик, Нотар, Канцелар, Номик, Логотет, 50-96 (старија литература).

18 Исти, *н. д.*, 56.

19 *Исто*, 65.

20 *Нав. дело*, 79.

21 *Н. д.*, 82, 83, 3.

Последњи знак у ктиторском натпису у Новој Павлици је свакако криптограм имена и звања још непознатог нам писара, а можда и зографа?

Наставио сам даља испитивања у рашчлањивању знака акриптонима, поред већ откривених слова А, О и Г, касније сам поред имена открио и име - звање мајстора криптонима. Сама реч *„крипто"* (гр. κρύπτω krypte, krypteiw (лат.), значи: *сакрити, покрити, скривати, крије*м; κρυπτός [22].

Предметак у сложеницама са значењем: *скривам, тајни.*

Даља моја истраживања била су у смислу: „analgaurationis "[23]. Значајна чињеница за разумевање форме криптонима је у самој потреби „рукоделаца" да у *„аскези вежбања"* - физичког рада, молитве, служења, одрицања своје воље - скривањем свог имена или чак и непотписивањем, прикажу своју смерност у смислу „оних који чезну за Богом" или оних који само преносе божји дар као *„Ars arcana"*[24]. Познато је да се у житијама источних монаха налазе, између осталог, вежбе као што је *„аскеза писања"* (гр. ἀσκησις γραφικῆ)[25]. Ову методу до танчина је користио писар новопавличког ктиторског натписа из 1464-1465. године[26], што се види по форми криптонима и по облику и лепоти написаних слова[27].

I. Криптоним Владислава Граматика

У потрази за именом писара и његовом титулом наставићемо са даљом анализом криптонима из Нове Павлице:

I. 1. *Име Владислав* састоји се од десет слова, од којих су нам два слова *„А"* већ позната (сл. 4). Новооткривена слова биће графички приказана у црној боји, све до коначне варијантее без биљних и декоративних елемената (беле боје);

---

22 Означава просторију испод профане или сакралне грађевине.

23 Л. Вујаклија, *н. д.*, 41 *„Аналоган рационис"*, нешто што одговара разуму, што је у складу са разумом.

24 С. Радојчић, Ars arcana, Текстови и фреске, Матица српска (Нови Сад 1965), 23-29.

25 Л. Мирковић, *Мирослављево јеванђеље*, САН, Археолошки институт, кн. 1 (Београд 1950), 13. Преписивачи византијских рукописа сами себе називају καλλιγράφος или само καλλιγράφος.

26 Р. Петровић, *Откриће фресака у Новој Павлици, Прилог уметности* XV века, Рашка баштина, бр. 3 (рукопис предат за штампу).

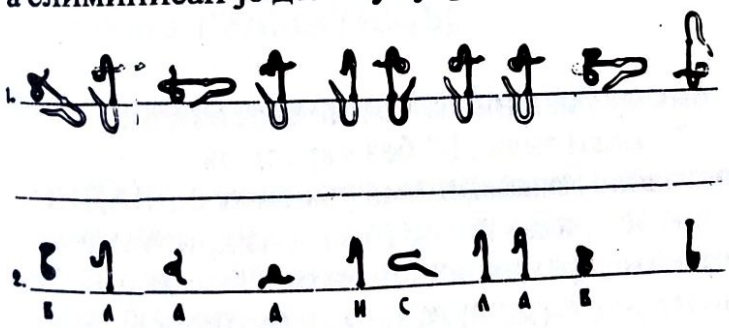
27 Р. Петровић, *Откриће фресака у Новој Павлици, Прилог уметности* XV века (аутор овог рада, већ је истакао на основу ктиторског натписа и морфологије слова са књижевним делима да је у питању *писар и сликар Владислав Граматик*. Овај рад са његовим криптограмом само још више аргументује претходна запажања!.

Прво слово „В” на криптониму (бр. 1), налази се на вертикалној хасти, на доњој половини са леве и десне стране (бр. 2), криптоним је окренут вертикално, (бр. 3) редуковано слово „В” без украсних елемената личи на број 8 (сл. 8) графички приказ слова „В”. Дакле, откривено је прво слово имена писара: В(ЛАДИСЛАВЪ).

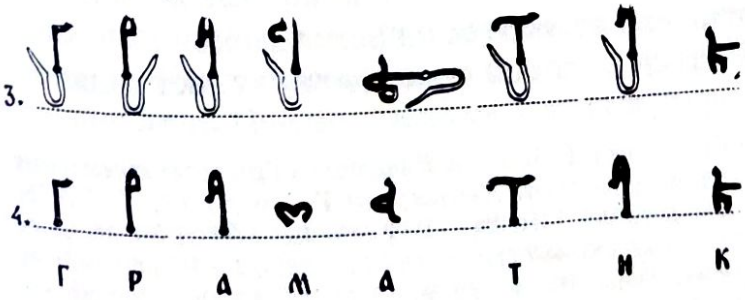
Слово „Л”. Криптоним бр. 1 садржи у себи слово „Л” које се налази на попречном делу вертикалне хасте која се даље наставља у првој линији, па се повија унутра са избаченим репићем; бр. 2 - слово „Л” окренуто у правилан положај; бр. 3 - слово без флоралног украса; сл. 9 - графички приказ слова „Л”; откривено је друго слово имена: ВЛ(АДИСЛАВ).

Слово „А” откривено је још у самом почетку овог рада тако да са њим наша реч имена сачињава и треће слово: ВЛА(ДИСЛАВ).

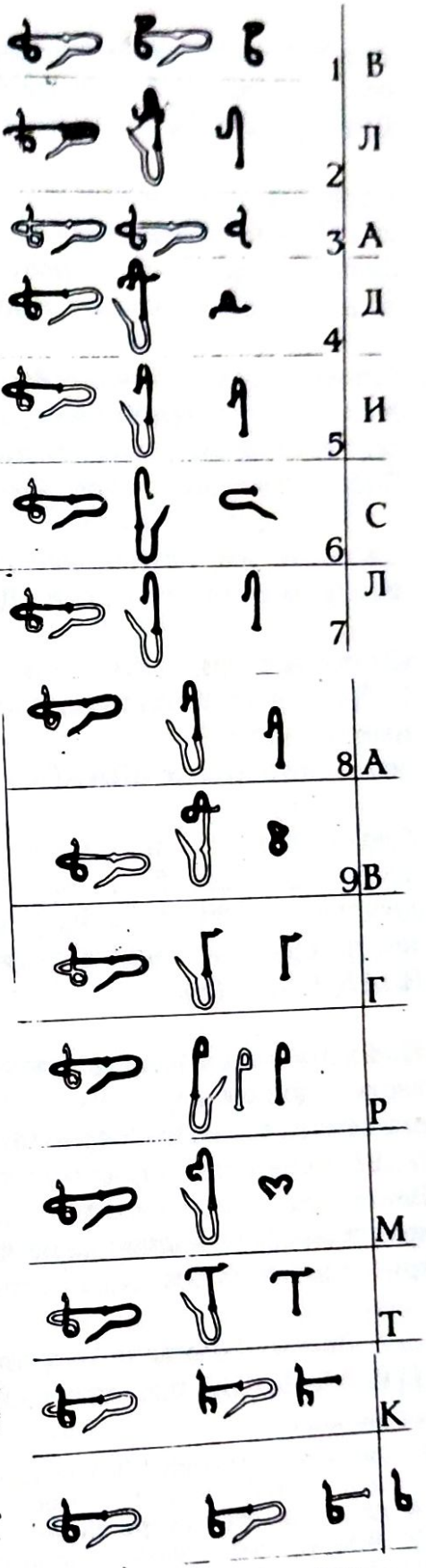
Слово „Д” у криптониму бр. 1 заузима простор вертикалне хасте и две попречне линије, а елиминисан је доњи унутрашњи десни

Разрешени криптоним: ВЛАДИСЛАВ

Разрешени криптоним: ГРАМАТИК

Разрешени криптоним: ВЛАДИСЛАВ ГРАМАТИК

део; бр. 2 - вертикални положај слова са украсним орнаменталним делом; бр. 3 - слово „Д" без украса. Откривено је четврто слово имена: ВЛАД(ИСЛАВ).

Слово „И" у криптониму бр. 1 заузима положај као слова „Л" и „Д", само је врх облине елиминисан графичком белином; бр. 2 - вертикалан положај слова са декоративним наставком; бр. 3 - слово „И" без доњег украсног дела. Добили смо пето слово имена: ВЛАДИ(СЛАВ).

Слово „С" у криптониму бр. 1 има исти положај као слова Л, И, Д, с том разликом што је обрнуто и окренуто на доле; бр. 2 - слово „С" окренуто вертикално; бр. 3 - сажети облик слова без горњег наставка (окренуто). Добили смо шесто слово имена: ВЛАДИС(ЛАВ).

Слово „Л" има исти положај као код слова *Л 2*, а једина допуна је већи завијутак на почетку слова. Добијено је седмо слово имена: ВЛАДИСЛ(АВ).

Слово „А" у криптониму бр. 1 заузима водораван положај као слова Л, И, Д, С; бр. 2 - постављено у одговарајући вертикалан положај са биљним орнаментом; бр. 3 - слово „А" без доњег декоративног украса. Откривено је осмо слово имена: ВЛАДИСЛА(В).

Слово „В" за разлику од почетног слова *В 1* (сл. 8) у криптониму бр. 1 заузима цео знак; бр. 2 - лева средишња половина пребачена је на горњу десну половину хасте; бр. 3 - слово „В" реконструисано и без орнаменталног декоративног наставка. Откривено је девето слово имена. ВЛАДИСЛАВ(Ъ).

Последњи меки знак „Ь" у криптониму бр. 1 налази се на вертикалној хасти и доњем, кружном делу; бр. 2 - меки знак „Ь" без украсних елемената. Овим је из криптонима васпостављено име уметника: ВЛАДИСЛАВЬ; следи графички синтетизовани приказ истог имена из криптонима. Владислављево звање било је „дијак" и „граматик"[28], али сам анализом криптонима установио да нема знака „ ⱘ " (ДИⱘКЬ), што значи да се у криптониму налази само његово друго звање - *ГРАМАТИКЬ*.

Звање *„Граматик"* у криптониму састоји се од девет слова - Г[РАМАТИКЬ], прво слово „Г" открио сам на самом почетку овог рада.

---

28 Види: Монографија о Владиславу Граматику, Г. Данчев, *Владислав Граматик книжевник и писател*, София 1969; Ђ. Трифуновић, *Димитрије Кантакузин*, Београд 1963, 133-143; Ђ. Сп. Радојчић, *Стари српски књижевници* (XV-XVII века) Београд 1942, 36-37; Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, СКЗ, кн. 487 (Београд 1980) 225-226; Ј. Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре*, Београд 1983, 45, 52, 68, 133-134, сл. 170; Т. Витларски, *Гробјанската црква Св. Петка во с. Младо Нагоричино*, Ликовна уметност 8-9 (Скопје 1983), 124, бел. 43.

Друго слово „Р" у криптониму заузима бр. 1 средишњи део вертикалне хасте, слично словима из имена Л и С; *бр. 2 - слово „Р"* у вертикалном положају са вегетабилном декорацијом; бр. 3 - слово без украсног елемента. Добили смо друго слово звања: ГР[АМАТИКЬ].

Слово „А" већ је пронађено на самом почетку (сл. 4) овог рада. Са овим трећим словом читамо: ГРА[МАТИКЬ].

Слово „М" у криптониму бр. 1 заузима доњи део хасте са лучним делом и средњом попречном линијом; бр. 2 - слово М постављено вертикално са доњим делом лозице; бр. 3 - М слово са леве косине (бр. 2) исправљено у раван линијски положај. Добили смо четврто слово звања: ГРАМ[АТИКЬ].

Слово „А пронађено је већ у имену Владислав и тиме постоји и пето слово звања: ГРАМА[ТИКЬ].

Шесто слово „Т" у криптониму бр. 1 заузима део вертикалне хасте и попречни део са лозицом; бр. 2 - слово „Т" у вертикалној хасти и попречни део са лозицом; бр. 2 - слово „Т" у вертикалном положају; бр. 3 - слово без украсног додатка - читамо: ГРАМАТ[ИКЬ].

Седмо слово „И" већ је откривено у имену Владислав и са њим имамо седмо слово звања: ГРАМАТИ[КЬ].

Осмо слово „К" у криптониму бр. 1 заузима вертикалну хасту и попречну линију са полулучним делом на вертикалној хасти. Добили смо осмо слово звања: ГРАМАТИК[Ь].

Последњи меки знак „Ь" већ је откривен и са њиме читамо: ГРАМАТИКЬ.

Тајанствени знак криптонима скривао је име *„Владислáв"* и звање *„Граматик"*, али откривена слова сложена у речи, у првој варијанти, изгледају веома необично, једва читљива арабеска. Синтетизовани графички приказ, без вегетабилних декоративних елемената, даје читљив и разговетан текст.

Владислав Граматик, или дијак, како се потписивао[29], важио је за изузетног познаваоца свеколике средњовековне књижевне традиције. Он је био Србин из Новог Брда (рођен око 1430. год), а као дијак и граматик био је световно лице. Пре него што су Турци заузели Ново Брдо 1455. године, он се

---

29 Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 225; Ст. Станојевић, 30д, бе. 16; Ђ. Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, Београд 1974, 35 (граматик), где наводи: „Граматик, изгледа представља синоним за дијака и писара или преписивача уопште. Чини се да је граматик некада схватан и као писар (дијак) виших способности и књижевног образовања, што је нарочито било разрађено у Византији".

склонио у Младо Нагоричино и у кући Николе Станчевића написао „Зборник" 1456. године (налази се у библиотеци Одесе). Из Младог Нагоричина повукао се касније у манастир Матејич у Скопској Црној Гори, где је 1469. год. написао Зборник[30] чији је наручилац био Димитрије Кантакузин, кнез и књижевник, а за манастир: *„В подкрилие црние гори"*[31]. На крају Зборника преписаног „у Нагоричину Младом в дому Николе Станчевића" (посао је трајао од 21. новембра 1456. до 11. новембра 1457) Владислав је записао: *„Владислав дијак* писа книгу ову од Новог Брда"[32]. Младо Нагоричино, код Куманова, према предању, имало је дванаест цркава: црква Св. Ђорђа, највероватније из доба деспота Стефана Лазаревића (око 1406-1407); црква Св. Петке и Св. Николе; док су цркве Св. Спас, Св. Врачи, Св. Арханђели и Св. Богородица у рушевинама[33]. У Младом Нагоричину Владислав Граматик је написао *„Панегерик"* који је посветио *Св. Петки Епиватској*, где се јавља и опис сеобе моштију у Србију од Григорија Цамблака[34]. Недавно је део циклуса фресака Св. Петке Епиватске у Младом Нагоричину открио Трајан Витларски[35]. Потписи у делима Владислава Граматика занимљиви су као што је онај у рукопису *„Живот Св. Ћирила"* (1479), где се потписао са *„граматик Владислав"*, или у *„Житију Јована Рилског"* од патријарха трновског Јефтимија:

„... сьписано послѣдьнимьвь дїацѣхь

владиславомь граматиком".

---

30 Ђ. Даничић, Рукопис Владислава Граматика писан године 1469, Старине ЈАЗУ I (Загреб 1869) (=битнији списи Ђуре Даничића, III, САНУ Одељење језика и књижевности,к књ. 25 (приредио Ђорђе Трифуновић) Београд 1975, 44-85; Ђ. Сп. Радојчић, *Стари српски књижевници* XIV-XV века, Београд 1942, 36; С. Радојчић, *Старе српске минијатуре*, Београд 1950, 48, таб. XXV, В. Мошин, *Ћирилиски рукописи Југославенске академије* I (Загреб 1955), 61-67; Д. Богдановић, *нав. дело*, 225-229; Ј. Максимовић, *нав. дело*, 133. Сматра се с пуним правом да је квадратна заглавља илуминирао Владислав Граматик: „његове *илуминације су рађене сасвим калиграфс..и, као што је и текст писан словима блиским финој орнаментици"*.

31 Запис је први објавио Ђ. Даничић, Старине I, 43-49; М. Ђоровић-Љубинковић, *Значај Новог Брда у Србији Лазаревића и Бранковића*, Моравска школа и њено доба, Београд 1973, 129. Аутор истиче нову могућност да је у питању црква у Витини, која се назива Богородица Црногорска.

32 Ђ. Сп. Радојичић, *Стари српски књижевници* XIV-XV века, 36-37; Ј. Максимовић, *нав. дело*, 133-134.

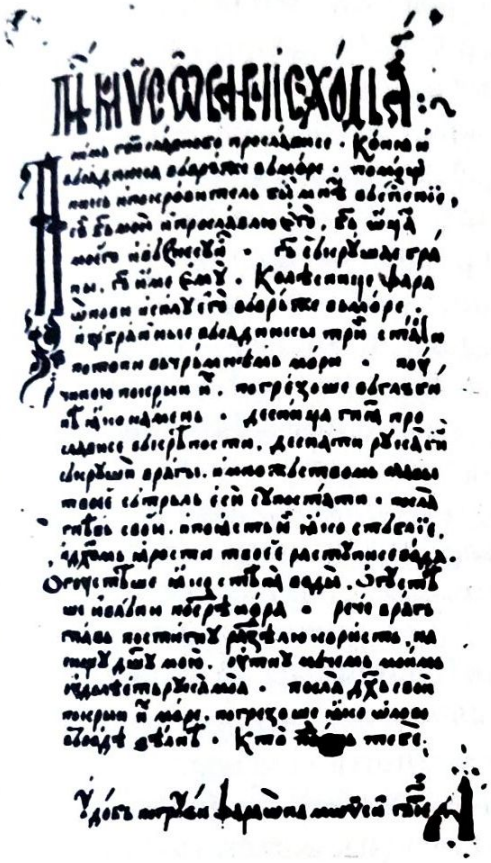
33 В. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950, 203; Т. Витларски, *Гробјанската црква Св. Петка во с. Младо Нагоричино*, 124.

34 Ђ. Радојчић, *О Григорију Цамблаку*, Гласник САН I, бр. 1-2 (Београд 1949, 172-175; Г. Суботић, *Свети Константин и Јелена у Охриду*, Београд 1971, 100 (старија литература).

35 Т. Витларски, *нав. дело*, 111-125. Истиче значај рада Панегерика Владислава Граматика: „во целост е зачуван текстот посветен на св. Петка Епиватска. Жително на оваа светица се препишувало и подоцна во Македонија".

Сл. 14

Сл. 15 Зборник Димитрија Кантакузина из 1469. год. писара и минијатуристе

Сл. 16 Псалтир с последованијем

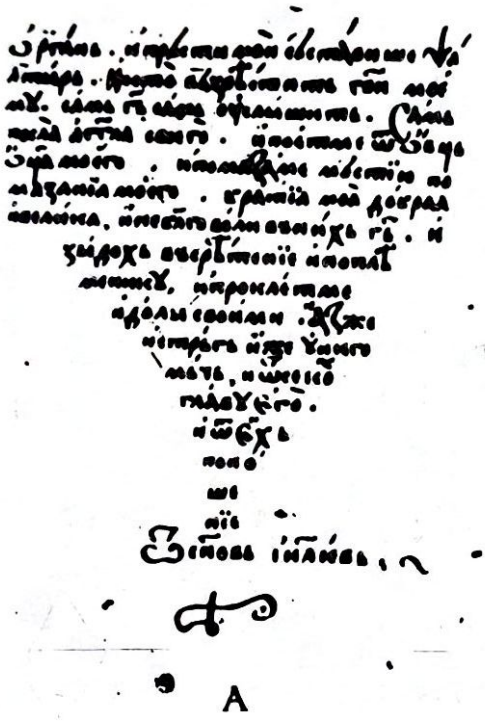
Затим, кад пише о преносу тела Јована Рилског из Трнова у манастир Рилски, Владислав Граматик пише:

„...непотрѣбнын богоу н уловѣкомь н послѣдны вѣдуацѣхь нарицеми таха діак владиславь" или „писа же се сіа кнїга господиноу дмитроу кантакоузноу послѣдныимь вь діацѣхь нарицаемымь таха діаком владиславшм"[36].

36 *Ситнији списи Ђуре Даничића*, 45, 50.

Познаје и један *монограм Владислава Граматика*, који се налазио у рукопису *„Житије Јована Рилског"* и од патријарха Јефтимија, са описом преноса моштију Јованових[37].

По свој прилици, Владислав Граматик је у неком свом писаном раду могао да, уместо потписа на крају неког дела текста, стави свој криптоним, као што је то учинио у припрати Нове Павлице. Овом приликом не бих могао да се бавим опширним испитивањима сличних примера криптонима у делима Владислава Граматика јер ми нису приступачна. Али, чини се, на основу извесног искуства стеченог током овог рада, да су облици слова и један криптоним у *„Псалтиру с последованијем"* (сл. 16) који професор Владимир Мошин датује на почетку XVII века дело нашег Владислава Граматика[38]. За орнаментику је већ и проф. Мошин истакао да је: „... цртана заставица квадрата, неовизантијског стила, *типа Владислава Граматика* и истог стила плетени иницијал (В на 1.3..)[39]. Ако упоредимо *„Псалтир с последованијем"* (сл. 14 и 15) са криторским текстом из припрате Нове Павлице (сл. 2), очигледна је идентичност слова:

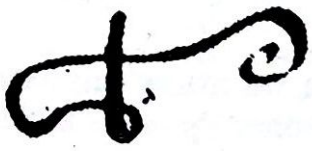
А

Сл. 17 Псалитри с последованијем

П, Ѣ, М, С, ѡ, В, д, Н, С, Х, О, Д, итд.,

у оба натписа „рукоделца"

Сл. 18 Слово Е,
са ктиторског натписа

37 Ђ. Сп. Радојичић, *Творци и дела старе српске књижевности*, Титоград 1963, стр. 177. Рукопис се налазио у старој Народној библиотеци у Београду где је изгорео 1941. године. Монограм је прецртао и објавио Драг. Костић, истакавши да „није могао да прочита ни помоћу лупе, ... како изгледа тај ситноспис, који је готово био једна врста тајног писма".

38 В. Мошин, Ћирилиски рукописи повијесног музеја Хрватске и Копитареве збирке, Народна библиотека Србије и Српска књижевна задруга, Београд 1971, 47, 48, бр. 41, таб. 70 (Р. 35: депозит СПЦ; Ораховица, 114); Рад. Грујић, *Старине манастира Ораховице у Славонији*, Старинар, т. с, кн. XIV (Београд 1939) 60.

39 В. Мошин, *нав. дело*, 47.

Владислава Граматика. Да је ово оригинално дело Владислава Граматика, указује и његов криптоним из којег се истом методом графичке анализе ишчитава име Владислав Граматик[40]:

ВЛАДНЄУАВЬ ГЄАМАТ'НКЬ.

„Псалтир са последованијем" из Ораховице, у којем је криптоним са именом Владислава Граматика, дело је из XV, а не с почетка или краја XVII века[41]. Владислав Граматик је, преписавши Зборник за Димитрија Кантакузина (1456), 1464. примио од свога заштитника *„Посланије дијаку Владиславу"*[42]. *Исте, 1464. и следеће 1465. године Владислав је исписао криторске натписе у Новој Павлици, а можда, и живописао криторске сцене у првој зони на јужном зиду и фреске на источном зиду припрате*[43]?

За Владислава Граматика је карактеристично да је он: „Много више познавалац целокупне средњовековне књижевне традиције, скупљач, текстолог и преписивач, него оригинални књижевник."[44]. Као световњак, дијак и граматик, у значењу је професионални писар и књижевник, а према открићу новопавличког ктиторског натписа као његовог дела, можемо да сигурније претпоставимо да се бавио минијатурним и зографским пословима. Његов пријатељ Димитрије Кантакузин је оригинални књижевник који је писао химнографске, хагиографске и епистолографске списе. „Он је Србин грчког порекла из Новог Брда. Породица Кантакузина била је угледног византијског рода. Тако је Димитрије био и сродник деспотице Ирине, Јерине Бранковић. Он је наручио од Владислава Граматика један велики зборник (Загребачки зборник, 1469)"[45].

Неке старе везе и пријатељства из српског града Новог Брда биле су са наредбодавцем и ктитором Новопавличке припрате Михаилом Анђеловићем, чији су преци, изгледа, потицали из Тесалије[46]. Владислав Граматик био је познат као уметник и рашком митрополиту Јоаникију, који је уз Михаила Анђеловића био ктитор - ТРѪДѠ(МЬ) МН(О) ГО ГРѢШНДГ(О) НЄМЄРѢНД МИТР(О)П(О)Л(И)ТА РАШКОГ(О) ІѠАНИКѪА[47]. У то време под турском влашћу Михаило Анђеловић, као рођени брат Махмуда Анђеловића који је постао беглербег

---

40 Исто.

41 Исто.

42 Ђ. Трифуновић, *Димитрије Кантакузин*, 509.

43 Р. Петровић, *Откриће у Новој Павлици*, 245-246; Исти, *Конзерваторско-реставраторски истраживања у Новој Павлици*, 44-45; Исти, *Откриће фресака у Новој Павлици...*, 137-154.

44 Д. Богдановић, *нав. дело*, 225.

45 Исти, 225.

46 К. Јиречек, *Историја Срба* IV, Београд 1923, 148.

47 Р. Петровић, *Откриће у Новој Павлици*, 245, сл. 2, 3, 4, 5; Исти, *Конзерваторско-реставраторска истраживања у Новој Павлици*, 44-45, сл. 1; С. Милојевић, *Мусићи*, Историјски часопис XXXIII, Београд 1986, 24, бел. 76; Р. Петровић, *Откриће фресака у Новој Павлици...*, 138, црт. 2, 5 и 7, сл. 1.

Румелије, тј. врховни намесник европске Турске, владао је Рашком облашћу у којој се налазио град Брвеник, у чијој је непосредној близини црква Богородице Ваведења у Новој Павлици[48]. Ново Брдо, веома познат град почетком XV века, био је највеће рударско и трговачко место из којег се добијало чувено гламско сребро (*argentum de glama*) у којем се налазио високи проценат злата које је веома тражено у то време[49]. Због тога су писци тог времена Ново Брдо називали „градом заиста сребреним и златним", „мајком градова"[50] итд. Ново Брдо је у правом смислу био космополитски град, у којем су поред Срба живели трговци са приморја, а нарочито из Дубровника, затим Саси, Грци, Албанци, а касније Турци и Јевреји итд.

У раду: *„Откриће фресака у Новој Павлици - Прилог проучавању уметности* XV века", указао сам на морфолошку и стилску анализу слова ктиторског натписа у припрати Нове Павлице и на истоветан начин писања у *„Зборнику" Владислава Граматика*, који је урадио по поруџбини за Димитрија Кантакузина (1469): „једина разлика која се уочава проистиче из особине самог материјала на којем је писано (на папиру и на фреско-секо техници). Слова на папиру су прецизније изведена, док су на фреско малтеру нешто тврђа, али и истрта услед влажења и пожара, а и приликом поновног малтерисања цркве. Упоредимо ли било које слово оба текста, наћи ћемо исте сродности, као да су „излегле из једне руке" мајстора писара Владислава Граматика или, пак, написана по његовом предлошку..."[51]. Нарочито се истиче једна карактеристика у начину писања а то је слово *И*. „То је слово Е са средњом хастом најдебљом на средини где је постављена средња пречага, хаста се надоле сужава у танку линију. Карактеристичан је нови начин исцртавања средње пречаге - она није извучена једним потезом, већ су то два кратка потеза који се под углом састају на средини и завршавају линијицом повијеном навише једним задебљањем у виду мрљице са шпицом у виду трочланог листа детелине (сл. 2). Ово слово Е налази се у речи ВЂЧІЄ, у трећем реду ктиторског натписа из 1464. године док се у Зборнику Владислава Граматика појављује у речима ЖИТІЄ И ИЖЄ. Овај начин писања слова Е касније су прихватили и други писари. Сличност се лако уочава и код других слова: ѡ, З, Т, Ж, И, С, д, Р, О итд. У Зборнику

---

48 Види опширније у чланцима аутора овог рада, бел. 47.

49 М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни*, II, Београд 1962, 27-95; В. Јовановић, *Ново Брдо - град заиста сребрени и златни*, Обележја, год. I/2, Приштина 1971, 75-111; Ђ. Бошковић, *Археолошка истраживања Новог Брда*, Велика археолошка налазишта у Србији, изд. КНУ, Београд 1974, 99-116; В. С. Јовановић, *Археолошка истраживања средњовековних споменика на Косову*, п. о., Зборник Округлог стола о научном истраживању Косова (Научни скуп САНУ, књ. XLII), Београд 1988, 38.

50 Константин Филозоф, *Живот деспота Стефана Лазаревића*, Старе српске биографије XV и XVII века (превео Л. Мирковић), Београд 1936, 80.

51 Р. Петровић, *Откриће фресака у Новој Павлици - Прилог проучавања уметности* XV века, 153.

су испод орнамента исписана слова која се појављују на оба ктиторска фре-
ско-секо натписа"[52].

Наведена ранија открића у припрати Нове Павлице истакла су мо-
гућност уметничког сликарског и писарског рада Владислава Граматика, а у
овом раду откривањем и рашчлањивањем тајанственог криптонима у кти-
торском натпису из 1464. године, можемо да прихватимо као сигнум и
ауторство Владислава Граматика који је остао до наших дана.

На крају треба указати и на сама слова по азбучном реду са знацима
интерпункције са ктиторских натписа из 1464-1465. године у припрати Нове
Павлице. Ова потпуно нова врста графичке документације[53] има за циљ да
истакне не само морфолошки облик слова већ и њихову естетску лепоту.
Поставља се питање откуда је дошао Владислав Граматик и ангажован за рад
у Новој Павлици? Међутим, треба се сетити да је ктитор припрате у Новој
Павлици био Михаило Анђеловић са његовим младим сином и рашким
митрополитом Јоаникијем[54]. Анђеловићи су пореклом из Новог Брда, ода-
кле је био и наш Владислав Граматик[55], те је постојала могућност да су се
они познавали од ране младости. Несумњиво да је Михаило Анђеловић
веома ценио уметнички рад свога пријатеља Владислава Граматика, те га је
и позвао да испише повеље и можда ослика малу припрату у Новој Павлици.

---

52 Исти, *нав. дело*, 154, цртеж 5 (трећи ред, последња реч), сл. 3.

53 Р. Др. Петровић, *Камени надгробни натпис из цркве Св. Николе у селу Велика Хоча*, Зборник за ликовне уметности 16 (Нови Сад 1980) 211-222, црт. 4.

54 Р. Петровић, *Откриће у Новој Павлици*, 243-248; исти, *Откриће фресака у Новој Павлици - Прилог проучавања уметности* XV века, 137-154; уп.: М. Ј. Д(инић), Ангеловић Михајло, Енциклопедија Југославије I (A-Bosk), Zagreb MCMLV, 116.

55 М. Ћоровић-Љубинковић, *Значај Новог Брда у Србији Лазаревића и Бранковића*. Моравска школа и њено доба. Београд 1972, 129-130. Истиче занимљиво мишљење да Владислав није радио у Матејичу, већ је писао у Богородичиној цркви у новобрдској Витини, која и данас носи назив Богородица Црногорска.

Радомир Петрович

КРИПТОНИМ ВЛАДИСЛАВА ГРАМАТИКА В НОВОЙ ПАВЛИКЕ

В этом научном труде речь идет о последнем необыкновенном знаке на ктиторской надписи из 1464 года, которая могла бы обозначать криптоним (картина 2 и 3.) Своеобразной графической и лингвистической трансмутацией (преображением скрытых букв), редукцией некоторых декоративных элементов растений, автор получил следующие буквы: А и О (картина 4). Символы приведенных букв могли бы обозначать А - АЛЬФА и О - ОМЕГА.

В дальнейших исследованиях этого криптонима обнаружена буква Г (картина 5), и претполагаем, что это возможность существования и других букв, может быть обзначающих имен писарей и художников, являющимся центральными мастерами в изображении и написании букв ктиторской надписи (1454-1465) в Новой Павлике?

Известно, что старые мастара „рукодельцы" репетировали одну форму „аскезы практических занятий", то есть загадочного скрытия слов или своего имени, то есть тех, „грустящих за Богом" и только передающих дар божий в виде „АРС АРКАНА"(ARS ARCANA).

Этим принципом пользовался и неизвестный новопавлический мастер, в приведенном криптониме скрыто его имя и должность. Разультаты исследования следующие: буква В (картина 6), Л (карт. 6), Д (карт. 7), И (карт. 7), Ц (карт. 8), Б (карт. 8), (карт. 9), а это обозначает имя художника: ВЛАДИСЛАВ (карт. 11). Дальнейшими исследованиями обнаружени еще некоторые буквы: Г (карт. 5), Р (карт. 9), А (карт. 4), М (карт. 10), Т (карт. 10), И (карт. 7), К (карт. 10) и последний знак Ъ (карт. 9), все это значит должность: ГРАМАТИК.

Загадочный криптоним, отгаданный и как Владислав Граматик происходил из старого сербского города Нового Брда (он родился около 1430 года). В науке был известен как дияк и граматик.

Петар ЂУЗА

ПРИМЕР „СРБИЗАЦИЈЕ" ЈЕДНЕ ФОТОГРАФИЈЕ ГЛИГОРИЈА Г. ШОТИЋА

Досадашња истраживања фотографије у Срба показала су да је њен карактер био зависан од бројних компоненти - од историјских, социјалних, политичких, културних, етнографских, од којих је свака на свој начин остављала свој аутентичан печат на историју српске фотографије. Као својеврсно историјско-културно и социо-психолошко огледало једног народа, фотографија је својеврсна визуелна магна карта српског народа. Управо због тога у корпусу старе фотографије код Срба прецизно се уочавају поклапања националних и државних тежњи и аутентичне фотографске грађе која истовремено антиципира вредност фотографије као историјско-културног документа и вредност фотографије као самосвојног и независног медија. Исто тако у корпусу српске фотографије прецизно се уочавају све нијансе етничких разлика међу Србима у дијаспори: док Димитрије Новаковић обавља снимање Београда „на посребрениј лист бакра снимак тај поднео је он Њ. светости господару Михаилу Србије књазу на дар"[1], како је објављена вест у „Сербским народним новинама" (12. V 1840. год.). Док су атеље Анастаса Јовановића у Бечу походили сви виђенији Срби и фотографисали се, а по Београдској штампи 1849/50. године оглашавају се фотографи који раде у таблотипији попут Адолфа Дајча, на Косову под отоманском управом још задуго није било фотографа ни атељеа. Према истраживањима Бранибора Дебељаковића само је Београд од 1860. до 1900. године имао 40 регистрованих фотографских атељеа, а у Србији 34 атељеа[2]. То је период када Срби у дијаспори на југу, на Косову, веома ретко долазе до фотографије и то углавном они угледнији и имућнији, најчешће трговци. Према досадашњим сазнањима први фотографи који су живели и правили фотографије на Косову јављају се крајем прошлог и почетком овог века. На

---

1 Павловић А., Прво снимање Београда дагеротипом и Димитрије Новаковић, Зборник Историјског музеја Србије, бр. 19, Београд.

2 Дебељковић Бранибор, Стара српска фотографија, 1977. год, Београд, Фотографија код Срба, САНУ, Београд, 1991.

северу се почетком овога века неговао грађански жанр, до изражаја су долазили сви атрибути грађанског сталежа који је журно хватао корак са Европом. Поред тога, школовани фотографи[3] и фотографи аматери све више инсистирају на усавршавању технике израде фотографије, у атељеима раде са солидном професионалном опремом: камерама, осветљењем, кулисама, служе се ретушом и корективним захватима да би фотографија постигла што већи естетски квалитет. Све то скупа - од технике израде фотографије до избора мотива - пејзажа, панорамских снимака Београда[4], нарочито портретских снимака - сачињавало је мозаик једне опште климе веома погодне за замах фотографије. Материјални подаци, међутим, указују да је фотографија као нов технички изум имала знатно неповољнији статус на Косову, где се о њеном правом процвату може говорити тек након 1918. године, односно између два светска рата. За нас је, међутим, занимљива фотографија до 1918. године, о којој имамо знатно мање сачуваних материјалних података, а која је и поред тога веома значајна за истраживачку хронологију. Истраживач се не може отети утиску да фотографија на Косову, од почетка овога века до балканских и краја првог светског рата, није представљала плод стихијног рада појединих фотографа који су походили ово подручје као путујући фотографи и који су били привучени архаичном аромом југа, него да је фотографија имала своје веома прецизно дефинисано национално утемељење.

Хронолошки дубље и старије паралеле за поткрепљивање доказа за ову тврдњу можемо наћи у аналогији са улогом српске историје уметности, посебно сликарства и графике, коју је она имала у очувању српског националног идентитета. Ваља, стога, подсетити да се српски народ посебно обраћао уметности у својим најтежим и најдраматичнијим историјским тренуцима. Дејан Медаковић је у књизи „Косовски бој у српском сликарству" исцрпно приказао колико је аутентична подударност између српске историје, српског памћења и посткосовског сећања у делима српских сликара. Ова велика национална тема, постварена у својеврсни мит и култ, већ пет и по векова храни стваралачки дух и пуни националну креативну енергију. На најпресуднијим историјским личностима и догађајима српски народ је током дугих векова националног ропства изграђивао националну самосвест. Косовски мит оличен у култу Косовског боја, цара Лазара и његовог жртвовања за царство небеско и Свети Сава у основи су српског историјског памћења и народне стваралачке имагинације. Нимало случајно, Анастас Јовановић је један од првих српских фотографа, али он је и графичар, обдарен

---

3 Трифуновић Лазар, Српска цртачко-сликарска и уметничко-занатска школа у Београду (1895-1914), Београд 1978. год, издање Универзитет уметности у Београду: у извештају за 1901. годину Ристе Вукановића, у списку занимања налази се и фотографија

4 Ђурић-Замоло Д., Сачувани лик Београда на фотографијама А. Јовановића, И. Громана и М. Јовановића, Годишњак града Београда 1967, књига XIV: А. Јовановић је начинио низ изузетно значајних снимака Београда и београдске тврђаве. То су прворазредни документи о изгледу и развитку главног града Србије.

стваралац. Његове графике као да су проистекле из фотографских искустава и обрнуто, фотографско искуство као да је потхрањено даром врсног графичара. Треба упоредити његове литографије-портрете Стефана Књићанина, Саве Текелије, проте Матије Ненадовића, Доситеја Обрадовића, Јована Рајића и његове фотографије начињене у бечком атељеу Петра Петровића Његоша, Хајдук Вељка, Илије Гарашанина, кнегиње Персиде Карађорђевић и других личности, па видети колико је неразлучиво једно од другога. Колико је присутно медијско преклапање литографије и фотографије. Потом, треба погледати и литографије следбеника Анастаса Јовановића - Адама Стефановића[5] да би се схватило колико је његова графика блиска фотографском искуству и колико је једно упливисало у друго.

Нимало случајно Срби су међу првима фотографски апарат и фотографију унели у Србију кнеза Михаила Обреновића[6], само девет месеци након званичног признања овог новог техничког проналаска, 19. августа 1839. године, када је Француска академија наука признала ауторско право Лују Дагеру.

Српском фотографском искуству, наиме, претходило је развијено сликарско искуство, а оно је било засновано на вишевековној историјско-хронолошкој вертикали визуелног изражавања и визуелног памћења. Фотографија је, дакле, пала на унапред припремљено плодно тле. О сублимацији визуелог искуства и визуелног памћења налазимо потврду и код наших познатих историчара уметности: Светозар Радојчић, на пример, наводи да „почетак самосталног српског сликарства, од уметника наше крви, пада исте године када и почетак самосталне српске књижевности"[7] и да „са првом генерацијом Срба сликара почиње и процес постепеног посрбљавања наше средњевековне уметности"[8]. „Посрбљавање уметности" (термин С. Радојичића) коинцидира са стварањем самосталне српске државе у XII веку. Војислав Ђурић наводи да „канонизација Срба владара из те светородне куће представља један од снажнијих доказа тесно испреплетаних државних и црквених интереса[9], на основу чега Дејан Медаковић закључује да је „читав један државни и политички програм куће Немањића, дубоко ослоњен на тумачење цркве, могуће ишчитати са зидова наших манастира"[10]. Након две велике сеобе Срба - 1690. и 1739. године, српски народ у расејању поново се обраћа својим светим задужбинама, светитељима, уносећи их у своје визуел-

---

5 Погледати књигу Ване Краут, Историја српске графике од XV до XX века, Дечје новине и Народни музеј Београда, Горњи Милановац, 1985.

6 Прва фотографија у Срба снимљена је 12. маја 1840. године, о чему је објављен податак у „Сербским народним новинама" број 37, које су објављене у Пешти.

7 Радојчић Светозар, Старо српско сликарство, Нолит, Београд 1966

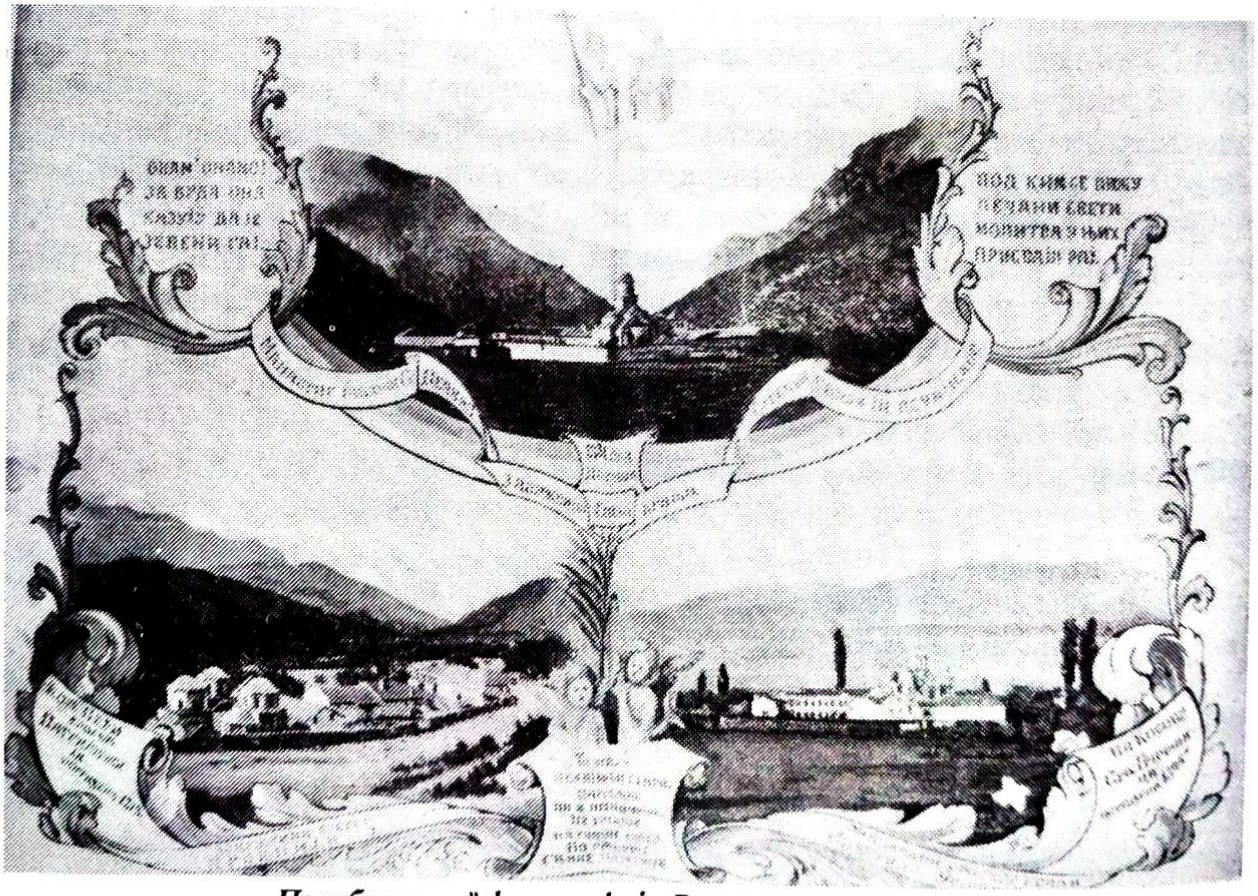
8 Исто

9 Ђурић Ј. Војислав, Историјска композиција у српском сликарству средњег века и њихове књижевне паралеле, I зборник радова Византолошког института, књ. VIII/2

10 Медаковић Дејан, Путевима српског барока, 57-84, Нолит, Београд, 1971

Високи Дечани, разгледница из 1907. године, Т. Костића из Приштине

„Посрбљавање" фотографије: Разгледница – колаж,
коју је као издавач и штампар потписао Глигорије Г. Шотић из Пећи.

но памћење, у своју националну иконографију. Уметност је Србима у расејању, у аустроугарском царству, преко Дунава одбрамбено оружје од католичког прозелитизма. Знаменита Жефаровићева *Стематографија*[11] „дубоко је била инспирисана циљевима Карловачке митрополије[12]. Жефаровићеве радове „могуће је тумачити и као осмишљену, велику илустрацију одређених политичких тежњи, проистеклих из практичних тумачења српске историје. Као такви они у пуној мери одражавају читаву једну епоху код Срба[13].

Пажљива ишчитавања фотографског материјала дају доста аргумената за потврду блиских паралела између сликарства, између улоге коју је имала српска уметност и фотографије. Стиче се неретко утисак да је фотографија преузела велики део сликарских компетенција: фотографија се најпре обраћа истим темама и садржајима као и сликарство. Неретко, фотограф посматра мотив пред камером на исти начин као и сликар, тим пре, јер су многи фотографи били уједно и ликовни уметници. Оног тренутка када је фотографија ушла у српску средину, она је „посрбљена" на исти начин као што су „посрбљаване" фреске и иконе у српским манастирима. Потом, поред дворског сликара озваначава се и статус „дворског фоторафа". У „посрбљеној" фотографији, пред објективима фотографа дефилују ликови српских владара и државника, знаменитих људи. Фотографија заузима важно место које је некада припадало фрескосликарству. Анастас Јовановић нам је оставио у наслеђе читаву галерију ликова који су аутентичан израз „посрбљавања" фотографије, међу којима је и серија портрета кнеза Михаила Обреновића, из периода око 1850. године.

На Косову, у „земљи безвлашћа", у којој су Арнаути „чинили све могуће покоре и вршили своју самовољу, тако да није имало мира ни старо ни младо, ни женско ни мушко"[14], фотографија је такође имала своју специфичну улогу.

Глигорије Г. Шотић нам је од 1904. до 1911. године оставио потписану мапу панорамских снимака Високих Дечана, Пећке патријаршије и Грачанице[15]. Да је реч о изузетној ауторском делу, можемо судити по једној од његових објављених фотографија у „Задужбинама Косова", (стране 274-275, заједничко издање Рашко-призренске епархије и Богословског факултета у Београду, 1987). Комбинованом методом лабораторијске

---

11 Дејан Медаковић наглашава да је „за разумевање политичких амбиција Карловачке митрополије пресудно дело тзв. Стематографија, коју је 1741. у Бечу, заједно са Томасом Месмером изрезао и штампао Христофор Жефарович: видети Медаковићеву књигу „Путеви српског барока", Нолит, Београд 1971.

12 Исто.

13 Исто.

14 Видети Задужбине Косова, архивски материјал о арбанским зулумима.

15 Видети Идеје српске уметничке критике и теорије 1900/1950, књига III, поглавље „О националној уметности", стр. 23-44, Музеј савремене уметности, Београд 1981.

фотомонтаже три снимка и текста Шотић је знатно приближио свој израз експерименталном иновирању заснованом на искуству колажа и у знатној мери, на конкретном примеру, „посрбио" фотографију. Окосницу колажа чине стихови:

„Онам', онамо!
за брда она
казују да је зелени гај,
под ким се дижу
Дечани свети,
молитва у њих присваја рај".

У фотографију су уписани стихови Николе I Петровића Његоша *„Онамо, 'намо..."* (у горњем левом и десном углу фотографије); у доњем средишњем делу два насликана анђела држе у рукама натпис са стиховима из епа *„Зидање Раванице":*

„То бејаху
Немањићи стари,
дароваше па и преминуше,
не трпаше на гомилу благо,
но градише с њиме задужбине".

Визуелни утисак читаве композиције појачан је стиховима, арабескним биљколиким цртежом у виду лозе који оивичава сва три манастира и додатним текстом који објашњава која је чија задужбина и када је свака од њих саграђена. У композицију је унето и неколико накнадно руком досликаних ликова светаца и анђела. Овакав начин интервенције на фотографији где аутор асимилује бројна фотографско-сликарска искуства, у комбинацији са стиховима, близак је и у најдиректнијој вези са дискусијама које су се почетком овога века водиле око националног питања уметности код Срба. Подсетићемо да је Надежда Петровић говорила да „уметност права и истинска мора бити национална уметност и поред свих интернационалних основа, које се постављају при њеном стварању." Почетком овога века, када је настала и ова фото-монтажа, писали су и бројни ликовни теоретичари. Постављајући питање зашто „(...) све до данас немамо ми српске уметности! (...)" др Огњен (Милоје Васић) у „Бранковом колу", 1901. године наводи да „на жалост српска уметност никада до данас није ни приближно била, а камоли довољно национална (...)"[16], а слична гледишта заступају Драгутин Инкиостри и низ других теоретичара, тако да је прва трећина овога века протекла у ватреним дискусијама о националном стилу у српској уметности.

16 Исто, стр. 26-...

У књизи „Косовски бој у српској књижевности" Војислав Ђурић[17] указује на још један значајан моменат који је најближи начину реализације фотографске мапе коју потписује Глигорије Г. Шотић ослоњене на извориште косовских задужбина. Војислав Ђурић, наиме, указује да је међу Србима веома раширен *Култ задужбина*: „Не само у песмама о Крушевцу и косовском боју него и другима задужбине су једина вредност која је запамћена из доба Немањића. У двема песмама о светоме Сави - од којих је Вук једну записао од слепе Стефаније, а другу од Филипа Вишњића - на питање господе хришћанске ‚код бијеле цркве Грачанице' (и ту на Косову!): ‚куд се ђеде цар-Немање благо' - Сава Немањић одговара оправдавајући Немању:

Није бабо расковао благо
на нацаке ни на буздоване,
ни добријем коњ'ма на ратове,
већ је бабо похарчио благо
све градећи млоге задужбине."[18]

Потврду овог етичког нагласка у српској епској поезији Војислав Ђурић налази у бројним стиховима као изразу градитељског улагања Немањића у задужбине - „народима на корист и њима у славу". Та на први поглед необуздана жеља за славом - када се има на уму „пошљедње вријеме" и неизбежна пропаст државе - осећа се као израз племените потребе - наглашава Ђурић - да се у континуитету подизања задужбина сагради уметнички споменик посебног сјаја - утолико сјајнији уколико је извеснија и ближа тама будућих времена, у којој ће цркве и манастири бити једини извори светлости у тренуцима када ће не само појединци него и нараштаји напрезати вид да не би одлутали из себе и залутали у туђину и постали крвници сопственог националног бића"[19].

Култ задужбина је Србима уливао, а пред странцима и господом латинском служио „као најјачи извор и ослонац националног поноса, излажући боље него ико историју српских цркава и манастира према народном памћењу (...)"[20].

Између народног усменог и писаног предања, наше епске поезије и старе књижевности и сликарства и фотографије, од тренутка њеног „уласка" у Србију, и неколико деценија касније на Косово, неразлучиве су паралеле и претапања. Фотографија је показала сву своју виталност и способност асимилације српског националног мита. На један такав израз који сажима у

---

17 Ђурић Војислав, Косовски бој у српској књижевности ,Српска књижевна задруга, Београд, 1990.

18 Исто, стр. 74.

19 Исто.

20 Исто.

себи и фотографију и епско казивање и култ задужбине и укупну православну иконографију, на најбољи начин указује рад који је потписао Глигорије Г. Шотић који смо овде описали. То, дакако, указује да је „србизација" фотографије била заснована на темељима укупне српске духовности. Преузимајући те вредности, сва та искуства преведена су на аутентичан иконографски језик фотографије. Фотографија је „србизирана" (да употребимо овај термин Светозара Радојичића) на најбољи начин, исто онако, као што је „србизирано" византијско романтичарско, или барокно сликарство, као што је „србизирана" графика. Фотографија је уз то имала као нов технички изум једну велику комуникациону предност: израђивана у формату визит-карте и штампана у великим тиражима, могла је знатно лакше да се емитује у свет, а да унутар српског народа и у дијаспори постане моћно средство снажења српске националне самосвести, како изгубљени и залутали не би постали „крвници сопственог националног бића".

Petar Đuza

THE EXAMPLE OF „SERBISATION" AT A PHOTOGRAPHY BY GLIGORIJE G. ŠOTIĆ

The history of old Serbian's photography from Kosovo and Metohia's area that appeared at the end of last and from the begining of this century, points out to inspirative sources and authentic methodological and technological treatment. The best example of this, is a photography by Gligorije G. Šotić, a photographer from Peć (see the photography by Gligorije G. Šotić published in the book „Fondations of Kosovo", joint edition (publication) by Raško-Prizren's Eparchy and Theological Faculty in Belgrade, in 1987, pages 274-275). The photographer who photographed the cycle of motives of Kosovo-Metohia's monasteries, during his work supported on the experiences of Serbian's national iconography and Kosovo legend.

Incorporating the elements of Serbian epic and romantic poetry into the photo, Gligorije G.Šotić has contributed to the „Serbisation" of a photo expression in Kosovo and Metohia, at the same way, as Serbian fresco and graphic painters had „serised", (S.R.term) the art.

ЕТНОЛОГИЈА

Мина ДАРМАНОВИЋ

ВЕРОВАЊА У ВАМПИРЕ И НЕКА ДРУГА ДЕМОНСКА БИЋА ИЗ СРПСКЕ МИТОЛОГИЈЕ

У народној традицији Срба на Косову и Метохији очувала се или је доскоро била очувана успомена на обичаје и веровања у митска бића демонског карактера. Сећања на митска бића код Срба су свежија од успомена на богове наше прехришћанске епохе. Црква је са великим напором водила борбу да из свести народа одстрани успомену на паганска божанства, њихове идоле, храмове и свештенике. Вероватно је црква из тог разлога занемарила обичаје и веровања који су се односили на нижу митологију, односно демоне. Због тога се до нашег времена пренело доста паганских обичаја и веровања, понекад измењених или прилагођених, али који су у себи сачували првобитну садржину и многе елементе српске митологије.

У овом раду биће изложени обичаји и веровања у вампире, вештице, виле и нека друга натприродна бића код Срба из Брњака (К. Митровица), Смача (Призрен), Врбичана (Призрен) и Српског Бабуша. Подаци о овим обичајима и веровањима прикупљани су за Упитник за Етнолошки Атлас Југославије, и то у периоду 1968-1969. и до сада нису ни обрађени ни објављивани.

Овом приликом ће се давно прикупљени подаци изложити у виду примера у оквиру општег разматрања о веровањима у натприродна бића.

Обичаји и веровања у вампире код Срба на Косову и Метохији старог су датума. Ова веровања су разноврсна и сродна су са веровањима у вампире код других народа и националних мањина на простору Косова и Метохије и шире на Балканском полуострву. Сва та веровања и обичаји из опсега „вампирологије" чине један циклус примитивно-патријархалних веровања која су јединствена у митологији и легендарној традицији не само код балканских већ и код других народа, племена и етничких група[1].

Колико је веровање у вампире било распрострањено код Срба у средњем веку, чије је државотворно, економско и културно средиште било у косовским земљама, најбоље указује чињеница да је ова појава ушла у Законик

---

1 Татомир Вукановић,Срби на Косову II, Врање 1986., стр. 327.

српског цара Стефана Душана, из прве половине XIV века[2]. У чл. 20 Душановог законика била је предвиђена казна за оне који ископавају вампире и сажижу их ради уништења.

Слободан Зечевић је у својој студији „Митска бића српских предања" на основу расположиве грађе и проучавања на терену, начинио поделу демона по функцији и пореклу. За нас ће овде бити занимљива група, како ју је систематизовао Зечевић, којој припадају демони који настају од људи и људи демонских особина. У прву групу би спадали некрштенци и вампир, а у другу живи вампир, вештица, мора и ветровњак. Осврнућемо се и на демоне природе, као што је веровање у виле и на демоне атмосферских појава у српским веровањима у које спадају ала и змај.

Митска бића под именом вампир била су позната свим Словенима, што се види из заједничких назива за ова митска бића. Вукодлак је био уобичајени назив за ово биће код динарских Срба.

Татомир Вукановић је забележио да Срби на Косову и Метохији за вампира кажу још и „гробник" и „лампијер".

Према веровањима о загробном животу и о души, човек се састоји од тела и душе као свога невидљивог и нематеријалног дела. Током живота, тело и душа чине нераздвојну целину. Ако душа напусти тело, које за живота представља њено стално боравиште, наступа смрт. Постепеним разлагањем тело нестаје, док душа која је вечита и бесмртна, само мења своје станиште. После телесне смрти, душа одлази у неки непознати свет. Душа се од тела могла растати лако, али и веома тешко. Мислило се да се са душом лако растају праведни људи, док се грешници том приликом јако муче. За такве људе сматрало се да ће се повампирити. По народном веровању, пре преласка на други свет душа се четрдесет дана кретала око куће и по оним местима где је боравила за време живота. У „чисте" душе убрајале су се душе предака и душе свих осталих добронамерних покојника. Веровало се да такве душе са својим живима стоје у сталном и присном односу. Оне и са другог света воде рачуна о добробити својих живих. А за разлику од њих, од „нечистих" душа није требало очекивати никакво добро. Нечистом душом могло се постати на два начина, својевољно и недобровољно. У прву врсту могли би се сврстати велики грешници, који се после смрти враћају да би нанели пакост и несрећу живима. Такве душе називале су се вампирима. Другој врсти припадали би они покојници који нису били грешници, али су се стекле околности које нису зависиле од њихове воље. То се могло десити ако би покојника на одру прескочила каква животиња, ако би људи који седе око покојника једни другима додавали нешто преко његовог тела, ако би покојник за живота имао „зле" очи, ако је био рођокос, наопако рођен, итд[3].

Вук Караџић каже да вампир „излази ноћу из гроба и дави људе по кућама и пије крв њихову", и зато је разумљив страх од вампира. Чајкановић

---

2 Татомир Вукановић, исто.

3 Слободан Зечевић, Митска бића српских предања, Београд 1981., 127.

истиче да је вампир подземни ноћни демон, са натприродним особинама (може да се претвара у разне животиње, да се креће великом брзином, да пређе преко свих препрека, осим преко воде и трња). По своме постанку је мртвац и ништа више, мртвац чије се тело није распало, и који може да устане из гроба и да лута. Вампирима постају непоштени, неваљали људи, грабљивци, али може се повампирити и поштен човек који умре без свеће, који не буде окађен тамјаном, кога убије гром. Мислило се да се могу повампирити и они људи који су се родили и зачели у „несрећне дане", они који су умрли без свеће, развратници, самоубице, утопљеници или они којима се гроб распукне. Повампирити се може сваки човек. Сваки покојник може бити опасан, утолико опаснији што после смрти има већу снагу него док је био жив[4].

Вампир се по свом изгледу разликовао од других покојника. Мислило се да је вампир у лицу црвен и надувен а да се његово тело у гробу не распада. Сматрало се да му се тело састоји од коже, без меса и костију, испуњене пихтијастом масом. Веровало се да вампир излази само ноћу, огрнут мртвачким покровом. Могао се појавити и у облику животиње, најчешће оне која га је прескочила док је лежао на одру. Веровало се да је вампир невидљив, а могле су га видети неке животиње, као и људи рођени уторком и суботом, јер су уторак и субота по веровању мртвачки дани, а веровало се да га могу видети и „вампирчићи" (деца рођена из љубавне везе вампира са својом женом).

Ако је покојник био сувише грешан, његова душа нема приступа на други свет. Тада се његова душа враћа и као вампир лута по овом свету све док га неко не уништи. Вампир се могао уништити ако се прободе или ако се на било који начин оштети његов кожни омотач. У том случају истећи ће пихтијаста маса, па он више неће бити у стању да се креће.

Као најпоузданије средство за спречавање вампирења сматрало се физичко оштећење покојниковог тела. Леш би се пробадао или засецао металним предметом или трном по стомаку, грудима, под коленом, по пети.

Употребљавало се и вино у спречавању вампирења. Док још лежи у кући, покојнику би се у уста стављало мало угрејаног црног вина. Крв је симбол живота и мртви могу доћи свести ако је окусе. У црном вину је пронађен еквивалент за крв. Мислило се да вампири пију крв људима да би се домогли животних функција, зато су људи мртвима пре сахране стављали у уста грејано црно вино, да би задовољили њихову жељу за крвљу и да се због тога не би повампирили[5].

Веселин Чајкановић спомиње неке од погребних обичаја којима живи теже да обезбеде себе. На гробље, приликом погреба, иде се једним путем, а враћа се другим, а циљ је да се душа покојника, ако би хтела да се врати натраг, збуни. Затим, премештање ствари по кући, промена одела, извртање капе,

---

4 Веселин Чајкановић, О магији и религији, Београд 1985., стр. 250.

5 Слободан Зечевић, исто, стр. 131.

пуштање косе и браде, има за циљ да живе промени, прикрије, јер ако би душа дошла натраг, она их више неће моћи познати и вратиће се[6].

Низ превентивних мера наступао би после сахране. Просторија у којој је покојник испустио душу, свакодневно би се кадидла кучином све до прве суботе. До четрдесет дана кадило би се једном недељно. У прозоре и врата стављао би се глогов штап, који је ту стајао док не прође четрдесет дана. На месту где је покојник издахнуо, у под се забадао глогов трн или ексер.

Ако би се и поред мера предострожности покојник ипак повампирио прибегавало се одбрамбеним мерама. Када би се вампир наводно појавио у насељу, на кућна врата се стављао крст од катрана, пошто се веровало да се вампири боје крста и катрана.

У репресивне мере које су ишле и до физичког уништења леша спада пробадање леша глоговим коцем или спаљивање. В. Чајкановић истиче да је глогов колац имао за циљ да вампиру ограничи слободу кретања, а спаљивање је имало за циљ да га потпуно уништи. Иначе, назив глог је прасловенски. Веровало се да се од глога боје сви зли демони, а да је он нарочито ефикасан у борби против вампира. Глогов колац је сигурно средство против вампира, и зато је вампир њиме боден. Од глога, и уопште од сваког трна, плаше се зле душе и сви нечисти демони.

Ако би избегао све ове опасности, мислило се да ће вампир отићи у неки други крај у коме га нико не познаје. Тамо би се вампир обично бавио касапским занатом, јер воли крв, али би морао строго да пази да се не посече или убоде, јер би га иначе нестало. Овакав вампир каткад наврати и у стари крај, где се јавља само својој жени, било у људском облику или као пас.

Многобројна су веровања о томе како вампир узнемирава живе. Веровало се да вампир може да одржава интимне односе са својом женом и да су се из таквих односа рађала деца. Супруга се могла ослободити вампира тако што би изгорела његов опанак. Веровало се и да покојна супруга са онога света може да омета свога мужа да води љубав са другом женом и то дизањем буке и рушењем појединих ствари по кући, најчешће по тавану. Мислило се да се вампир могао провући у кућу и кроз најмањи отвор. Веровало се да вампир може човеку исисати крв, мучити га, па и усмртити.

Веровање у вампире код Срба на Косову и Метохији је веома разноврсно и обилато, а сачувало се у реткој свежини до данашњих дана. Навешћемо следећа веровања и обичаје.

У Брњаку вампиром се сматра покојник који ноћу излази из гроба. Називају га и вукодлак, и нема разлике између вампира и вукодлака. Вампир пије крв из срца људима и стоци; дави их и гуши. Карактеристичан је и изглед вампира-вукодлака: длакав је, црвених очију, унакажен. Може се јавити и у облику животиње, а може и у смањеном или увећаном облику. Веровало се да се вечито бори са воденичарима.

---

6 Веселин Чајкановић, исто, стр. 251.

Веровало се да вампиром постају они који су умрли без свеће, затим они покојници које је на одру прескочила мачка, кокош и они који су рођени у кошуљици.

Најпоузданије средство у спречавању вампиренја представљало је, по народном веровању, пробадање мртвог тела, затим чување покојника да га нешто не прескочи, а ако се деси да нека животиња ипак пређе, онда је „намамити" да се врати истим путем, и затим као мера предострожности поставља се нож код покојниковог узглавља.

У Смачу, према народној традицији, вампир је мртвак који ноћу излази из гроба. Људе узнемирава тако што их гуши. Верује се да вампир обично напада своје укућане, али и друге. Веровало се да после смрти живи са својом женом и да са њом има и децу, вампирчиће. Таква деца имају белу косу, беле веће и трепавице.

По причању, вампир је мешина од крви. Нико га није видео, а верује се да га једино могу видети његова деца, вампирчићи.

Вампир постаје покојник кога је прескочила нека животиња, мачка, миш или нека друга животиња. Да се човек не би повампирио, спречава се тако што се пази да мртвака не прескочи нека животиња, а у случају да се то догодило, онда се покојнику забада игла у стомак.

Људи су као заштиту од вампира користили крст.

Казивачи из Смача су испричали да је постојао човек који је „убијао" вампире. Он је живео у селу Врбница крај Призрена и по националности је био Албанац. Долазио је на позив и с пушком је чекао док се не појави вампир. Пре него што би пуцао, тражио је да се припреми кофа воде и да се одмах проспе кофа воде на место где је пао вампир, погођен из пушке. У време када је вршен овај запис, 1969. године, није се знало да ли је тај човек још увек жив.

Верованье у вампире забележено је и у селу Врбичане. Вампир је мртав човек који убија стоку и људе. Тумор (вампир) пење се на прса и гуши људе или животиње. Вампир обично напада воденичара.

Иначе, вампир има свој карактеристичан изглед, црвеног је лица, крвавих очију и носи свој мртвачки покров, док је вукодлак невидљив и за њега се верује да је попут мешине пуне крви.

Вампир постаје мртвак кога на одру прескочи мачка. А да би се спречило да се покојник повампири, нека жена треба да прободе мртвака иглом у стомак и тако се гарантовано неће повампирити.

Људи се од вампира штите крстом. И у Врбичанима је забележено да је постојао човек који је „убијао" вампире и њега су звали Вампир, а живео је у селу Врбница код Призрена. Највероватније се ради о истом човеку, као и из Смача, који је наводно „убијао" вампире.

У Српском Бабушу је забележено верованье у вампире. То је човек који после смрти устаје из гроба и тражи своје ствари. Вампир је невидљив, коље стоку и досађује људима. „Вампировићи" су особе које се рађају из односа мајке и већ преминулог оца.

Из друге групе демона, односно људи демонских особина, обратићемо пажњу на вештице и на мору.

У сујеверју нашег света вештица није била замишљено биће. То је била обична жена као и све друге жене, која живи и креће се међу људима. То је била жена којој су се приписивала извесна натприродна својства. Њен однос према људима, нарочито према ближој околини, био је штетан и убитачан. Према веровању, само старије жене које су удате, и чије су године достигле пуну зрелост, могле су бити вештице. Девојчица, или девојка, није могла бити вештица.

Оне, причају казивачи, људима сишу крв и једу срца, чиме би проузроковале смрт нападнутих људи. На мети су им нарочито била мала деца. Биле су нарочито свирепе према својој породици и пријатељима. Мислило се да не могу да нашкоде онима с којима нису у пријатељству.

Вештицом се могло постати на два начина: рођењем и својевољно. Ако би се женско дете родило у крвавој кошуљици, сматрало се да је оно предодређено да буде вештица. Зато су жене које су присуствовале порођају закопавале или спаљивале кошуљицу. Тиме се може спречити да дете, када одрасте, постане вештица. То би истовремено представљало и опасност, пошто се веровало да може умрети оно дете чија се кошуљица уништи. Веровало се да је кошуљица амајлија која штити и да се прекидом те везе могао прекинути и људски живот[7].

Веровало се да ће вештица изгубити своје демонске особине ако се „прокаже", тј. ако призна да је вештица и покаје се због тога.

Веровало се такође да вештица рађа вештицу. Својство вештице се могло стећи и наследним путем, преласком мајчиних особина на кћер. Постојало је веровање да ће вештицом постати оно дете које се зачело у „зао час" или уочи неког великог празника.

Вештицом се није могло постати одмах по рођењу, већ много касније, када се та особа уда. Девојаштво се сматрало прелазним добом за време којег је девојка бивала мора.

Тако у селу Брњаку верује се да постоје вештице (чињарице), жене које имају натприродну моћ да чине зло. Оне музу туђу стоку, проузрокују сушу, градобитину, болест и свађу. Верује се да људима једу срце.

Од казивача је забележено да су у селу Зечевићу, негде 50-их година, мештани ставили једној жени усијани сач на главу зато што је „јела" малу децу.

По веровању, вештицом се постаје ако се неко дете роди у кошуљици и када жена склопи савез са ђаволом.

Сматрало се да док се девојка не венча, не може ником ништа да учини. Као венчана ступа у друштво, које највише иде о покладама. Због тога се о покладама једе бели лук, затим се ставља нож у врата и брус у котлиће на веригама да преноћи. Ако је неко обелоданио вештицу, онда је опашу вери-

---

7 Слободан Зечевић, исто, стр. 139.

гама, ставе јој врео сач на главу, и кад се вештица искаже, више не може да иде кроз село.

Веровало се да се вештица може претворити у лептира, пиле, кокош, жабу, црну мачку. Такође се веровало да оне пију вештичин напитак од трава, да се мажу вештичином машћу па лете, јашу на метли и јављају се у виду ватре. Имају и своје састанке на раскрсницама, на врху неког бреста, о покладама, на гумну.

Вештица се може препознати по неким особинама: зли поглед, намргођеност, срасле обрве, погурена, брката, руњавих ногу, оштрих зуба, не тоне бачена у воду везаних руку и ногу, не једе бели лук. Веровало се да се вештица може онемогућити тако што би се њен кревет окренуо, тиме би се спречио повратак њеног духа у тело.

Вештице се кажњавају на тај начин што јој се на главу ставља врео сач. Веровало се да има и мушкараца који имају моћ и чине зло као и вештице, и такав човек се зове вештац. Према народној традицији, неки Јеврем из Доњег Јасеновика преносио је вештице преко Ибра.

Припреман је и лек који је помагао оним људима који су „болесни" од вештица. Лек се справљао од спечене крви коју је вештица повратила под неким дрветом. Спечена крв се помеша са мало воде у „вилћану", шољи, да се раскисели, и држи се у затвореном ковчегу да преноћи. Ујутру се болеснику даје да пије, а око њега се маше ножем све док не заспи.

У српском предању веома слична вештици је мора. Митска својства море приписивала су се девојкама, а удатим женама својства вештице.

Мора живи редовним животом, али ноћу лута и у сну притиска људе отежавајући им дисање. Мора је могла бити само зрела девојка која је достигла полну зрелост, али која се још није удала.

Ако би се дете родило у крвавој кошуљици, мислило се да ће постати мора. Веровало се да ће мором, односно вештицом, постати и оно женско дете које се зачне уочи великих празника. Мором може постати и девојка чија би мајка, или она сама, имала везу са ђаволом.

Мора је при својим ноћним кретањима невидљива. Тада њена душа лута у облику муве, лептира, кокоши, мачке. Мислило се да се мора може провући у кућу и кроз најмањи отвор. Ако би се тај отвор затворио, мора више не би могла да изиђе[8].

Мора притиска и сиса крв људима и животињама. Онај момак кога наводно испија мора, остаје мршав и слаб иако има добар апетит.

Веровало се да је добро заштитно средство против море бели лук, затим преокренута метла на кућном излазу, јер се мислило да поред преврнуте метле не може да уђе у кућу. Добра заштита су и глогов трн и тисовина.

У Брњаку је познато биће које мори људе и животиње, морина (мора). Прича се да су морину видели чечевски ваљари у Чечеву код гробља.

---

8 Слободан Зечевић, исто, стр. 147.

Морина настаје, по народном веровању, свако (мушко или женско) ко се родио у кошуљици. Верује се да жена мучи сама, али и њена сенка. Мора се може претворити у лептира, птицу, мачку или пламен, сен. Може се провући и кроз кључаоницу. Иначе, може се препознати по страшним обрвама.

Казивачи су испричали причу о неком Тодору Чукићу, из Мојстира, да га је морина, по имену Калина, једном умртвила док је чувао овце. То је дочуо паша Али Драга, који је био добар пријатељ са Тодоровим оцем. Паша је наредио да му доведу Калину и захтевао је од ње да му покаже своје друштво, што је она и учинила уз бесу да је паша чува од њеног друштва за недељу дана. Тодора су донели у кућу и Калина је аленим (црвеним) концем чистила зубе и пљувала у „вилђан" (шољу) па би то давала Тодору да пије, после чега је он оздравио.

У Брњаку је такође забележена прича о бресту око којег су се окупљале морине у Вуче пољу (Радич поље). Морине су се сакупљале на врху бреста у густим гранама и одатле су ишле да даве људе.

Веровало се да морине беже од белог лука, ножа и од траве копитник.

На крају, пажњу ћемо усмерити на веровања у виле.

Виле спадају међу најпознатија и најпопуларнија митска бића српских предања. Вук Караџић даје садржајни опис вила: „Виле живе по великим планинама и по камењацима око вода. Вила је свака млада, лијепа, у бијелу танку хаљину обучена и дугачке низ леђа и прси распуштене косе. Виле ником неће зла учинити докле их ко не увриједи (нагазивши на њихово коло, или на вечеру, или друкчије како), а кад их ко увриједи, онда га различито наказе: устријеле га у ногу или руку, у обје ноге или обје руке, те одмах умре"[9].

Ова митска бића искључиво су женског пола. Веровало се да ако би виле некога задојиле, тај ће човек бити снажан и здрав и постаће велики јунак.

Виле су се замишљале као веома лепе жене, високе и танког стаса, са дугом и лепом расплетеном косом која им пада низ тело. По предању, њихова коса је „златна" или „руса". Веровало се да им је у коси животна снага. Вила је редовно одевена у бело. Такође се веровало да су могле ступати у интимне односе са људима.

Веровало се да виле живе далеко у планини, око вода или у облацима. По месту становања оне су се називале планинкињама, језеркињама, облакињама. Виле су се обично састајале око извора и око планинских вода, где су се забављале уз песму, игру и купање.

Такође се веровало да виле веома добро познају лековито биље и вешто праве мелеме којима лече људе.

Однос вила према људима могао је бити пријатељски и добронамеран, али и зао и нетрпељив. Виле су нарочито биле склоне према деци која би им се допала, затим према ономе ко би им учинио неку услугу или према својим

---

9 Вук Стеф. Караџић, Српски рјечник, Београд, 1935, код речи вила.

љубавницима. Ако би се човек замерио вилама, оне би постајале веома опасне и свирепе. Виле су веома сујетна бића[10].

Вилино игриште, по народном веровању, познаје се по томе што на кружном трагу њихове игре трава расте прорећено или бујније.

У селу Брњаку забележена је народна традиција о постојању веровања у виле. Виле су изузетно лепе, живе под планинама, шетају, беру цвеће, купају се у језерима, помажу јунацима и невољнима. Виле носе дугу косу, играју кола и певају песме. Виле иду голе или у бело одевене. Верује се да имају крила и да се могу јављати у виду птица, као лабуд и соко.

Народ их назива према месту становања горске виле, планинкиње, загоркиње, језеркиње, бродарице, приморкиње, облакиње.

„Вилинско коло" је место где су виле играле. Познаје се по томе што је место огољено и има изглед круга.

Верује се да виле могу било коме да помогну, што и чине, али су и љуте, ако им се замери, па у том случају наносе и несрећу. Виле су посестриме многим јунацима. Пред улазом у пећину, или код извора, људи их дарују крпама, цвећем, новцем.

Вила се јавља и у виду снаше (невесте). Казивач из Брњака је испричала да је као чобаница изнад Мињовића видела четири виле како плету.

Заокружујући, на крају, приче казивача о веровањима у вампире и демонска бића код Срба на Косову и Метохији, ваља рећи да је у овом тексту било речи о појединим примерима из српске митологије. Било би међутим, неопходно знатно исцрпније истражити ову материју да би се систематизовала досад неприкупљена ризница народних веровања чија изворишта сежу у далеку прошлост паганских и прехришћанских култова и која су се, кроз народно предање, на аутентичан начин, очувала до данашњег дана. Опредељујући се за ову тему, сачињену на неким конкретним и аутентичним исповестима, наша скромна намера је била да скренемо пажњу на ово још увек неистражено подручје и да тиме, у овом правцу, подстакнемо даља истраживања на просторима Косова и Метохије.

---

10 Слободан Зечевић, исто, стр. 40.

Mina Damanović

THE BELEIVES IN VAMPIRES AND OTHER DEMONIK CREATURES FROM THE SERBIAN MYTHOLOGY

The memory of the customs and beleives in mythological creatures cold still be found in folcllor tradition of Serbs in Kosovo and Metohija. The vampir, according to Serbian beleive, is the soul of a man who after his death returnes to his relatives and troubles them. He is extremly active during the period of 48 days after he death.

The witch is a living woman with demonic inclinations. She hurts people specially her family and neighbours, sucking their blood and eating their hearts. Night-mare is a living girl who getting married becomes a witch. She torments people by pressing the brests of the sleeping ones and this taking their breath away. Fearies are demons of the nature and it was beleived that they rule some parts of the nature, like mountains, lakes, springs etc. They were imagined to be beautiful girls, naked or in transparent white dresses.

ПРИЛОГ

Станиша ВОЈИНОВИЋ

ДВА НЕПОЗНАТА ПИСМА ТОДОРА СТАНКОВИЋА УПУЋЕНА СТОЈАНУ НОВАКОВИЋУ

У заоставштини Стојана Новаковића чувају се два занимљива непозната писма из 1891. године тадашњег српског конзула у Приштини Тодора Станковића[1]. 1) *Списак села између Новог Брда, Гилана па до границе Србије и преко Криве реке* и 2) *Села између железнице, Приштине, Гилана са неколико села и преко железничке линије.*

О садржају Новаковићевих писама можемо само нагађати јер је богата Станковићева архива пропала за време првог светског рата[2]. На основу ових писама, одговора Тодора Станковића, можемо претпоставити да је Новаковић тражио податке о селима између Приштине и тадашње границе Србије због неког рада из српске средњевековне историје. Сматрајући да је то добра прилика, Тодор Станковић је забележио и послао податке о структури становништва и старинама обративши посебну пажњу на цркве и манастире.

Тодор Станковић је веома занимљива личност. Њиме се у последње време бавио и Владимир Стојанчевић доносећи у мешовитој грађи Историјског института Станковићеве *Записе о догађајима из балканских ратова*[3]. Станковић је рођен у Нишу 13. фебруара 1852. године. Основно образовање је стекао у нишкој основној школи учитеља Атанасија Петровића још за време робовања под Турцима. Године 1871. радио је у вилајетској штампарији у Призрену и у исто време уређивао лист „Призрен", који је штампан на српском и турском језику до 1875. када је укидањем вилајета укинут и лист и штампарија. Крајем 1875. године, на препоруку Милоша С. Милојевића, Станковић одлази у Цариград ради отварања српске штампарије јер је она, призренска, пренета у Битољ. Како постављени задатак није успео обавити због револуционарних превирања међу Србима у Турском царству, враћа се у Ниш и путује по јужној Србији организујући устанак.

---

1 Архив Србије, Стојан Новаковић (посебни фондови).

2 Јован Хаџи Васиљевић, *Тодор Станковић*, Братство, књ. XX, Београд, 1926, 200.

3 *Miscelanea*. Мешовита грађа, књ. XIX, Београд, 1989, 105-118.

После ослободилачких ратова 1876-1878. године у којима активно учествује, радио је као начелник срезова: Прокупачког, Белопаланачког, Пољаничког, Топличког и Куршумлијског. Када је у Приштини убијен вицеконзул Србије Лука Маринковић, постављен је Станковић јуна месеца 1890. године на његово место. На томе месту остаје до краја 1892. када је постављен за конзула у Скопљу. Променом владе 1895. године пензионисан је, али је 1897. постављен поново за конзула у Приштини, где остаје до 1898. године. После тога је радио као начелник округа врањског, па нишког. Даље ради као генерални конзул у Солуну (1900), али је убрзо постављен за конзула у Призрену. Како турске власти нису дозволиле отварање овога конзулата, постављен је за шефа Просветног оделења Министарства унутрашњих послова, али је убрзо по сопственој молби пензионисан. После пензионисања се настанио у Нишу и посветио политици. Биран је за посланика Скупштине 8. IX 1903. и 1. IV 1912. године. Умро је у Београду 15. јула 1925. године[4]. Објавио је две занимљиве књиге: *Путне белешке по Старој Србији* (1910) и *Белешке о Старој Србији и Маћедонији* (1915). Приликом другог боравка у Приштини (1897-1898) записао је у својим дневницима податке из етнологије и историје са терена које ће у свом раду о манастиру Бањска употребити и Стојан Новаковић.

Поштовани Господине, *14. јуна 1891. год.*
Приштина

Част ми је известити Вас, да село Топоница постоји на левој обали Криве реке. На десној обали а на 350 метара даљине од Топонице постоји развалина каквог великог манастира, но коме је свецу посвећен био несам могао дознати, зато сам пре 7-8 дана упутио нарочито лице (из Гилан. нахије) да извиди и да ми о свему тачан извештај донесе.

За „Убожац" нисам могао још ништа сазнати, а из шаљућег се списка видеће те да има село „Божовце" у коме постоји црква посвећена Богородици.

За ћелију Глборич такође нисам још ништа сазнао, а има једно место у атару села Рајановца, које се зове „Глоборица" где постоји стара напушћена црква, која се још добро држи, но за коју се незна коме је свецу била посвећена. Око те цркве насељени су муацери.

Шаљем вам списак села између Новог брда, Гилана па до наше границе и преко Криве реке.

Списак села између железнице, Приштине и Гилана послаћу Вам кроз који дан, јер се старам да ми не остане ни једно село необухваћено.

Молим Вас да ме извините што сам овим одоцнио.

На путу за Призрен и друга места кренућу се најдаље до краја овог мца.

Молим Вас да примите уверење о моме високом поштовању.

Са поздравом

Ваш
Т. Станковић
в.Конзул[5]

---

4 Јован Хаџи Васиљевић, цит. дело, 199-204.

5 Архив Србије, Стојан Новаковић, бр. 2136. Писмо има 8 листова, текст 12 страна, величине 21,1 x 34,0 цм. Писано је мастилом на хартији у линијама.

СПИСАК села између Новог Брда, Гилана па до границе Србије и преко Криве реке			
тек. број	назив села	који су становници Срби, Арнаути или Муаџери	Примедба
1	Топоница	Арнаути	Постоји на левој обали Криве реке.
2	Коретин	Арнаути	Постоји на обе обале Криве реке.
3	Беривојце	Арнаути и Срби	Постоји на обе обале Криве реке.
4	Мочаре	Срби	На 800 метара над овим селом постоји напуштени манастир звани „Рђевац" на левој обали Криве реке.
5	Стрелица	Срби	Удаљено је од Мочара на по сата, на више уз Криву реку.
6	Костадинце	Срби	Удаљено од Стрелице 1/2 сата на више уз реку.
7	Каменица	Срби	Постоји између Беривојце и Ајановце. Има цркву Св. Никола.
8	Ајиновце	Срби и муаџери	Око Новог брда
9	Срезовце	Срби и муаџери	Око Новог брда
10	Крљево	Арнаути	Око Новог брда
11	Маревци	Арнаути	Око Новог брда
12	Драгилизница	Арнаути	Око Новог брда
13	Видина	Срби и Муаџери	Око Новог брда
14	Клобоч	Арнаути	Око Новог брда
15	Голема ливада	Арнаути	Око Новог брда
16	Извор	Срби и Арнаути	Око Новог брда
17	Прејаковце	Срби	Око Новог брда
18	Манишинце	Срби	Око Новог брда
19	Зебинце	Срби	Око Новог брда. Од овог села почиње Крива река
20	Куретиште	Срби	Између Новог брда, Криве реке и Мораве
21	Нишор	Срби	Између Новог брда, Криве реке и Мораве

22	Куфце	Срби	Између Новог брда, Криве реке и Мораве
23	Стража	Срби	Између Новог брда, Криве реке и Мораве
24	Драганац	Срби	Између Новог брда, Криве реке и Мораве. У атару села Драганца налази се и манастир под именом „Драганац".
25	Макриш	Срби и муаџери	Постоји између Ново брдо, Криве реке, Гилана и Мораве
26	Трнићовце	Срби и муаџери	
27	Бостан	Срби	
28	Плавица	Срби и муаџери	
29	Јасеновик	Срби и муаџери	
30	Клобукар	Срби и муаџери	
31	Царовце	Срби и муаџери	
32	Бољевце	Срби и муаџери	
33	Љештар	Срби и муаџери	
34	Теринце	Срби и муаџери	
35	Бушинци	Срби и муаџери	
36	Мигановце	Срби и муаџери	
37	Гоголовце	Срби и муаџери	
38	Робовац	Срби и муаџери	
39	Бусатово	Арнаути	
40	Божовце	Срби	Црква храм Св. Богородице
41	Рајановце	Срби и муаџери	Има напуштен манастир Св. Јован
42	Одовце	Срби и муаџери	
43	Прилепница	Арнаути	
44	Ропотово	Срби и муаџери	
45	Шилово	Срби и муаџери	
46	Кметовце	Срби и муаџери	
47	Добричане	Арнаути	
48	Буковић	Арнаути	
49	Цапаре	Арнаути	

50	Петровац	муацири и Срби	
51	Дреновац	Срби и муацири	
52	Панчело	Срби	
53	Томанце	Срби	
54	Мешина	Срби и муацири	Постоји између горњег краја Криве реке и Српске границе.
55	Туђавце	Арнаути	
56	Свирци	Арнаути	
57	Зајечевац	Арнаути	
58	Хајкобила	Арнаути	
59	Прапаштица	Арнаути	
60	Глоговица	Арнаути	
61	Граденик	Срби и муацири	
62	Ораовица	Срби и муацири	
63	Воганеш	Срби и муацири	Има стару и напуштену цркву. Незна се храм.
64	Кременато	Срби и муацири	
65	Боце	Срби и муацири	
66	Гризиме	Срби	
67	Станиловац	Срби	
68	Ферићеја	Срби и муацири	
69	Братиловце	Срби и муацири	
70	Ђурошевце	Арнаути	
71	Гминце	Арнаути	
72	Адановци	Срби и Арнаути	Уз Огошку реку почев од села Доморовца
73	Дојковце	Арнаути	
74	Мучиварце	Арнаути	
75	Чараковце	Срби	
76	Кололеч	Срби	
77	Огоште	Арнаути	
78	Китка	Арнаути	
79	Шипашница	Срби	Од Чараковце десно

80	Г. Шипашница	Арнаути	уз Шипашничку
81	Бобовник	Срби и Арнаути	
82	Поличка	Арнаути	од Чараковце десно уз Шипаничку реку
83	Врућевац	Арнаути	од Чараковце десно уз Шипаничку реку
84	Рогачица	Арнаути	
85	Ново село	Арнаути	
86	Карачево	Арнаути	
87	Муовац	Арнаути	Од Адамовца уз реку Десивојку.
88	Зарбинце	Арнаути	
89	Рамно буче	Арнаути	
90	Ћар	Арнаути	
91	Суарна	Арнаути	
92	Седларе	Арнаути	
93	Крајни дел	Арнаути	
94	Десивојце	Арнаути	
95	Вељa глава	Арнаути	

СПИСАК
села између железнице, Приштине и Гилана
са неколико села и преко железничке линије:

тек. број	назив села	Срби или Арнаути	Примедба
1	Липљан	Срби	
2	Гуштерица д.	Срби	
3	Гуштерица г.	Срби	
4	Оклап	Арнаути	
5	Вукаћинци	Арнаути	
6	Буковица	Арнаути	
7	Глоговце	Арнаути	
8	Бандулиће	Арнаути	
9	Добротин	Срби	
10	Словиња	Арнаути и Срби	
11	Трбувце	Арнаути	
12	Жеговце	Арнаути	
13	Врбица	Арнаути	
14	Гавно село	Арнаути	
15	Чалопек	Арнаути и Срби	
16	Смаљуша	Арнаути и Срби	
17	Козуљ	Арнаути	
18	Леска	Арнаути	
19	Притковиће	Арнаути	
20	Коњско	Арнаути	
21	Лугово	Арнаути	
22	Маревце	Арнаути	
23	Главица	Арнаути	
24	Робовце	Арнаути и Срби	
25	Гадимља	Арнаути	
26	Коштано поље	Арнаути	
27	Трапеза	Арнаути и Срби	
28	Бабљак	Срби	

29	Бабуш	Срби и Арнаути	
30	Сврчина	Арнаути	
31	Црнило д.	Арнаути	
32	Црнило г.	Арнаути	
33	Мираш	Арнаути	
34	Косин	Арнаути	
35	Прелез д.	Арнаути	Тајно се издају за Латине (Католике)
36	Прелез г.	Арнаути	Тајно се издају за Латине (Католике)
37	Папаз	Арнаути	Тајно се издају за Латине (Католике)
38	Миросаке	Арнаути	
39	Феризовиће	Арнаути, Срби, Латини и Цинцари	Латини и Цинцари насељени су од кад је ту прошла железница
40	Маховце	Арнаути и Срби	
41	Талиновце	Арнаути	
42	Саглија	Арнаути	
43	Совтовић	Арнаути	
44	Појатиште	Арнаути	
45	Топличане	Арнаути и Срби	
46	Војновце	Арнаути и Срби	
47	Ђурковце	Арнаути	
48	Мужичане	Арнаути и Срби	
49	Штимље	Арнаути и Срби	
50	Давидовце	Арнаути	
51	Петрово	Арнаути	
52	Рашинце	Арнаути	
53	Трн	Арнаути и Срби	
54	Сливово	Арнаути и Срби	
55	Комаре	Арнаути	
56	Влашке баре	Арнаути	
57	Дромњак	Арнаути	

58	Језерце	Арнаути	
59	Неродимља г.	само 2 куће арн., ресто Срби	
60	Неродимља д.	Арнаити и Срби	
61	Стојковиће	Срби	
62	Плешина	Арнаути	До пре 70 год. били су сви Срби прав. вере, па су се истурчили
63	Гребно	Арнаути	
64	Гаћна	Арнаути и Срби	
65	Варош	Арнаути	
66	Камена глава	Арнаути	
67	Сојево	Арнаути	
68	Глободерица	Срби и Арнаути	
69	Накарац	Арнаути	
70	Крушевац	Срби и Арнаути	
71	Брејсе	Срби и Арнаути	
72	Угљаре	Срби	
73	Чаглавица	Срби	
74	Лапље село	Срби	
75	Преоце	Срби и Арнаути	
76	Добрево	Срби и Арнаути	
77	Батусе	Срби и Арнаути	
78	Лепина	Срби и Арнаути	
79	Скуланово	Срби	
80	Суви дол	Арнаути	
81	Коњух	Срби и Арнаути	
82	Ливаће	Срби	
83	Сушица	Срби и Арнаути	
84	Шашковац	Арнаути	
85	Јањево	Латини и Турци	
86	Грачаница	Срби	
87	Бадовац	Срби и Арнаути	

88	Ајвали поток	Арнаути	
89	Матичане	Срби и Арнаути	
90	Златаре	Срби	
91	Ново село	Срби и Арнаути	
92	Софалија	Срби	
93	Бутовац	Срби и Арнаути	
94	Мрамор	Арнаути	Међу собом се издају за Латине (Католике)
95	Бусина	Арнаути	Међу собом се издају за Латине (Католике)
96	Андровац	Арнаути	Међу собом се издају за Латине (Католике)
97	Сливово	Срби	
98	Драговац	Срби	
99	Влаисавце	Арнаути	
100	Кукавица	Арнаути	
101	Лабљане	Срби и Арнаути	
102	Паралово	Срби	
103	Зебнице	Срби	
104	Пријаковце	Срби	
105	Извор	Срби	
106	Маревце	Арнаути	

Поштовани Господине,

16. јуна 1891 год.
Приштина

Накнадно своме писму од 14. т. м. част ми је известити Вас, да она развалина Манастирска није на десној обали Криве реке, но је на левој обали а на 350 метара испод села Топонице, на путу Топоница-Доморовце.

Развалина је та на једном брежуљку, који се зове Поповац. Око ове развалине има стари Српски гробова. Место је то голо, без шуме.

Неки Симон из Доморовце, човек око 60 година старости, казивао је да су се до скоро виђале зидине и у самом селу Топоници, но које су Арнаути срушили и од тога себи куће и џамију направили. Симон је казивао да су и те зидине остатци каквог великог манастира.

Несећам се где сам читао Ваш опис о Новом Брду и Врањском поморављу. Ако тај опис имате на руци, молим да ми га пошљете.

Гледа ћу да још овог лета отиђем до Новог Брда и уз Криву реку, и све што будем нашао од вредности доставићу Вам.

Са поздравом

Ваш истинити поштоваоц
Т. Станковић[6]

6 Исто, бр. 2137. Писмо има два листа, текст две стране, величине 12,6 x 19,9 цм.

ЕТНОМУЗИКОЛОГИЈА

Новица АРСИЋ

НАСИЛНИШТВО У НАРОДНОЈ ПЕСМИ

Током многих прошлих векова живот човека пратили су свирепост, нечовечност, дивљаштво и људождерство; за наше савремене појмове несхватљиво је да је човек могао све то да уради, поготову човеку из свог народа, такорећи своме брату.

На жалост и данас, на прагу XXI века, сведоци смо свакодневних свирепости, дивљаштва и нечовечности које се дешавају код нас, на тлу до скоро јединствене државе Југославије. Многи догађаји које смо током последњих месеци пратили и видели путем мас-медија сведоче да се понекад човек према човеку односи као права звер.

Није нам задатак да просуђујемо да ли циљ оправдава средство, али сматрамо да не постоје такви циљеви због којих би се човек поистоветио са животињом поставши звер.

Песме и приче, као присни израз народне душе, цветале су одувек и свуда на уснама људи из народа и преносиле се с поколења на поколење бодрећи им кроз сва искушења дух и срце. Али наша народна песма је забележила и необичну особину људског створа, да се човек не понаша увек као разумно биће.

У двема песмама, прецизније баладама, које смо недавно забележили у Грачаници и Добротину, изражена је управо људска бруталност, свирепост и нечовечност. Према нашем сазнању, народне песме са оваквом тематиком до сада нису објављене са Косова и Метохије[1].

---

1 Постоје записи песме са готово идентичним садржајем које је објавио др Драгослав Девић у делу „Народна музика Драчева", али је начин певања различит. (У издању Факултета Музичке уметности, Београд, 1986. стр. 65)

ПРИМЕР I

Добротин, певала Цвета Рашић (1912)

ПЛАНИНО МОЈА, СТАРИНО

Планино моја, старино,
Млого сам тебе шетаја,
Млого сам тебе шетаја, ој, туго.
Млого сам мајке цвелија,
Највише мајку Стојанову, ој, туго.
Убија сам сина јединца, ој, туго.
Тераја сам оца да пече,
Тераја сам оца да пече, о жалост.
Отац је пека и плакаја:
„Ов леле, сине, јагње ђурђевданско".
Тераја сам мајку да једе.
Мајка је јела и плакала:
„Ов леле, сине, јагње ђурђевданско".
Тераја сам сестру да игра, ој, жалост,
Тераја сам сестру да игра, о жалост.
Сестра је играла и плакала:
„Ов леле, брате, цвеће ђурђевданско".

ПРИМЕР II

Грачаница, певала Султана Петровић
рођ. 1893.

ПЛАНИНО МОЈА, СТАРИНО

Планино моја, старино,
Доста сам тебе шетаја,
Много сам мајке цвелија,

Једну са мајку највише.
Уфати гу сина Стојана,
Везаше му руке напоко,

Однеше га доле ју село,
У село коло големо.

Викнуше му мајку да пева,
Мајка му поје и плаче:
„Стојане, сине Стојане
мајкине љуте злоране!"

Ако обратимо пажњу на садржај текста у забележеним песмама, можемо да констатујемо да су оваква недела чинили хајдуци своме народу из, нама, непознатих разлога. На основу стихова: „Ов леле, сине, јагње ђурђевданско" закључујемо да су оваква зверства вршена приликом првих дана окупљања хајдука на тзв. „ђурђевданак хајдучки састанак". Видљив је и паганski обред приношења жртве, али у овом случају жртва је човек. У самом

обреду приморани су да учествују и његови најближи: отац, мајка, сестра и брат и да се као људождери „сладе" људским месом, певају и играју.

Музика која је у народној песми неодвојива од текста, такође има своју функцију. Мелодијска линија, која је сетна и тужна, у потпуности допуњује садржај текста и у обе песме је састављена од истог тонског низа са полустепеном између другог и трећег ступња од ноте финалис и истоветна је са доњим тетракордом савремене природне молске лествице. Прва песма је у ритму парландо рубато (слободни ритам), у слободнијој форми, па се повремено јавља и рефрен који није интегрални део текста (из истог разлога је у текстуалном прилогу песма забележена са свим понављањима). Друга забележена песма је у такту седам шеснаестина у тзв. „аксак" ритму неуобичајеном за овакав тип песме, тј. за баладе. „Аксак" ритам је заступљен, вероватно, због утицаја источњачке музике која и иначе обилује оваквим ритмовима. С обзиром на чињеницу да се уз већину народних песама и игра, употреба „аксак" ритма значи да је народни певач желео, и поред тужног садржаја песме, да задржи и њен играчки карактер и да се кроз игру, уз песму заборави на трагични тренутак. Иако су у песми забележени бизарни догађаји из живота човека, увек се тежило ка томе да се сурова стварност ублажи и на неки начин заборави. То нам потврђује друга приложена песма у којој нису детаљно описани немили догађаји а таквих примера има још[2].

После свега изнетог, сматрамо да је народни певач, преносећи с покољења на поколење, опевао не само радосне тренутке у животу, већ и трагичне, јер песме служе и као опомена и као поука генерацијама да: „човек човеку буде човек", насупрот оној античкој максими: „homo homini lupus est", што је, нажалост, у ово наше време, поново стварност.

---

2 У записима песме „Осу се небо звездама", у делима доле наведених аутора, имамо појаву мотива како је „сеја будећи брала заклала", као и примера исте песме али без трагичног мотива. Оваквих примера има у следећим делима:
1. Миодраг А. Васиљевић, Народне мелодије из Санџака, САНУ, Посебна издања, књ. CCV, Београд, 1953, стр. 35, 92, 93.
2. Др Драгослав Девић, Народна музика Црноречја, ФМУ, Београд, 1990, стр. 358.
3. Ибид 1) стр. 255, 256.

ПРИКАЗИ

О ПИСМУ И НАЦИОНАЛНОЈ САМОСВЕСТИ

Радмило Марojевић: **„Ћирилица на раскршћу векова. Огледи о српској етничкој и културној самосвести", Дечје новине, Горњи Милановац, 1991.**

У издању Српског фонда словенске писмености и словенских култура из Београда и Дечјих новина из Горњег Милановца изашла је књига „Ћирилица на раскршћу векова". Аутор књиге је наш познати и признати лингвиста, редовни професор Београдског универзитета др Радмило Марojевић. У наслову књиге, како каже аутор, изражена је њена симболика, а у поднаслову „Огледи о српској етничкој и културној самосвести" - њена тематика. Књигу чине три тематске целине: „Српски језик, писмо и народност у културноисторијском и лингвистичком контексту", „Огледи о српској етничкој и културној самосвести" и „Функционална доградња и конвертибилност српских писама".

У првом делу (5-19) даје се лингвистички коментар основних појмова и ставова који су у књизи изложени.

Своја истраживања аутор заснива на лингвистици као фудаменталној хуманистичкој дисциплини, али и превазилази оквире традиционалне лингвистике и филологије. Прелази на терен етнолингвистике и социолингвистике као интердисциплинарних наука, којима се у последње време професор Марojевић успешно бави и, с друге стране, узима у обзир резултате и методе историје, етнологије, политичких и других друштвених наука које се, у одређеном смислу, могу сматрати за помоћне лингвистичке науке.

Средишњи део књиге (19-177) заузимају огледи о српској етничкој и културној самосвести, писани углавном у жанру новинске полемике коју је аутор водио са неким културним и научним радницима, а који су, надамо се, после тога схватили шта су морали да знају пре упуштања у полемику и научне расправе.

Говорећи о етничкој и културној самосвести, аутор наглашава да су Хрвати, од самог почетка, народ са снажном етничком самосвешћу, али са трагичном историјском судбином јер су изгубили своје национално писмо, глагољицу (потиснула га је црква да би спречила богослужење на народном хрватском језику) и свој књижевни језик на народној основи, који је сведен на дијалекте, пошто је католичка црква Хрватима прогласила све припаднике католичке вере који говоре хрватским и српским језиком.

О српској етничкој и културној самосвести каже да се данас код православних Срба запажа чак наглашена етничка самосвест као последица вишедеценијског затирања српства као етничке и културне категорије, а такође и историјског времена у коме се сада Срби налазе. Међутим, друга етничка скупина на данашњем српскохрватском језичком простору карактерише се веома слабом етничком самосвешћу - истиче аутор. Наводећи најновије догађаје којима је обележена наша, пре свега политичка, стварност, проф. Марojевић закључује да се ипак свом стварном националном бићу све више враћају Црногорци, тј. Срби из Црне Горе, а да се Срби муслиманске верско-културне припадности налазе у процесу етничког буђења. За Србе католичке вероисповести сматра да се они данас налазе пред највећим искушењима. Вишевековна стратегија католичке цркве, која вешто замењује верски критеријум (католици) националним критеријумом (Хрвати) учинила је да се данашњи Срби католичке верско-културне при-падности изјашњавају као Хрвати, пошто им је претходно истиснута етничка самосвест. „Културна асимилација Срба вршена је потпуно, али је денационализација остваривана само делимично: Срби су губили своје етничко име и осећај припадности српској култури, српском националном писму и српској историји, али су задржали свој језик (само што су га називали идеологизованим именом „хрватски језик" и што су га писали латиницом").

Интересантно је ауторово мишљење да ће се број оних који су се изјаснили као Југословени по националности повећавати, или као израз спонтаног превазилажења верско-националних подела на индивидуалном или породичном плану, или као израз прелазне фазе у културној асимилацији Срба у срединама са већинским католичким становништвом. Остављена је и могућност да се многи Југословени враћају својим историјским коренима, својој изворној национално-етничкој заједници. „То ће умногоме зависити од постигнутог јединства српског народа и могућности да наш народ превазиђе неслогу и издају као свој историјски усуд" - закључује аутор.

Посебну пажњу заслужује ауторово гледање на назив језика којим се служе Срби, Хрвати, Црногорци, Муслимани и они који себе називају Југословенима. Уважавајући све релевантне чињенице и истраживања у језику, наводећи бројна историјска и друга факта, професор Марojевић је категоричан у тврдњи да назив „српскохрватски језик" није историјски оправдан и да је наметнут (после илирског покрета) ради ширења имена Хрвата као претече католицизма, али и као последица покатоличавања на српским просторима. Логичан је и његов закључак да то што су етнички Хрвати („чакавци") и етнички Словињци или Новохрвати („кајкавци") прихватили српски као свој књижевни језик, па је зато то „јединствени", односно „један" језик, није разлог да се мења његово име, јер се у етничкој основи тога језика није ништа променило. Још мањи је разлог да име језика мењају Срби, како су то неки деценијама чинили. Професор Марojевић осуђује компромисна решења у називу језика, назива их издајом српског језика и његовог имена, а

издаја, по његовим речима, почиње од пристајања водећег српског филолога Ђуре Даничића да српски језик назове „хрватски или српски језик" и завршава се Новосадским договором. Прихватањем назива „српскохрватски језик", најнеприкладније кованице етнолингвистичке историје, како каже аутор, признали смо да не можемо сами нормирати свој књижевни језик, као и то да се помоћу тог истог нашег књижевног језика, али у западној језичкој редакцији, врши денационализација српског народа у Хрватској.

Не оспорава аутор хрватски језик који је историјски и генетски само језик етничких Хрвата (тзв. чакавски дијалекат). Он указује на језичке разлике између српског и хрватског језика и истиче да су оне много израженије и генетски су далеко старије од разлика између источнословенских језика, или нпр. између чешког и словачког језика. Категоричан је проф. Марojевић и када каже да је тзв. хрватски књижевни језик заправо српски народни језик ијекавског изговора подигнут на ниво књижевног језика. За овакву констатацију аутор се оправдано позива на вођу илирског покрета Људевита Гаја, који хвалећи српски језик каже да су Хрвати „пригрлили" тај језик, и на истакнутог хрватског филолога Ватрослава Јагића, који, говорећи о граматици српског језика из 1604. године, каже да су у Загребу већ 1636. године признали тај језик који су у почетку називали илирски, а затим хрватски, али који у суштини није ништа друго него српски народни језик.

Анализирајући положај Срба у Хрватској данас, проф. Марojевић поставља питање: „Може ли се рећи да је данас на делу безобзирна хрватизација Срба и српског језика у Хрватској? и даје потврдан одговор уз напомену да то траје много дуже. Безобзирну хрватизацију Срба објашњава применом квазинаучне теорије државног права по којој је хрватски језик - „језик који је у употреби на територији државе Хрватске" а Хрвати - „политички народ државе Хрватске". Коментаришући ове дефиниције, аутор истиче да су заборављене важне чињенице: да хрватски језик може значити само језик Хрвата; да је Република Хрватска име државне заједнице у којој су историјске покрајине Хрватска, Славонија и Далмација (изван ове поделе су српске крајине: Лика, Банија, Кордун, Книнско Косово) и да се не може име једне покрајине преносити на општерепублички план.

Хрватизацију православних Срба у Хрватској аутор дели у две фазе: у првој фази је стварање вештачке језичке варијанте која се намеће Србима кроз школску и издавачку праксу и кроз једнонационалну штампу, радио и телевизију, при чему се званични језик назива хрватски или српски књижевни језик (друга национална компонента у називу језика своди се на регионално значење). То није „језик Срба уопште" него „језик Срба у Хрватској". У другој фази Србима се не признаје право да свој језик зову својим именом, него се као језик Срба у Хрватској проглашава хрватски књижевни језик. Из тога следи закључак, односно даљи след догађања: сви који говоре хрватским језиком морају бити Хрвати, а пошто су они по дефиницији народ католичке вере, сви Хрвати морају бити католици. То, у ствари, треба да обезбеди стварање „етнички" чисте, једнонационалне, једноверне, аутор каже и „једноумне" Државе Хрватске.

Посебно поглавље у другој целини своје књиге професор Марojевић посвећује ћирилици, писму на коме се већ дванаест векова ствара једна од најзначајнијих и најбогатијих светских култура и које је, заједно са латиницом и грчким писмом, једно од три велика писма европске цивилизације.

Полемишући са неким лингвистима и оним Србима који ћирилицу не сматрају примарним националним писмом Срба, аутор је убедљив у доказивању да је управо ћирилица писмо којим су Срби ушли у историју и са којим ће остати у историји. За овакву тврдњу аутор даје бројне доказе сежући у време стварања словенске азбуке и словенске писмености. Потискивање ћирилице и прихватање латинице он објашњава преживелим процесом денационализације, односно потискивањем или гашењем етничке самосвести, а напуштање националног писма квалификује као националну издају.

Говорећи о посебним методама истискивања ћирилице (административни, идеолошко-репресивни, пропагандни, економски, дискриминациони), аутор аргументовано доказује да је истискивање ћирилице, у ствари, смишљени и дуготрајни процес који је могао да има тешке последице.

Залагањем за повратак ћирилици проф. Марojевић не одбацује латиницу, о којој говори као о другом српском алтернативном писму.

Занимљива су ауторова размишљања о функционалној доградњи српских писама, изнета у трећој целини књиге (177-191). Доградња ћирилице свела би се, прво, на увођење новог слова Щ, щ (позајмљеног из савременог руског језика) са гласовном вредношћу Ш': (дуго меко ш), које би у записима дијалекатског говора имало фонетску, а у ономастичким ликовима и фонетску и фонемску вредност, и, друго, на враћање слова ѣ, Ѣ (јат) које би имало фонемску вредност у општој верзији српскога писма и у ијекавској верзији српског изговора.

За доградњу српске латинице предлаже се, с једне стране, елиминисање праксе да се са два знака (слова) обележава један глас и једна фонема и, с друге стране, праћење функционалне доградње ћирилице.

Ова веома разложна размишљања (предлози) заслужују пуну пажњу. Време ће бити судија.

Посебну пажњу и признање заслужује и аутор ове вредне књиге која представља велики допринос српској науци о језику, посебно буђењу и очувању српске етничке и културне самосвести.

Борислав ВУКОВИЋ

НА ИЗВОРУ ФИЛОСОФИЈЕ

Др Драгољуб Живковић, **Мудрост Хелена, Јединство, Приштина, 1991.**

Поред досадашњих разноврсних и бројних библиографских јединица, које би се по својој тематици могле сврстати у област савремене философије, овога пута проф. др Драгољуб Живковић нам нуди студију која се по садржини битно разликује од свих претходних. Реч је о делу „Мудрост Хелена", које је недавно објављено у издању „Јединства" из Приштине. Оно што ову студију чини посебном и привлачном, не односи се толико на садржај, који је мање-више део сваке историје философије, колико на стил који је веома јасан и разумљив, што саму студију чини пријемчивом за веома широк круг читалаца. Аутор је, наиме, успешно избегао тривијалност у коју се лако запада када се покушава да се на једноставан начин изрази апстрактна философска мисао. Наиме, аутор се одликује веома високим, битно фило-софским нивоом казивања, што сведочи да има јасну, самосвојну мисао, рођену у његовом властитом духовном бићу, која није споља наметнута и механички научена.

Уважавајући дух времена у коме је хеленска мудрост настајала, а тиме и недостатке које у себи носи и које су се развојем философске мисли „превазилазиле", аутор с пуним правом истиче универзалност као битну аутентичну димензију и ове философије. Њена свеобухватност, тј. интенција да захвати целину света и човековог живота, даје јој сасвим оправдано атрибут савременост. Као таква она превазилази границе свога времена. Прожимање античког и савременог чини „Мудрост Хелена" не само умственим говором о свету већ и умственим животом у њему.

Смело сучељавајући хеленску мисао са ововременим начином промишљања, аутор је показао колико је она истовремено и квинтесенција и трансценденција свога времена, колико је остала заробљена његовим духом, али и колико га вечношћу својих питања која и данас стоје отворена превазилази. Аутор је мишљења да је у много чему хеленска мудрост, по својим дометима и решењима, превазишла савремену мисао и да би стога њена спознаја могла и данас битно утицати на уређење савременог живота.

На самом почетку студије проф. Живковић отвара питање: Како препознати философско мишљење и како га разлучити од осталих облика људске свести? Тај задатак има „Увод у философију" као битан методолошки део

философије без којег она не би могла пронаћи прави пут до себе. На тај се пут не може упустити свако. Само онај ко успе да се уздигне од чулне и здраворазумске свести до апстрактности, од емпиријске датости до оног трансцендентног које је само у мислима, може пронаћи себе у философији и философију у себи. При томе треба имати у виду оне вредности које чине суштину философског мишљења: „а то су критичност, рационалност, трагање за истином и битком свих бића".

Да бисмо разумели домете хеленске философије уопште, морамо је сместити у целокупну историју философије до данас. Можда треба посебно истаћи да аутор, чинећи то по први пут у нас, говори о развоју византијске философије, као и философије у нас. Тиме значајно богати сазнање о историји философије које недостаје многим сличним делима. Треба очекивати да ће нас проф. Живковић обрадовати далеко већом студијом о готово у нас непознатој византијској философији.

Посебно место у делу „Мудрост Хелена" заузима философија Сократа. У Сократовој тврдњи да му је Бог дао само да помаже другима при порађању истине, али не и да сам рађа, аутор види једну велику истину која се састоји у томе да се „сазнање, истина, мудрост, не могу просто пренети из једног човека у другога и да то не сме бити циљ ниједног васпитања". И наставља: „Без властитог напора и ума и искуства (чула) нема истинитог сазнања". Сократ је то врло добро знао па је сазнање незнања прогласио условом и полазиштем на путу к знању. Тако се остварује један од најстаријих философских принципа: „Упознај самога себе", да би у Платоновој философији нашао своје место у принципу да свако треба да ради онај посао за који је способан. Само тада ће постојати услови како за личну тако и за друштвену срећу. Показујући нам актуелност тих и других ставова хеленске философије, проф. Живковић не само да открива црвену нит те философије већ и њену свевременост. Колико је та философија живота супротна од „философије стада", тј. идеологије опште једнакости свих, истих права и дужности, кажњавања свих који искачу из закона просечности, не треба ни говорити. Напротив, може се поставити питање која је то философија животнија, боља, човеку примеренија, она античка или ова идеолошки контро- лисана.

Међутим, за умствени живот није довољно да појединац живи по закону властите природе, ма колико она била први принцип живота, већ је потребно да се и у заједницама живота људи утемеље умствени принципи живота. Наиме, да би државна заједница, по Аристотелу, могла функционисати као умствена организација, неопходно је да државом управља „духовна и морална елита" (Сократ), односно да државници буду философи (Платон). Аристотел, највећи ум хеленске философије, анализирајући све облике праведних и добрих, и неправедних и лоших државних уређења, готово да нам држи лекцију како бисмо требали данас промишљати тај исти проблем који ни данас није мање актуелан. Зато непознавање многих анализа и учења хеленских мудраца нужно доводи да нисмо у стању сада промишљати „исти" проблем на вишем степену знања и културе. Напротив, дешава нам се да смо

испод нивоа хеленске философије, а то заправо значи да нисмо у стању савремено решавати наша животна питања.

Ружица ПЕТРОВИЋ